

MIŠEL FUKO

MOĆ/ZNANJE

Odabrani spisi i razgovori

1972-1977.

MEDI
TERRAN
PUBLISHING

BIBLIOTEKA
ARHIPELAG

KNJIGA
29

Y

φ3-3184

Za izdavača: Nikola Janković
Glavni urednik: dr Dušan Marinković
Lektura i korektura: Predrag Rajić
Dizajn korica: Mediterran Publishing
Tehničko uređenje: Dušan Marinković

Copyright © za srpsko izdanje
Mediterran Publishing 2012

CIP – Каталогizacija u publikaciji
Библиотека Матице српске, Novi Sad

1:929 Foucault M.

ФУКО, Мишел

Moć/znanje: odabrani spisi i razgovori: 1972-1977
Mišel Fuko: s francuskog prevela Olja Petronić. -
Novi Sad: Mediteran Publishing, 2012
(Novi Sad: Art print). - 209 str.; 21 cm. -
(Библиотека Архипелаг; knj. 29)

Prevod dela: Dits et écrits / Michel Foucault

ISBN 978-86-86689-80-1

COBISS.SR-ID 274239495

Štampa: Art Print, Novi Sad

Mediterran Publishing d.o.o.
Trg Republike 18,
21000 Novi Sad
tel/fax: +381.21.661.38.28
www.mediterran.rs
e-mail: mediterran@neobee.net

Nijedan deo ove knjige ne sme biti reprodukovan,
analogno ili digitalno,
bez dopuštenja autora i izdavača.

Mišel Fuko

MOĆ/ZNANJE

Odabrani spisi i razgovori
1972-1977.

Sa francuskog prevela:
OLJA PETRONIĆ

MEDI
TERRAN
PUBLISHING

Novi Sad
2012

15315

Naslov originala:

DITS ET ECRITS
1972-1977

by
Michel Foucault

Copyright © Gallimard
5, rue Gaston-Gallimard
75328 Paris cedex 07

"SUR LA JUSTICE POPULAIRE: DÉBAT AVEC LES MAOS"
(DITS ET ECRITS, TEXT N°108)

"ENTRETIEN SUR LA PRISON: LE LIVRE ET SA MÉTHODE" / "LES JEUX DU POUVOIR"
(DITS ET ECRITS, TEXT N°156)

"POUVOIR ET CORPS"
(DITS ET ECRITS, TEXT N°157)

"QUESTIONS À MICHEL FOUCAULT SUR LA GÉOGRAPHIE"
(DITS ET ECRITS, TEXT N°169)

"COURS DU 7 JANVIER 1976" / "CORSO DEL 7 GENNAIO 1976"
(DITS ET ECRITS, TEXT N°193)

"COURS DU 14 JANVIER 1976" / "CORSO DEL 14 GENNAIO 1976"
(DITS ET ECRITS, TEXT N°194)

"ENTRETIEN AVEC MICHEL FOUCAULT" / "INTERVISTA A MICHEL FOUCAULT"
(DITS ET ECRITS, TEXT N°192)

"POUVOIRS ET STRATÉGIES"
(DITS ET ECRITS, TEXT N°218)

"LA POLITIQUE DE LA SANTÉ AU XVIIIÈ SIÈCLE"
(DITS ET ECRITS, TEXT N°168)

"LES RAPPORTS DE POUVOIR PASSENT À L'INTERIEUR DES CORPS"
(DITS ET ECRITS, TEXT N°197)

"LE JEU DE MICHEL FOUCAULT"
(DITS ET ECRITS, TEXT N°206)

SADRŽAJ

O narodnoj pravdi. Debata sa maoistima	9
Razgovor o zatvoru: knjiga i njena metoda	45
Moć i telo	61
Pitanja Mišelu Fukou o geografiji	69
Predavanje od 7. januara 1976.	83
Predavanje od 14. januara 1976.	97
Razgovor sa Mišelom Fukoom	113
Moći i strategije	135
Zdravstvena politika u XVIII veku	147
Odnosi moći prelaze u unutrašnjost tela	163
Igra Mišela Fukoa	173

O narodnoj pravdi Debata sa maoistima*

Budući da je Proleterska levica tada bila u ilegali, sagovornici M. Fukoa imaju pseudonime: Viktor označava Benija Levija, glavnog u toj maoističkoj organizaciji (kasnije je postao Sartrov „sekretar“), a Žil označava Andrea Glikmana.

U *Modernim vremenima (Les Temps modernes)*, tom razgovoru je prethodilo sledeće upozorenje: „U raspravi koja sledi Mišel Fuko i aktivisti maoističke provenijencije pokušavaju da sistematizuju raspravu koja je pokrenuta u junu 1971, a o Narodnom sudu na kojem bi se sudilo policiji“.

M. FUKO: Čini mi se da ne treba krenuti od forme suda, a zatim se pitati kako i pod kojim uslovom može postojati jedan narodni sud, već da treba krenuti od narodne pravde, od činova narodne pravde, i pitati se koje mesto tu može da zauzima sud. Treba se zapitati da li ti činovi narodne pravde mogu ili ne mogu da se organizuju u formi suda. No, moja hipoteza glasi da taj sud nije nekakav prirodan izraz narodne pravde, već da kao istorijsku funkciju pre ima to da je uhvati u zamku, ukroti i zadavi,

* „De la justice populaire. Débat avec les maos“ (razgovor sa Gillesom i Victorom, 5. februar 1972), *Les Temps modernes*, br. 310, bis: *Nouveau Fascisme, Nouvelle Démocratie*, jun 1972, str. 355–366 [Dits et écrits, tekst 108].

upisujući je u institucije svojstvene državnom aparatu. Primer: godine 1792, kada je rat izbio na granicama i kad je od pariških radnika traženo da idu da ginu, oni odgovaraju: „Nećemo krenuti pre nego što budu uništeni naši unutrašnji neprijatelji. Dok se mi izlažemo pogibelji, njih štite zatvori u kojima se nalaze. Samo čekaju da mi odemo pa da iz njih izađu i uspostave nekadašnji poredak stvari. U svakom slučaju, da bi nas vratili pod kontrolu, oni koji danas vladaju žele da protiv nas iskoriste dvostruki pritisak – pritisak neprijatelja koji nadiru spolja i onih koji nas ugrožavaju iznutra. Nećemo ići da se borimo protiv ovih prvih ako se pre toga ne otarasimo potonjih.“ Septembarski pokolji su istovremeno bili ratni čin usmeren protiv unutrašnjih neprijatelja, politički čin usmeren protiv manevara vlastodržaca i čin osвете usmeren protiv ugnjetačkih klasa. Zar u toku jednog perioda nasilne revolucionarne borbe to nije bio čin narodne pravde, na prvi pogled barem: odgovor na ugnjetavanje, strateški koristan i politički nužan? No, septembarski pokolji još nisu bili počeli kad su se ljudi potekli iz Pariske komune, ili bliski njoj, umešali i organizovali sud: sudije za stolovima, predstavljajući treću instancu između naroda koji „vapi za osvetom“ i optuženih koji su „krivi“ ili „nevin“; saslušanja da bi se ustanovila „istina“ ili dobilo „priznanje“; savetovanja da bi se saznalo šta je „pravedno“; instanca koja je svima autoritarno nametnuta. Zar se ne vidi kako se tako ponovo pojavljuje sam krhki embrion državnog aparata? Mogućnost klasnog ugnjetavanja? Zar uspostavljanje jedne neutralne instance između naroda i njegovih neprijatelja, koja se smatra kadrom da ustanovi šta je istinito a šta lažno, ko je kriv a ko nevin, šta je pravedno a šta nepravedno, nije način suprotstavljanja narodnoj pravdi? Način da se ona razoruža u svojoj stvarnoj borbi u prilog idealnog presuđivanja? Zbog toga se pitam da sud nije, umesto da bude oblik narodne pravde, njena prva deformacija.

VIKTOR: Da, ali uzmi primere izvučene ne iz buržoaske, već iz proleterske revolucije. Uzmi Kinu: prva etapa je ideološko revolucionisanje masa, sela koja ustaju, pravedni činovi seljačkih

masa usmereni protiv njihovih neprijatelja: pogubljenja despotičta, odgovori svih vrsta na sve iznude podnošene vekovima, itd. Pogubljenja neprijatelja naroda su sve brojnija, i složit ćemo se ako kažemo da su to činovi narodne pravde. Sve to je u redu: seljakovo oko dobro vidi i na selu se sve odvija kako treba. Ali kad dođe viši stadijum, u trenutku obrazovanja Crvene armije, više ne postoje jednostavno mase koje ustaju i njihovi neprijatelji, već postoje mase, njihovi neprijatelji i oruđe ujedinjenja masa, a to je Crvena armija. U tom trenutku su svi činovi narodne volje potkrepljeni i disciplinovani. I potreban je neki zakonski autoritet da bi svi mogući osvetnički činovi bili u skladu sa pravom, jednim narodnim pravom koje više nema nikakve veze sa starim feudalnim pravom. Potrebno je da se bude siguran da to i to pogubljenje, taj i taj osvetnički čin nije prosto svođenje računa, dakle prosto i jednostavno odmazda jednog egoizma nad svim represivnim aparatima koji su isto tako zasnovani na egoizmu. U tom primeru svakako postoji ono što nazivaš trećom instancom između masa i njihovih neposrednih tlačitelja. Hoćeš li dokazivati da narodni sud u tom trenutku ne samo da nije oblik narodne pravde, već je deformacija narodne pravde?

M. FUKO: Jesi li siguran da se u tom slučaju neka treća instanca uvukla između masa i njihovih tlačitelja? Ne mislim da je tako: naprotiv, rekao bih da su se same mase obrele kao posrednik između nekoga ko bi se odvojio od masa, od njihove volje, kako bi zadovoljio pojedinačnu želju za osvetom, i nekoga ko je zaista bio narodni neprijatelj, ali bi ga drugi ciljao samo kao ličnog neprijatelja...

U slučaju koji navodim, narodni sud, onakav kakav je funkcionisao u vreme Revolucije, težio je da bude treća instanca i, štaviše, imao je veoma preciznu društvenu osnovu; predstavljao je grupaciju između buržoazije na vlasti i pariskog plebsa, sitna buržoazija sačinjena od sitnosopstvenika, trgovaca, zanatlija. Smestili su se na mesto posrednika, omogućili su funkcionisanje posredničkog suda, i pri tome su se pozvali na ideologiju

koja je u određenoj meri bila ideologija vladajuće klase, koja je određivala šta je „dobro“, a šta „nije dobro“ raditi ili biti. Zbog toga na tom narodnom sudu nisu osuđivali samo nepokorne sveštenike i ljude kompromitovane u aferi od 10. avgusta – u prilično ograničenom broju – već su ubijali robijaše, što će reći ljude koje su osudili sudovi starog režima, ubijali su prostitutke itd., tako da se dobro vidi da su oni preuzeli mesto „medijane“ od pravosudne instance kakva je funkcionisala pod starim režimom. Tamo gde je postojala brza reakcija masa na one koji su joj bili neprijatelji, oni su preuzeli funkcionisanje suda i dobar deo njegove ideologije.

VIKTOR: Zbog toga je zanimljivo uporediti primere sudova iz vremena buržoaske revolucije sa primerima sudova iz vremena proleterske revolucije. To što si opisao je prosto sledeće: između osnovnih masa, tadašnjeg plebsa i njegovih neprijatelja, postojala je jedna klasa, sitna buržoazija (treća klasa), koja se umetnula, koja je nešto uzela od plebsa, a nešto drugo od klase koja je postajala vladajuća; tako je odigrala svoju ulogu srednje klase, združila je ta dva elementa i to je dalo narodni sud koji je, u pogledu pokreta narodne pravde koju je sprovodio plebs, element unutrašnje represije, dakle deformacija narodne pravde. Ako, dakle, imaš treći element, on ne dolazi iz suda, već dolazi iz klase koja je upravljala tim sudovima, što će reći sitne buržoazije.

M. FUKO: Hteo bih da bacim pogled unazad na istoriju aparata pravne države. U srednjem veku, prešlo se sa arbitracionog suda (koji je uspostavljen opštim konsenzusom, kako bi se stavila tačka na sporove i privatne ratove, i koji ni na koji način nije bio stalno telo moći) na skup stabilnih, posebnih institucija, koje su intervenisale na autoritaran način i zavisile su od političke moći (ili su, u svakom slučaju, bile pod njenom kontrolom). Taj je preobražaj izvršen uz podršku dvaju procesa. Prvi je bio fiskalizacija pravosudnog sistema: zahvaljujući raznim vrstama globa, konfiskacija, zaplena, sudskih troškova,

svih vrsta naknada štete, deliti pravdu je bilo unosno; nakon raspada karolinške države pravosudni sistem je u rukama vlastele postao ne samo oruđe prisvajanja dobara, sredstvo prinude, već veoma neposredan izvor prihoda; ona je proizvodila prihod pored feudalne rente, ili, bolje rečeno, prihod koji je bio deo feudalne rente. Biti sudija značilo je izvor prihoda, vlasništvo. Sudijske funkcije su bile dobro koje se moglo razmeniti, koje je kružilo, prodavalo se i nasleđivalo, sa feudima ili pored njih. Sudijske funkcije su bile deo sistema kruženja bogatstva i feudalnih prelevmana. Za one koji su ih posedovali bile su pravo (pored zakupnine za zemlju, mrtve ruke, desetka, poreza za iznošenje robe na pijacu, prava prvenstva itd.), a za one koji su spadali u njihov delokrug postale su neka vrsta davanja koje nije bilo redovno, ali na koje se u nekim slučajevima moralo pristati. Nekadašnje funkcionisanje pravosudnog sistema se preokrenulo: izgleda da je pravda ranije bila pravo onih na koje se primenjivala (pravo da traže pravdu kad se tako dogovore), a dužnost za sudije (obaveza da sprovode svoj uticaj, svoj autoritet, svoju mudrost, svoju političko-religijsku moć); a od tada će postati (lukrativno) pravo moći i (skupa) obaveza potčinjenih. Ovde možemo videti kako se taj proces ukršta sa onim drugim o kojem sam malopre govorio: sve snažnijom vezom između obaveznog i lukrativnog pravosudnog sistema i oružane sile. Zameniti privatne ratove jednim obaveznim i lukrativnim pravosudnim sistemom, nametnuti pravosudni sistem tamo gde je neko istovremeno sudija, zainteresovana strana i poreznik, umesto sistema dogovora i poravnanja, nametnuti pravosudni sistem koji osigurava, jamči i poprilično uvećava prelevman na proizvod rada, sve to podrazumeva da se raspolaže silom prinude. To se može nametnuti samo oružanom prinudom: tamo gde je sizeren vojno dovoljno snažan da nametne svoj „mir“, tu može da ima i poreski i pravosudni prelevman. Postavši izvor prihoda, sudske funkcije su se razvile u smeru podele privatnog vlasništva. Ali, budući oslonjene na oružanu silu, razvile su se i u smeru njegove sve veće koncentracije. Taj je dvostruki razvoj doveo do „klasičnog“ rezultata: kada je u XIV veku

feudalni sistem morao da se suoči sa velikim pobunama seoskog i gradskog stanovništva, potražen je oslonac u moći, vojsci, centralizovanom poreskom sistemu; i najednom su se, sa parlamentom, pojavili kraljevi tužioci, gonjenje po službenoj dužnosti, zakoni protiv prosjaka, skitnica, besposličara, a uskoro i prvi zamci policije, centralizovanog pravosudnog sistema: embrion pravne države, koja je nadvisivala, udvajala, kontrolisala feudalne sudije i njihova poreska prava, ali im je i omogućavala da funkcionišu. Tako se pojavio „pravosudni“ poredak koji se predočio kao izraz javne moći: sudija koji je istovremeno neutralan i autoritativan, zadužen da „pravedno“ razrešava sporove i da „autoritarno“ obezbeđuje javni red i mir. Na toj je osnovi društvenog rata, poreskog prelevmana i koncentracije oružanih snaga uspostavljen pravosudni aparat.

Možemo razumeti zašto je u Francuskoj i, mislim, u Zapadnoj Evropi, čin narodne pravde duboko antipravosudan i suprotstavljen samoj formi suda. U velikim bunama od XIV veka ljudi se redovno obrušavaju na činioce pravosudnog sistema, isto kao i na činioce poreskog sistema i, na jedan opšti način, činioce moći: otvaraće se zatvori, progoniti sudije i zatvarati sudovi. Narodna pravda u pravosudnoj instanci prepoznaje državni aparat koji predstavlja javnu moć i oruđe klasne moći. Hteo bih da iznesem jednu hipotezu u koju nisam siguran: čini mi se da je izvestan broj običaja svojstvenih privatnom ratu, izvestan broj obreda koji pripadaju „pretpravosudnoj“ pravdi, očuvan u praksama narodne pravde: kod Germana je, na primer, postojao običaj da se na kolac nabode i u javnosti izloži glava neprijatelja ubijenog po pravilima, „pravnovaljano“, tokom privatnog rata; rušenje kuće, ili barem spaljivanje drvenarije i nameštaja, stari je obred sličan stavljanju van zakona; no, ti su činovi postojali pre uspostavljanja pravosuđa, i redovno se oživljavaju u narodnim bunama. Oko osvojene Bastilje nosi se Deloneova glava; oko simbola represivnog aparata vrti se, sa svojim starim predačkim obredima, narodna praksa koja se ni na koji način ne prepoznaje u pravosudnim instancama. Čini mi se da istorija pravosuđa kao državnog aparata omogućuje

da se shvati zašto, barem u Francuskoj, činovi uistinu narodne pravde teže da izbegnu sud; i zašto je, naprotiv, kad god je buržoazija želela da uguši narodnu bunu pomoću državnog aparata, uspostavljen sud: sto, predsednik, sudije, a preko puta – dvojica protivnika. Tako se pravosuđe ponovo pojavljuje. Eto kako ja vidim te stvari.

VIKTOR: Da, ti ih vidiš do 1789. godine, ali ono što mene zanima je nastavak. Opisao si rođenje klasne ideje i kako se ta klasna ideja materijalizuje u praksama i aparatima. Savršeno razumem da je, u Francuskoj revoluciji, sud mogao da bude oruđe deformisanja i posredne represije činova narodne pravde koje je sprovodio plebs. Ako sam razumeo, razlog tome je, kao što vidimo, to što je bilo nekoliko društvenih klasa u igri, s jedne strane plebs, s druge izdajnici naroda i revolucije, i između njih – klasa koja je pokušala da do maksimuma igra istorijsku ulogu za koju je dobila priliku. Dakle, ono što mogu da izvučem iz ovog primera nisu konačni zaključci o formi narodnog suda – za nas, u svakom slučaju, ne postoje forme iznad istorijskog zbivanja – već sasvim jednostavno kako je sitna buržoazija kao klasa uzela plebsu jedan krajičak, a zatim je, budući da su, naročito u to doba, njome dominirale ideje buržoazije, uništila ideje izvučene iz plebsa kroz sudove iz toga vremena. Stoga ne mogu da zaključim ništa o današnjem praktičnom pitanju narodnih sudova u sadašnjoj ideološkoj revoluciji ili, *a fortiori*, u budućoj oružanoj narodnoj revoluciji. Eto zašto bih želeo da se taj primer iz Francuske revolucije uporedi sa primerom iz oružane narodne revolucije u Kini, koji sam malopre dao.

Rekao si mi: u tom primeru postoje samo dva elementa – mase i njihovi neprijatelji. Ali mase na neki način delegiraju jedan deo svoje moći elementu koji je s njima duboko povezan, ali koji je ipak različit, narodnoj Crvenoj armiji. No, tu konstelaciju vojna moć – pravosudna moć na koju si ukazao ponovo pronalaziš sa narodnom armijom koja pomaže masama da organizuju redovna suđenja klasnim neprijateljima. U čemu, za mene, nema ničeg iznenađujućeg, budući da je narodna vojska

deo državnog aparata. Stoga ću ti postaviti pitanje: zar i ti ne sanjaš o mogućnosti da se sa današnjeg ugnjetavanja pređe na komunizam bez prelaznog perioda – koji se tradicionalno naziva diktaturom proletarijata – u kojem su nam potrebni državni aparati novog tipa, čiji sadržaj moramo da definišemo? Zar se upravo to ne nalazi iza tvog sistematskog odbijanja forme narodnog suda?

M. FUKO: Jesi li siguran da je reč o toj jednostavnoj *formi* suda? Ja ne znam kako se to odvija u Kini, ali pogledajmo malo pažljivije šta znači prostorni raspored suda, raspored ljudi koji su u sudu ili pred njim. To u najmanju ruku podrazumeva neku ideologiju.

Kakav je to raspored? Imamo sto; iza tog stola, koji ih drži na odstojanju od dve strane u sporu, predstavnici „treće strane“, to jest sudije; njihov položaj označava prvenstveno to da su neutralni u odnosu na obe strane; na drugom mestu, podrazumeva da njihov sud nije unapred utvrđen, da će se uspostaviti nakon saslušanja obe strane, u skladu sa određenom normom istine i određenim brojem ideja o pravednom i nepravednom, i, na trećem mestu, da će njihova odluka imati snagu i autoritet. Eto šta, konačno, znači taj jednostavan prostorni raspored. No, ta ideja da mogu postojati ljudi koji su neutralni u odnosu na obe strane, da mogu da im sude u skladu sa idejama pravde koje imaju apsolutnu vrednost, i da njihove odluke moraju da budu sprovedene, mislim da je to veoma daleko od same ideje narodne pravde i da joj izgleda veoma strano. U slučaju narodne pravde nemaš tri elementa – imaš mase i njihove neprijatelje. Zatim, kad u nekome prepoznaju svog neprijatelja, kad odluče da tog neprijatelja kazne – ili da ga prevaspitaju – mase se ne pozivaju na neku univerzalnu i apstraktnu ideju pravde, pozivaju se samo na sopstveno iskustvo, iskustvo štete koju su pretrpele, načina na koji su bile povređene, na koji su bile ugnjetavane; i konačno, njihova odluka nije odluka autoriteta, što će reći da se one ne oslanjaju na državni aparat koji je kadar da njihove odluke sprovede, one ih prosto i jednostavno sprovode

u delo. Dakle, imam utisak da organizacija suda, u svakom slučaju zapadna, mora biti strana praksi narodne pravde.

VIKTOR: Ne slažem se. Koliko god da si konkretan kad je reč o svim revolucijama do proleterske revolucije, toliko postaješ potpuno apstraktan kad je reč o modernim revolucijama, računajući tu i zapadne. Eto zašto menjam mesto, vratiću se u Francusku. Nakon oslobođenja imao si različite činove narodne pravde. Namerno ću pomenuti jedan dvosmislen čin narodne pravde, čin narodne pravde koji je stvaran ali dvosmislen, što će reći čin kojim je, u stvari, manipulisao klasni neprijatelj. Želim da govorim o devojkama koje su šišali do glave zato što su spavale sa Švabama. Na neki način, to je čin narodne pravde: *de facto*, trgovina, u najtelesnijem smislu reči, sa Švabama predstavlja nešto što fizički povređuje rodoljubiva osećanja; tu zaista imaš fizičku i moralnu štetu nanetu narodu. Zašto? Zato što su, sasvim jednostavno, dok se narod zabavljao šišanjem devojaka, pravi kolaboracionisti, istinski izdajnici ostajali na slobodi. Dakle, pušteno je da tim činovima narodne pravde manipuliše neprijatelj, ne stari neprijatelj koji je vojno propadao – nacistički okupator – već novi neprijatelj, što će reći francuska buržoazija, izuzev neznatne manjine onih koji su se previše kompromitovali tokom okupacije i nisu smeli mnogo da se pokazuju. Kakvu lekciju možemo da naučimo iz ovog čina narodne pravde? Nipošto tezu da je pokret mase nerazuman, pošto je zaista bilo razloga za taj čin odmazde prema devojkama koje su spavale sa nemačkim oficirima, već da se, ako pokret mase nema proletersko jedinstvo i usmerenje, može razgraditi iznutra, njime može manipulirati klasni neprijatelj. Ukratko, ne prolazi sve samo kroz pokret mase. To znači da u masama postoje protivrečnosti. Te protivrečnosti unutar naroda u pokretu savršeno mogu da promene pravac njegovog razvoja, pošto se neprijatelj oslanja na njih. Dakle, potrebna ti je instanca koja normalizuje tok narodne pravde, koja joj daje usmerenje. A to ne mogu raditi neposredno mase, pošto to mora da bude baš instanca koja je kadra da razreši protivreč-

nosti unutar masa. U primeru Kineske revolucije, instanca koja je omogućila da se razreše te protivrečnosti i koja je nastavila da igra tu ulogu i nakon što je država preuzela vlast, u vreme Kulturne revolucije, jeste Crvena armija; no, Crvena armija se razlikuje od naroda iako je s njim povezana, iako narod voli armiju i armija voli narod. Nisu svi Kinezi služili, niti danas služe u Crvenoj armiji. Crvena armija je opunomoćenik narodne moći, ona nije sam narod. Zbog toga i dalje postoji mogućnost protivrečnosti između armije i naroda, i uvek će postojati mogućnost represije tog državnog aparata nad narodnim masama, što otvara mogućnost i nužnost za čitavim nizom kulturnih revolucija upravo zato da bi se ukinule protivrečnosti – koje su postale antagonističke – između tih državnih aparata u vidu vojske, partije ili administrativnog aparata i narodnih masa.

Dakle, bio bih protiv narodnih sudova, smatrao bih ih potpuno beskorisnim kad bi mase bile homogena celina onda kada se pokrenu, dakle – još jasnije, kad ne bi, radi razvoja revolucije, bilo potrebe za oruđima discipline, centralizacije, ujedinjenja masa. Ukratko, bio bih protiv narodnih sudova kad ne bih mislio da je za dizanje revolucije potrebna partija, a za nastavak revolucije revolucionarni državni aparat.

Što se tiče prigovora koji si formulisao na osnovu analize prostornog rasporeda suda, odgovoriću ti na sledeći način: s jedne strane, nismo pod prinudom bilo kakve forme – u formalnom značenju prostornog rasporeda – bilo kakvog suda. Jedan od najboljih sudova nakon oslobođenja je sud u Barlenu: stotine rudara odlučile su da pogube jednog „Švabu“, što će reći kolaboracionistu; držali su ga na velikom trgu sedam dana; svakog dana su dolazili i govorili: „Pogubićemo te“, a onda su odlazili; momak je i dalje tu, ali pogubljenja nije bilo; u tom trenutku je neko marginalan, nisam siguran ko, ali neko sa ostacima autoriteta, rekao: „Završite s tim, momci, ili ga ubijte ili ga oslobodite, ovo više ne može ovako“, a oni su rekli: „U redu, idemo, drugovi, pogubićemo ga“, pa su nanišani i pucali, a kolaboracionista je, pre nego što će crći, uzviknuo: „Hajl Hitler!“, što je svima omogućilo da kažu kako je presuda bila pravedna... U tom slučaju, nije bilo prostornog rasporeda koji opisuješ.

Kakve oblike mora da poprimi pravosuđe pod diktaturom proletarijata je pitanje koje još nije rešeno, čak ni u Kini. Još je u eksperimentalnoj fazi, i imamo klasnu borbu oko pitanja pravosuđa. To ti pokazuje da se nećemo vratiti stolu, sudijama itd. Ali tu ostajem na površinskom vidu pitanja. Tvoj primer je išao mnogo dalje. Odnosio se na pitanje „neutralnosti“: šta se u narodnoj pravdi dešava sa tim trećim elementom, dakle nužno neutralnim, koji bi bio nosilac istine koja se razlikuje od istine narodnih masa, i samim tim se ponaša kao paravan?

M. FUKO: Izdvojio sam tri elementa: 1. treća strana; 2. pozivanje na neku ideju, neki oblik, neko univerzalno pravilo pravde; 3. odluku sa izvršnim dejstvom; to su tri obeležja suda koja sto na anegdotski način očituje u našoj civilizaciji.

VIKTOR: „Treća“ strana, u slučaju narodne pravde, jeste revolucionarni državni aparat – na primer Crvena armija na početku Kineske revolucije. Sada treba pojasniti u kom smislu je to treća strana, nosilac jednog *prava* i jedne *istine*.

Postoje mase, postoji taj revolucionarni državni aparat i postoji neprijatelj. Mase će podneti tužbu i otvoriti dosje o svim otičinama i svim štetama koje im je naneo neprijatelj; revolucionarni državni aparat će zvesti taj dosje, neprijatelj će se umešati da bi rekao: ja se s time ne slažem. No, činjenična istina se može ustanoviti. Ako je neprijatelj prodao trojicu rodoljuba i ako je čitavo stanovništvo komune tu, mobilisano radi presude, mora da se mogu ustanoviti činjenice s tim u vezi. Ako nije tako, znači da postoji neki problem, ako se ne uspeva dokazati da je on počinio to i to, najmanje što se može reći jeste da želja da se on pogubi nije čin narodne pravde, već svodenje računa između jedne male kategorije masa i egoističkih ideja tog neprijatelja, ili navodnog neprijatelja.

Kad se jednom ustanovi istina, uloga revolucionarnog državnog aparata nije završena. Pri utvrđivanju činjenične istine on je već igrao nekakvu ulogu, pošto omogućuje čitavom mobilisanom stanovništvu da otvori dosje o zločinima neprijatelja, ali

njegova uloga ne prestaje tu, on može da doprinese i na nivou odlučivanja o presudi; uzmimo gazdu neke fabrike srednje veličine: može se ustanoviti činjenična istina, to jest da je grozno eksploatisao radnike, da je odgovoran za prilično mnogo nezgoda na radu; hoće li ga pogubiti? Recimo da se, radi potreba revolucije, želi pridobiti ta srednja buržoazija, da se kaže kako treba pogubiti samo šačicu zločinaca nad zločincima; usled uspostavljanja tih objektivnih kriterijuma, on neće biti pogubljen, iako radnici te fabrike, čiji su drugovi poginuli, užasno mrze svog gazdu i možda bi želeli da ga pogube. To može da uspostavi savršeno ispravnu politiku, kao što je, na primer, za vreme Kineske revolucije, svesno umanjenje protivrečnosti između radnika i buržoazije u toj zemlji. Ne znam hoće li se to i ovde tako odigrati; daću ti jedan fiktivni primer: verovatno nećemo likvidirati sve gazde, naročito bi u zemlji kao što je Francuska, u kojoj ima mnogo malih i srednjih preduzeća, to značilo pobiti mnogo ljudi... Sve to se svodi na sledeće: revolucionarni državni aparat, u ime interesa celine, koji imaju prednost nad interesima neke fabrike ili nekog sela, uspostavlja objektivni kriterijum za donošenje presude. U određenom trenutku je ispravno obrušiti se na sve zemljoposjednike, a u drugim trenucima, ima i zemljoposjednika koji su bili rodoljubi, nije ih trebalo dirati i trebalo je obrazovati seljake, dakle ići protiv njihovih prirodnih težnji prema tim zemljoposjednicima.

M. FUKO: Proces koji si opisao izgleda mi potpuno stran samoj formi suda. Kakva je uloga tog revolucionarnog državnog aparata koji predstavlja kineska vojska? Da li je njegova uloga da, između masa koje zastupaju određenu volju ili određeni interes, i pojedinca koji zastupa neki drugi interes, dakle – da između to dvoje odabere jednu stranu pre nego drugu? Očigledno nije, jer je reč o državnom aparatu koji je, na svaki način, potekao iz masa, koji su mase kontrolisale i kontrolišu ga i dalje, koji zaista igra pozitivnu ulogu, ne da bi se odlučio između masa i njihovih neprijatelja, već da bi osigurao obrazovanje, političko opismenjavanje, proširenje horizonta i političkog iskustva

masa. I da li će posao tog državnog aparata biti da nametne neku kaznu? Nipošto neće, već da obrazuje mase i volju masa tako da same mase budu te koje će reći: „Zaista ne možemo da ubijemo ovog čoveka“ ili: „Zaista moramo da ga ubijemo“.

Dobro vidiš da to nije način na koji funkcioniše sud kakav postoji u našem današnjem društvu u Francuskoj, sud koji je posve drugačijeg tipa, u kojem nijedna partija ne kontroliše pravosudni sistem i u kojem pravosudni sistem nema ni u kom slučaju obrazovnu ulogu. Da se vratim na primer koji si dao: ljudi su se obrušili na žene da ih ošišaju do glave zato što su im ukradeni kolaboracionisti koji su bili njihovi prirodni neprijatelji i na kojima je trebalo sprovesti narodnu pravdu, ukradeni su im sledećim rečima: „O, ti ljudi su preveliki zločinci, izvešćemo ih pred sud“, pa su ih strpali u zatvore i izveli pred sud koji ih je, naravno, oslobodio krivice. U tom je slučaju sud odigrao ulogu alibija za postupke drugačije od činova narodne pravde.

A sada dolazim na suštinu svoje teze. Ti govoriš o protivrečnosti unutar masa i kažeš da je potreban revolucionarni državni aparat da pomogne masama da ih razreše. U redu, ne znam šta se dešavalo u Kini; možda je pravosudni aparat bio poput onih u feudalnim zemljama – krajnje savitljiv, malo centralizovan itd. U društvima kao što je naše, naprotiv, pravosudni aparat je bio krajnje važan državni aparat, čija je istorija uvek bila nepoznata. Piše se istorija prava, istorija ekonomije, ali istorija pravosuđa, istorija pravosudne prakse, onoga što je zaista bio kazneni sistem, onoga što su bili sistemi represije, e – o tome se retko govori. No, smatram da je pravosuđe kao državni aparat imalo apsolutno presudan značaj u istoriji. Funkcija kaznenog sistema je bila da u mase unosi izvestan broj protivrečnosti i jednu veliku protivrečnost, a to je sledeće: da okrene jednog protiv drugog proletarizovani plebs i neproletarizovani plebs. Počev od određenog doba, kazneni sistem, koji je u srednjem veku uglavnom funkcionisao kao deo poreskog sistema, upustio se u borbu protiv buna. Gušenje narodnih pobuna je do tada bilo pre svega zadatak vojske. Zatim ga je osiguravao, ili,

bolje rečeno, predupređivao, jedan složeni sistem pravosuđe–policija–zatvor. To je sistem koji, u osnovi, ima trostruku ulogu; i, zavisno od epohe i stanja borbi i spleta okolnosti, prevagu odnosi čas ovaj čas onaj njegov vid. S jedne strane, on je činilac „proletarizacije“: njegova uloga je da prinudi narod da prihvati svoj proleterski status i uslove eksploatacije proletarijata. To je savršeno jasno od kraja srednjeg veka do XVIII veka; svi zakoni protiv prosjaka, skitnica i besposličara, svi policijski organi namenjeni njihovom proterivanju, primoravali su ih – a to je i bila njihova uloga – da prihvate, tamo gde su se nalazili, uslove koji su im ponudeni, a koji su bili krajnje rđavi. Ako bi ih odbili, ako bi otišli, ako bi prosili ili „ne bi radili ništa“, čekao ih je zatvor i, često, prinudan rad. S druge strane, taj je kazneni sistem, i to na povlašćen način, bio usmeren protiv najpokretljivijih, najpokretnijih, „najnasilnijih“ elemenata plebsa, onih koji su bili najspremniji da odmah pređu u oružanu akciju; između zaduženog zemljoradnika prinuđenog da napusti svoju zemlju, seljaka koji je bežao od poreznika, radnika otpuštenog zbog krađe, skitnice ili prosjaka koji je odbijao da čisti gradske kanale, onih koji su živeli od pljačkanja polja, sitnih lopova i drumskih razbojnika, onih koji su, u naoružanim grupama, napadali poreznike ili, uopšteno govoreći, državne službenike, te, konačno, onih koji su, u vreme pobune u gradovima ili selima, nosili oružje i pucali, postojala je čitava jedna skupina, čitava jedna komunikacijska mreža u kojoj su pojedinci razmenjivali uloge. To su bili ti „opasni“ ljudi koje je trebalo skloniti u stranu (u zatvor, u opštu bolnicu, na galije, u kolonije), da ne bi mogli da posluže kao udarna snaga narodnog otpora. Taj je strah bio veoma veliki u XVIII veku, a bio je još veći nakon Revolucije i u vreme svih onih potresa u XIX veku. Treća uloga kaznenog sistema: pobrinuti se da neproletarizovani plebs u očima proletarijata izgleda kao marginalan, opasan, nemoralan, kao pretnja za čitavo društvo, talog naroda, izrod, „banda“; buržoaziji je važno da preko kaznenog zakonodavstva, zatvora, ali i novina, „književnosti“, proletarijatu nametne određene kategorije takozvanog „univerzalnog“ morala, koje će poslužiti

ti kao ideološka prepreka između njega i neproletarizovanog plebsa; celokupna književna, novinarska, medicinska, sociološka, antropološka retorika o zločincu (a svima su nam poznati primeri toga u drugoj polovini XIX i početkom XX veka) igra tu ulogu. Konačno, razdvajanje koje između proletarijata i neproletarizovanog plebsa izvodi i održava kazneni sistem, sva ta igra pritisaka koje vrši na tom plebsu, omogućuje buržoaziji da se posluži nekima od tih plebejskih elemenata protiv proletarijata; koristi ih kao vojnike, policajce, reketaše i plaćenike pri nadzoru i represiji nad proletarijatom (nije samo fašizam bio primer za to).

Na prvi pogled, tu su bar neki od načina funkcionisanja kaznenog sistema, kao sistema protiv buna: mnogo načina da se proletarizovani plebs suprotstavi onome koji to nije, i da se tako uvede sada već dobro ukorenjena protivrečnost. Eto zašto revolucija može da se odigra samo uz radikalno odstranjenje pravosudnog aparata, a sve što može da povрати kazneni aparat, sve što može da povрати njegovu ideologiju i omogući toj ideologiji da se potajno uvuče u narodne prakse mora da bude prognano. Zbog toga mi sud, kao savršeno egzemplarna forma tog pravosuđa, izgleda kao prilika za ideologiju kaznenog sistema da se ponovo ugradi u narodnu praksu. Zbog toga mislim da se ne treba oslanjati na takav model.

VIKTOR: Potajno si zaboravio jedan vek, XX. Stoga ti postavljam pitanje: da li je glavna protivrečnost unutar masa ona između zatvorenika i radnika?

M. FUKO: Ne između zatvorenika i radnika; između neproletarizovanog plebsa i proletera, to je bila jedna od protivrečnosti. Jedna od značajnih protivrečnosti, u kojoj je buržoazija dugo, a naročito od Francuske revolucije, videla jedno od sredstava za sopstvenu zaštitu; za nju, glavna opasnost koje treba da se čuva, koju je morala po svaku cenu da izbegne, bila je buna, bio je naoružani narod, bili su radnici na ulici i ulica koja napada vlast. I mislila je da u neproletarizovanom plebsu, među pri-

padnicima plebsa koji su odbijali status proletera ili onima koji su iz proletarijata isključeni, prepoznaje udarnu snagu narodne pobune. Stoga je usvojila određen broj postupaka da razdvoji proletarizovani plebs od neproletarizovanog. A danas joj ta sredstva nedostaju – oduzeta su joj ili joj se oduzimaju.

Ta tri sredstva su, ili su bila, vojska, kolonizacija, zatvor. (Naravno, odvajanje plebsa od proletarijata i predupređivanje buna bili su samo jedna od njihovih funkcija.) Vojska, sa svojim sistemom rezerve, osiguravala je značajan prelevman, naročito u seoskom stanovništvu koje je bilo veoma brojno i nije moglo da nađe posao u gradu, i ta je vojska korišćena protiv radnika u slučaju potrebe. Buržoazija je pokušala da između vojske i proletarijata održi stanje suprotstavljenosti, što joj je često uspevalo, ali ponekad i nije, kad bi vojnici odbili da se pokrenu ili da pucaju. Kolonizacija je bila još jedan prelevman, ljudi koje su slali u kolonije nisu dobijali status proletera; služili su kao državni kadrovi, nameštenici uprave, oruđa za nadziranje i kontrolu kolonizovanog naroda. A da se između tih „malih belaca“ i domaćeg stanovništva ne bi uspostavio savez koji bi tu bio podjednako opasan kao proletersko jedinstvo u Evropi, usadena im je čvrsta rasistička ideologija: pažnja, idete kod ljudoždera. Što se tiče trećeg prelevmana, njegov izvor je bio zatvor, te je oko njega i onih koji u njega idu, ili iz njega izlaze, buržoazija sagradila jednu ideološku prepreku (koja se tiče zločina, zločinca, krađe, bandita, degenerisanih, „neljudi“) koja je delimično bila povezana sa rasizmom.

Samo što, eto, kolonizacija više nije moguća u neposrednom obliku. Vojska više ne može da igra istu ulogu kao ranije. Shodno tome, imamo jačanje policije, „preopterećenost“ kaznenog sistema, koji sada mora sasvim sam da ispunjava sve te funkcije. Svakodnevna policijska kontrola, policijske stanice, sudovi (naročito prekršajni), zatvori, uslovne kazne, čitav niz mera pomoću kojih deca postaju štićenici suda, socijalna pomoć, „domovi“, sve to mora da na licu mesta odigra ulogu koju su igrale vojska i kolonizacija u izmeštanju ljudi i njihovom slanju u inostranstvo.

U ovoj priči su pokret otpora, rat u Alžiru, maj '68. bili ključne epizode, jer su se tada, u raznim borbama, ponovo pojavili ilegalci, oružje i ulica; to je, s druge strane, bilo uspostavljanje borbenog aparata protiv unutrašnje subverzije (aparata koji je ojačan u svakoj epizodi, prilagođen i usavršen, ali, naravno, nikada očišćen); aparata koji funkcioniše „u kontinuitetu“ već trideset godina. Recimo da su se tehnike korišćene do 1940. godine oslanjale pre svega na imperijalističku politiku (vojska/kolonija); one koje su korišćene od tada bliže su fašističkom modelu (policija, unutrašnja kontrola, zatočavanje).

VIKTOR: Ipak nisi odgovorio na moje pitanje koje je glasilo: da li je to glavna protivrečnost unutar naroda?

M. FUKO: Ne kažem da je to glavna protivrečnost.

VIKTOR: Ti ne kažeš, ali tvoja priča govori sama za sebe: buna dolazi iz stapanja proletarizovanog plebsa i neproletarizovanog plebsa. Opisao si nam sve mehanizme za upisivanje linije razdvajanja između proletarizovanog plebsa i neproletarizovanog plebsa. Jasno je, kad se jednom povuče ta linija razdvajanja, onda nema bune, a kad ponovo dođe do stapanja – ima bune. Uzalud govoriš da za tebe to nije glavna protivrečnost, cela ta tvoja priča dokazuje da je to glavna protivrečnost. Neću ti odgovoriti u vezi sa XX vekom. Ostaću u XIX, i uneću jedan mali istorijski dodatak, pomalo protivrečan, izvučen iz jednog Engelsovog teksta o nastanku moderne krupne industrije.¹ Engels je rekao da je prvi oblik pobune modernog proletarijata protiv krupne industrije bio kriminalitet, što će reći radnici koji su ubijali gazde. Nije tražio pretpostavke i sve uslove funkcionisanja tog kriminaliteta, nije pisao istoriju kaznene ideje; govorio je sa stanovišta masa, a ne sa stanovišta državnih aparata, i kazao je: kriminalitet je prvi oblik pobune; zatim je, veoma brzo, pokazao da je on bio sam zametak i ne mnogo delotvoran; dru-

¹ Engels, F., *Položaj radničke klase u Engleskoj*, preveli N. Tomić i N. Bogdanović, Kultura, Beograd, 1951.

gi oblik, koji je već nadmoćniji, bilo je lomljenje mašina. Ni time se ne stiže mnogo daleko, jer kad polomiš mašine – pojave se druge. To je pogadalo jedan vid društvenog poretka, ali nije napadalo uzroke. Tačka u kojoj je pobuna poprimila svesni oblik bila je udruživanje, sindikalizam u prvobitnom smislu reči. Udruživanje je nadmoćan oblik pobune modernog proletarijata, zato što razrešava glavnu protivrečnost u masama, a to je međusobna suprotstavljenost masa usled društvenog sistema i njegovog srca, kapitalističkog načina proizvodnje. Engels nam kaže da je prosto ta bitka protiv konkurencije među radnicima, dakle udruživanje, pošto se tako objedinjuju radnici među sobom, omogućila da se konkurencija premesti na nivo konkurencije među gazdama. Tu imamo njegove prve opise sindikalnih borbi za nadnicu ili skraćanje radnog dana. Taj me mali istorijski dodatak navodi da kažem da je glavna protivrečnost u masama ona u kojoj su suprotstavljeni egoizam i kolektivizam, konkurencija i udruživanje, a kada imaš udruživanje, što će reći pobedu kolektivizma nad konkurencijom, tada imaš radničku masu, dakle jedinstvo u proletarizovanom plebsu, i tada će nastati masovni pokret. Tek u tom trenutku je ostvaren prvi uslov mogućnosti subverzije, bune; drugi je da mase dođu do svih onih koji se bune u čitavom društvenom sistemu, a ne samo u radionici ili fabrici, kako bi zauzele teren bune, i tu ćeš, *de facto*, naći spoj sa neproletarizovanim plebsom, naći ćeš i stapanje sa drugim društvenim klasama, mladim intelektualcima ili prilježnom sitnom buržoazijom, sitnim trgovcima, u prvim revolucijama XIX veka.

M. FUKO: Mislim da nisam rekao da je to suštinska protivrečnost. Hteo sam da kažem da je buržoazija u buni videla glavnu opasnost. Tako buržoazija gleda na stvari; što ne znači da će se stvari odigrati onako kako ona zazire da hoće i da će spoj proletarijata i marginalnog plebsa izazvati revoluciju. Velikim delom potpisujem ono na šta si me upravo podsetio kod Engelsa. Zaista se čini da je krajem XVIII i početkom XIX veka kriminalitet u samom proletarijatu bio opažen kao oblik druš-

tvene borbe. Kad se dođe do udruživanja kao oblika borbe, kriminalitet više nema baš takvu ulogu: ili, bolje rečeno, kršenje zakona, to privremeno i pojedinačno remećenje poretka i moći kakvo predstavlja kriminalitet, ne može više da ima isto značenje ni istu funkciju u borbama. Treba zapaziti da je buržoazija, kad je primorana da uzmakne pred tim oblicima udruživanja proletarijata, uradila sve što je mogla da odvoji od te nove snage frakciju ljudi koji su smatrani nasilnim, opasnim, bez poštovanja prema zakonu, samim tim spremnim na bunu. Među svim upotrebljenim metodama neke su imale veoma velike posledice (kao podučavanje moralu u osnovnoj školi, kojim se čitava jedna etika predstavljala kao opismenjavanje, zakon ispod pisma); bilo je tu i sasvim malih, sićušnih i užasnih makijavelizama (budući da sindikati nisu imali pravni status vlast bi se dovitljivo pobrinula da na njihovo čelo dođu ljudi koji bi jednog lepog dana pobjegli sa kasom; sindikati nisu mogli da podnose tužbe; otuda ta mržnja prema lopovima, želja da se bude zaštićen zakonom itd.).

VIKTOR: Prinuden sam da unesem jednu ispravku, kako bih pojasnio i malo dijalektizovao taj pojam neproletarizovanog plebsa. Glavni, presudni prekid koji je izveo sindikat, i koji će biti uzrok njegovog izopačenja, nije između proletarizovanog plebsa – u smislu ustoličenog, etabliranog proletarijata – i *lumpenproletarijata*, što će reći, u užem smislu, marginalizovanog proletarijata, izbačenog iz proletarijata. Glavni prekid je onaj između radničke manjine i velike radničke mase, što će reći plebsa koji se proletarizuje: taj plebs, to je radnik koji dolazi sa sela, to nije odmetnik, razbojnik, kavgadžija.

M. FUKO: Mislim da nisam nikada, u ovome što sam upravo rekao, pokušao da pokažem da je tu suštinska protivrečnost. Opisao sam određen broj činilaca i učinaka, pokušao sam da pokažem kako se oni nadovezuju jedan na drugi i kako je proletarijat mogao, do izvesne tačke, da paktira sa moralnom ideologijom buržoazije.

VIKTOR: Kažeš: to je jedan od mnogih činilaca, to nije glavna protivrečnost. Ali svi ti primeri, sva ta priča o mehanizmima koje opisuješ, teže da povećaju vrednost toj protivrečnosti. Za tebe, prvi pakt sa đavolom koji je sklopio proletarijat jeste to što je prihvatio „moralne“ vrednosti kojima je buržoazija pravila jaz između neproletarizovanog plebsa i proletarijata, između odmetnika i poštenih radnika. Ja odgovaram: ne. Prvi pakt sa đavolom koji su sklopila radnička udruženja je to što su kao uslov za pridruživanje postavila pripadnost nekom zanimanju; to je omogućilo prvim sindikatima da budu korporacije koje su isključivale masu nekvalifikovanih radnika.

M. FUKO: Uslov na koji podsećaš je svakako najključniji. Ali vidiš šta je njegova posledica: ako radnici koji ne pripadaju nekom zanimanju nisu prisutni u sindikatima, *a fortiori* nisu ni oni koji nisu proleter. Dakle, još jednom, ako postavimo problem ovako: kako je funkcionisao pravosudni aparat i, uopšteno, kazneni sistem? Ja odgovaram: on je uvek funkcionisao tako da je unosio protivrečnosti u narod. Ne želim da kažem – to bi bilo netačno – da je kazneni sistem uneo suštinske protivrečnosti, ali se suprotstavljam ideji da je kazneni sistem neka neodređena superstruktura. On je imao konstitutivnu ulogu u podelama današnjeg društva.

ŽIL: Pitam se postoje li dva plebsa u ovoj priči. Da li se plebs zaista može definisati kao oni koji odbijaju da budu radnici, i da li je posledica toga to što bi on imao monopol na nasilje, a radnici, proleter i u pravom smislu reči, težnju ka nenasilju? Zar to nije rezultat buržoaske vizije sveta, u kojoj ona svrstava radnike kao korpus organizovan u državi, i isto tako i seljake itd., a ostalo bi bio plebs: buntovni ostatak u ovom pacifikovanom, organizovanom svetu kakav je svet buržoazije, čije pravosuđe ima zadatak da omogući poštovanje granica? Ali sam bi plebs mogao biti zatočenik ovakvog buržoaskog viđenja stvari, što će reći mogao bi da stvori sebi drugi svet. A ja nisam siguran da, budući da je zatočenik tog viđenja, njegov drugi svet ne bi

bio duplikat buržoaskog sveta. Naravno, ne potpuno, zato što postoje tradicije, ali jednim delom da. Štaviše, postoji tu još jedan fenomen: taj buržoaski svet, podeljen ali postojan, u kojem vlada poznato nam pravosuđe, ne postoji. Zar se iza suprotstavljenosti proletarijata i plebsa koji ima monopol na nasilje ne odvija susret između proletarijata i seljaštva, ne „dobrog“ seljaštva, već seljaštva u latentnoj pobuni? Zar za buržoaziju susret radnika i seljaka nije veća pretnja?

M. FUKO: Potpuno se slažem s tobom kad kažeš da treba razlučiti plebs kakav vidi buržoazija od plebsa koji stvarno postoji. Ali ono što smo mi pokušali da vidimo jeste kako funkcioniše pravosuđe. Kazneni pravosudni sistem nije proizvod ni plebsa, ni seljaštva, ni proletarijata, već prosto i jednostavno buržoazije, kao važno taktičko oruđe u igri podela koju je želela da uspostavi. Činjenica, i to povoljna, jeste da to taktičko oruđe nije uzelo u obzir istinske mogućnosti za revoluciju. To je, uostalom, prirodno, pošto, kao buržoazija, ona nije mogla da ima svest o stvarnim odnosima i stvarnim procesima. A kad se govori o seljaštvu, može se reći da odnosi radnici–seljaci uopšte nisu bili cilj zapadnog kaznenog sistema u XIX veku. Stiče se utisak da je buržoazija u XIX veku relativno imala poverenja u svoje seljake.

ŽIL: Ako je tako, moguće je da je stvarno rešenje problema proletarijat/plebs sadržano u sposobnosti da se razreši pitanje narodnog jedinstva, što će reći stapanja proleterskih metoda borbe sa metodama seljačkog ratovanja.

VIKTOR: Time još uvek nisi razrešio pitanje stapanja. Tu je i problem metoda svojstvenih onima koji su pokretni. Vojska je jedino rešenje za to pitanje.

ŽIL: To znači da razrešenje suprotstavljenosti proletarijat / neproleterski plebs podrazumeva napad na državu, uzurpiranje državne moći. Zbog toga takođe postoji potreba za narodnim sudovima.

M. FUKO: Ako je ono što je rečeno tačno, borba protiv pravosudnog aparata jeste važna borba – ne kažem suštinska, već je važna koliko je važno bilo to pravosuđe u podeli između proletarijata i plebsa, koju je buržoazija napravila, a zatim i održavala. Taj je pravosudni aparat imao specifične ideološke posledice po svaku klasu kojom se dominiralo, a postoji, naročito, ideologija proletarijata u koju je prodro određen broj buržoaskih ideja koje se tiču pravednog i nepravednog, krađe, vlasništva, zločina, zločinca. To ne znači da je neproletarizovani plebs ostao čist i odlučan. Naprotiv, tom je plebsu ta buržoazija vek i po predlagala sledeće izbore: ili ideš u zatvor ili ideš u vojsku; ili ideš u zatvor ili ideš u kolonije; ili ideš u zatvor ili pristupaš policiji. Onda je taj neproletarizovani plebs bio rasistički kad je bio kolonizatorski; bio je nacionalistički, šovinistički kad je bio u vojsci. Bio je fašistički kad je bio u policiji. Ti su ideološki učinci na plebs bili nesporni i duboki. Učinci na proletarijat su takođe nesporni. Taj sistem je, u izvesnom smislu, veoma prefinjen i drži se relativno dobro, čak i ako buržoazija ne vidi suštinske odnose i stvarni proces.

VIKTOR: Iz strogo istorijske rasprave zapamtili smo da borba protiv kaznenog aparata obrazuje relativno jedinstvo i da sve što opisuješ kao usadivanje protivrečnosti u narod ne predstavlja glavnu protivrečnost, već niz protivrečnosti koje su imale veliki značaj, *sa stanovišta buržoazije*, u borbi protiv revolucije. Ali sa svim tim što si upravo rekao nalazimo se u srcunarodne pravde koja uveliko nadilazi borbu protiv pravosudnog aparata: razbiti nos nekom malom šefu nema ništa sa borbom protiv sudije. Isto važi i za seljaka koji ubija zemljoposjednika. To je narodna pravda i to uveliko izlazi iz okvira borbe protiv pravosudnog aparata. Ako se čak uzme primer protekle godine, vidi se da je praksa narodne pravde rođena pre velikih borbi protiv pravosudnog aparata, da ih je ona pripremila: prva zaključavanja gazda, lomljenja noseva malim šefovima, pripremila su duhove za veliku borbu protiv nepravde i protiv pravosudnog aparata, Gio², zatvori, itd. Nakon maja '68. desilo se upravo to.

2 Gimnazijalac uhapšen tokom jednog protesta.

Ti, *grosso modo*, kažeš: u proletarijatu postoji ideologija koja je buržoaska i preuzima za svoj račun sistem buržoaskih vrednosti, suprotstavljenost moralnog i nemoralnog, pravedno i nepravedno, pošteno i nepošteno itd. Dakle, došlo bi do degenerisanja ideologije u proleterskom plebsu, i degenerisanja ideologije u neproletarizovanom plebsu, izazvanog svim mehanizmima spajanja sa raznim oruđima represije nad narodom. No, i to je ono najvažnije, obrazovanje ujediniteljske ideje, barjaka narodne pravde, jeste borba protiv otuđenja ideja u proletarijatu i drugde, dakle i kod tih „zavedenih“ sinova proletarijata. Potražimo obrazac kojim ćemo ilustrovati tu borbu protiv otuđenja, to stapanje ideja pridošlih iz svih delova naroda – stapanje ideja koje omogućuje da se ponovo ujedine razdvojeni delovi naroda, zato što se napredak istorije ne omogućuje idejama, već materijalnom snagom, snagom naroda koji se ujedinjuje na ulici. Za primer se može uzeti slogan KP u prvim godinama okupacije, kako bi se opravdalo pljačkanje radnji, naročito u ulici De Bisi: „Domaćice, s pravom se krađe od kradljivaca“. Eto, to je savršeno. Vidiš kako funkcioniše stapanje: imaš uništenje buržoaskog sistema vrednosti (kradljivci i pošteni ljudi), ali uništenje jednog naročitog tipa, zato što, sve u svemu, uvek ima kradljivaca. To je nova podela. Čitav plebs se ujedinjuje: to su ne-kradljivci, a klasni neprijatelj je kradljivac. Eto zašto ne oklevam da kažem, na primer: „Riv-Anri³ u zatvor“.

Ako se stvari posmatraju iz osnove, revolucionarni proces je uvek stapanje bune klasa koje su konstituisane kao takve sa bunom raščlanjenih klasa. Ali to stapanje se obavlja u jednom veoma preciznom smeru. „Skitnice“, kojih je bilo na milione i milione u polukolonijalnoj i polufeudalnoj Kini, bile su osnova mase za prvu Crvenu armiju. Ideološki problemi koje je imala ta vojska poticali su upravo iz koristoljubive ideologije tih „skitnica“. A Mao je, iz svoje crvene baze u kojoj je bio opkoljen, slao apele Centralnom komitetu Partije, u kojima je govorio otprilike ovo: pošaljite mi samo tri radnika iz neke fabrike,

3 Riv-Anri je bio umešan u političko-finansijsku aferu u vezi sa obnavljanjem narodskih četvrti u Parizu, obnavljanjem koje su pratila iseljavanja stanovništva iz njihovih domova.

da malo naprave protivtežu ideologiji svih mojih „bosonogih“. Ratna disciplina protiv neprijatelja nije dovoljna. Potrebna je protivteža koristoljubivoj ideologiji u vidu ideologije koja dolazi iz fabrike.

Crvena armija pod vođstvom Partije, što će reći seljački rat pod vođstvom proletarijata, to je mešavina koja je omogućila stapanje seljačke klase koja se raščlanjivala sa proleterskom klasom. Dakle, da bi dobio modernu subverziju, što će reći pobunu koja je prva etapa u procesu neprekidne revolucije, potrebno je da imaš stapanje elemenata koji dolaze iz neproleterskog plebsa sa proleterskim plebsom, a pod vođstvom proletarijata iz fabrike i njegove ideologije. Imaš snažnu klasnu borbu između ideja koje dolaze iz neproletarizovanog plebsa i ideja koje dolaze iz proletarijata: ove druge moraju da preuzmu vođstvo. Pljačkaš koji je postao pripadnik Crvene armije više ne pljačka. U početku je bio pogubljen na licu mesta ako je ukrao i najtanju iglu koja pripada seljaku. Drugim rečima, stapanje se razvija samo uspostavljanjem norme, diktature. Vraćam se na moj prvi primer: činovi narodne pravde iz svih narodnih slojeva kojima su klasni neprijatelji naneli materijalnu ili duhovnu štetu postaju širok pokret, koji daje prvenstvo revoluciji u duhovima i praksi, samo ako su podvedeni pod sistem pravila; i tada se obrazuje državni aparat, aparat potekao iz narodnih masa, ali koji se, na neki način, od njih odvaja (što ne znači da je odsečen od njih). I taj aparat ima, na neki način, ulogu sudije, ne između masa i klasnog neprijatelja, već između suprotstavljenih ideja u masama, sa ciljem da se razreše protivrečnosti unutar masa, kako bi sveopšta borba protiv klasnog neprijatelja bila delotvornija, usredsredena koliko god je to moguće.

Dakle, uvek se stiže do toga da se u vreme proleterskih revolucija uspostavlja državni aparat revolucionarnog tipa, između masa i klasnog neprijatelja, sa mogućnošću, naravno, da taj aparat postane represivan u odnosu na mase. Stoga nikad nećeš imati narodne sudove bez narodne kontrole i, dakle, mogućnosti da ih mase odbace.

M. FUKO: Hteo bih da ti odgovorim na dve stvari. Kažeš: neproletarizovani plebs će pod kontrolom proletarijata ući u revolucionarnu borbu. Potpuno se slažem. Ali kad kažeš: pod kontrolom *ideologije proletarijata*, pitam te šta podrazumevaš pod ideologijom proletarijata?

VIKTOR: Pod time podrazumevam misao Mao Cedunga.

M. FUKO: U redu. Ali složićeš se sa mnom da ono što misli masa francuskog proletarijata nije misao Mao Cedunga i nije nužno revolucionarna ideologija. Kažeš da je potreban državni aparat za podvođenje tog novog jedinstva između proletarijata i marginalizovanog plebsa pod sistem pravila. U redu, ali složićeš se sa mnom i da oblici državnog aparata koji nam je buržoaski aparat zaveštao ne mogu ni u kom slučaju da služe kao model za nove oblike organizacije. Sud, vukući sa sobom ideologiju buržoaskog pravosuđa i oblike odnosa između sudije i sudenog, sudije i advokata, sudije i parničara, oblike koje je primenjivalo buržoasko pravosuđe, odigrao je, čini mi se, veoma važnu ulogu u vladavini buržoaske klase. Ko kaže sud, kaže da je borba suprotstavljenih snaga, milom ili silom, prekinuta; da doneta odluka u svakom slučaju neće biti rezultat te borbe, već uplitanja jedne moći koja će i jednima i drugima biti strana i nadređena; da je ta strana u neutralnom položaju i da, shodno tome, može, da bi, u svakom slučaju, morala da prepozna na kojoj je strani pravda u tom sporu. Sud podrazumeva i da postoje kategorije zajedničke suprotstavljenim stranama (kaznene kategorije kao što su krađa, prevara, moralne kategorije kao što su poštenje i nepoštenje) i da suprotstavljene strane prihvataju da im se pokore. No, u sve to buržoazija želi da se veruje kad je reč o pravosuđu, njenom pravosuđu. Sve te ideje su oružje kojim se buržoazija služila u sprovođenju svoje moći. Zbog toga mi smeta ideja o narodnom sudu. Naročito ako intelektualci tu moraju da igraju uloge tužilaca ili sudija, jer je upravo posredstvom intelektualaca buržoazija raširila i nametnula ideološke teme o kojima govorim.

Osim toga, to pravosuđe mora da bude meta ideološke borbe proletarijata i neproleterskog plebsa; osim toga, oblici tog pravosuđa moraju da budu predmet najvećeg zazora za novi revolucionarni državni aparat. Postoje dva oblika kojima taj revolucionarni aparat ne sme da se pokori ni u kom slučaju: birokratija i pravosudni aparat; baš kao što ne sme da postoji birokratija, ne sme da postoji ni sud; sud, to je birokratija pravosuđa. Ako birokratizuješ narodnu pravdu, daješ joj oblik suda.

VIKTOR: A kako ćeš je podvesti pod sistem pravila?

M. FUKO: Odgovoriću ti šalom, bez sumnje: to tek treba izmisliti. Mase – proleterske ili plebejske – previše su propatile od tog pravosuđa, patile su vekovima, e da bi im se ponovo nametnuo njegov stari oblik, čak i ako ima novi sadržaj. One su se od srednjeg veka borile protiv tog pravosuđa. Napokon, Francuska revolucija je bila pobuna protiv pravosuđa. Prva stvar koju je uništila bio je pravosudni aparat. Komuna je takođe bila duboko antipravosudna.

Mase će naći način da reše problem svojih neprijatelja, onih koji su im, pojedinačno ili kolektivno, naneli štetu, metode odmazde koje će ići od kazne do prevaspitanja, ne prolazeći kroz oblik suda koji – u našem društvu u svakom slučaju, a u Kini, ne znam – treba izbegavati.

Zbog toga sam bio protiv narodnog suda kao svečane, sintetičke forme, namenjene tome da zameni sve oblike antipravosudne borbe. To mi je izgledalo kao ponovno uspostavljanje forme koja sa sobom vuče previše ideologije koju je nametnula buržoazija, sa podelama između proletarijata i neproletarizovanog plebsa koje iz nje proističu. To je danas opasno oruđe zato što će funkcionisati kao model, a opasno je i kasnije, u nekom revolucionarnom državnom aparatu, zato što će se u njega uvući oblici pravosuđa koji donose opasnost od ponovnog uspostavljanja podela.

VIKTOR: Odgovoriću ti na provokativan način: verovatno će socijalizam izmisliti nešto drugačije od pokretne trake. Dakle, kad se kaže: „Drajfusa¹ na pokretnu traku“, to je domišljato, zato što Drajfus nije na pokretnoj traci, ali ta bi domišljatost bila snažno obeležena prošlošću (pokretna traka). Tu je lekcija stara Marksova ideja: novo se rađa iz starog.

Kažeš: mase će izmisliti. Ali treba da rešimo praktično pitanje, u ovom trenutku. Slažem se da svi *oblici* norme narodne pravde treba da budu obnovljeni, da više nema ni stola ni odore. Preostaje instanca podvođenja pod pravila. To je ono što se naziva narodnim sudom.

M. FUKO: Ako definišeš narodni sud kao instancu podvođenja pod pravila – više mi se sviđa da kažem: instancu političkog razjašnjavanja – na osnovu koje činovi narodne pravde mogu da se uključe u celinu političke linije proletarijata, potpuno se slažem. Ali teško mi je da jednu takvu instancu nazovem „sudom“.

Mislim, kao i ti, da se čin pravde kojim se odgovara klasnom neprijatelju ne može poveriti nekoj vrsti trenutne spontanosti, nepromišljene, neuključene u celokupnu borbu. Treba naći oblike kroz koje će se ta potreba za odmazdom, koja zaista postoji u masama, razraditi – rasprava, informisanje... U svakom slučaju, sud sa trostrukom podelom – na dve suprotstavljene strane i jednu neutralnu instancu, koja odlučuje u skladu sa pravdom koja postoji po sebi i za sebe – izgleda mi kao naročito štetan model za razjašnjavanje, za političku razradu narodne pravde.

VIKTOR: Ako bi sutra bile sazvane staleške skupštine u kojima bi bile predstavljene sve grupe građana koji se bore: odbori za borbu, antirasistički odbori, odbori za kontrolu zakona itd., ukratko – narod kroz svoje trenutne predstavnike, narod u marksističkom smislu reči, bio bi protiv zato što bi to bilo vraćanje na stari model?

¹ Pjer Drajfus, u to vreme generalni direktor Renoa.

M. FUKO: Staleške skupštine su prilično često bile u najmanju ruku oruđe, svakako ne proleterske već buržoaske revolucije i zna se dobro da je bilo revolucionarnih procesa na tragu te buržoaske revolucije. Nakon skupštine iz 1357. godine imao si žakeriju; posle 1789. imao si 1793. Shodno tome, to bi mogao da bude dobar model. Nasuprot tome, čini mi se da je buržoasko pravosuđe uvek funkcionisalo tako da umnožava suprotstavljenosti između proletarijata i neproletarizovanog plebsa. Zbog toga je to rđavo oruđe, a ne zato što je staro.

U samoj formi suda ipak postoji sledeće: kaže se dvema stranama – vaš slučaj nije pravedan ili nepravedan od samog početka. Neće to ni biti sve do dana kad ću ja to reći, zato što ću pogledati u zakone ili kanone večne pravičnosti. To je sama suština suda, i potpuno je protivrečna stanovištu narodne pravde.

ŽIL: Sud kaže dve stvari: „Postoji problem“. I još: „O tom problemu, kao treća strana, ja odlučujem, itd.“ Problem je u tome što je moć koja treba da sprovodi pravdu u rukama snaga koje rade protiv narodnog jedinstva; otuda nužnost za predstavljanjem tog narodnog jedinstva kad je reč o sprovođenju pravde.

M. FUKO: Hoćeš da kažeš da narodno jedinstvo mora da predstavi i očituje da bi se – privremeno ili konačno – dočepalo moći da sudi?

ŽIL: Hoću da kažem da se pitanje suda u Lansu⁵ nije rešavalo isključivo između rudara i Rudnika uglja. To je zanimalo celu narodnu klasu.

5 U Lansu je 12. decembra 1970. zasedao Narodni sud, koji je organizovala Crvena pomoć, kome je predsedavala Eženi Kamfen, a tužilac je bio Ž.-P. Sartr. Nakon katastrofe u Fukijer-le-Lansu (14 mrtvih), maoistički aktivisti su bacili Molotovljeve koktele na lokalno sedište Rudnika uglja. Usledila su hapšenja. Narodni sud u Lansu, koji je zasedao pre zvaničnog ročišta, doneo je zaključak da su za katastrofu u Fukijeru krivi Rudnici uglja i njihovi inženjeri. Državni sud će osloboditi te maoističke aktiviste, osim jednog, kojem je sudeno u odsustvu. Sartrova optužnica pred Narodnim sudom u Lansu objavljena je u: *Situations VIII*, Gallimard, 1972, str. 319 sq.

M. FUKO: Nužnost da se potvrdi jedinstvo nema potrebu za formom suda. Čak bih rekao – malo nategnuto – da se kroz sud rekonstituiše neka vrsta podele rada. Postoje oni koji sude – ili koji se pretvaraju da sude – sasvim spokojno, ne uplićući se. To ojačava ideju da, kako bi pravda bilo pravedna, treba da je sprovodi neko ko je izvan svega, neki intelektualac, specijalista za idealnost. Kada, pomoću pogodbe, tim narodnim sudom predsedavaju – ili ga organizuju – intelektualci koji saslušaju šta govore, s jedne strane radnici, s druge gazde, i kažu: „Jedan je nedužan, drugi je kriv“, onda se kroz sve to provlači čitav jedan idealizam. Kad želimo da napravimo opšti model da bismo pokazali šta je narodna pravda, bojim se da ne odaberemo najrdaviji model.

VIKTOR: Hteo bih da napravimo bilans ove rasprave. Prvi zaključak: čin narodne pravde je čin koji izvode mase – jedan homogeni deo naroda – protiv svog neposrednog neprijatelja prepoznatog kao takvog...

M. FUKO: ... u znak odmazde za određenu štetu.

VIKTOR: Popis današnjih činova narodne pravde obuhvata sve činovne subverzije koje u današnje vreme sprovode različiti narodni slojevi.

Drugi zaključak: prelazak sa narodne pravde na neki viši oblik pretpostavlja uspostavljanje norme koja ima za cilj da razreši protivrečnosti unutar naroda, da razluči šta je autentično pravedno od onoga što je svodenje računa, čime bi neprijatelj mogao manipulirati kako bi ukaljao narodnu pravdu, uneo razdor u mase, dakle osujetio revolucionarni pokret. Slažemo li se?

M. FUKO: Ne slažem se potpuno u vezi sa terminom norme. Radije bih rekao da se čin narodne pravde može odigrati u svome punom značenju samo ako je politički razjašnjen, ako je pod kontrolom samih masa.

VIKTOR: Činovi narodne pravde omogućuju narodu da počne da stiče moć, onda kada postanu deo neke koherentne celine, što će reći kad su politički rukovođeni, pod uslovom da to vođstvo nije izvan pokreta mase i da se narodne mase ujedine oko njega. To je ono što nazivam uspostavljanjem normi, uspostavljanjem novih državnih aparata.

M. FUKO: Pretpostavimo da u nekoj, bilo kojoj, fabrici, postoji sukob između nekog radnika i nekog šefa i da taj radnik predloži svojim drugovima čin odmazde. To će zaista biti čin narodne pravde samo ako su njegova meta i njegovi mogući rezultati uključeni u celokupnu političku borbu radnika te fabrike...

VIKTOR: Da, ali pre svega je potrebno da taj čin bude *pravedan*. To pretpostavlja da se svi radnici slože oko toga da je šef đubre.

M. FUKO: To pretpostavlja raspravu radnika i zajednički donetu odluku pre nego što se pređe na delo. U tome ne vidim embri- on državnog aparata, a ipak je pojedinačna potreba za odmazdom preobražena u čin narodne pravde.

VIKTOR: To je pitanje stadijuma. Najpre postoji pobuna, zatim subverzija, i konačno revolucija. Na prvom stadijumu je pravedno ono što kažeš da jeste.

M. FUKO: Izgledalo mi je da, za tebe, samo postojanje državnog aparata može da preobrazi želju za odmazdom u čin narodne pravde.

VIKTOR: Na drugom stadijumu. Na prvom stadijumu ideološke revolucije ja sam za pljačkanje, ja sam za „ispade“. Treba okrenuti drugi kraj batine, i ne može se prevrnuti svet a da se ne razbiju jaja...

M. FUKO: Iznad svega treba slomiti batinu...

VIKTOR: To dolazi posle. Na početku, kažeš: „Drajfusa na pokret- nu traku“, posle prekineš traku. Na prvom stadijumu možeš da imaš čin odmazde protiv šefa, što je čin narodne pravde, čak i ako se cela radionica ne slaže s tim, zato što postoje doušnici i skotovi, odnosno šačica radnika sablažnjenih idejom „to je ipak šef“. Čak i ako ima ispada, ako ga pošalju u bolnicu na tri meseca iako je zaslužio samo dva, to je čin narodne pravde. Ali kad svi činovi poprime oblik pokreta narodne pravde u toku – što za mene ima smisla samo uz stvaranje narodne vojske – imaš uspostavljanje norme, revolucionarnog državnog aparata.

M. FUKO: Razumem to savršeno na stadijumu oružane borbe, ali nisam siguran da je kasnije apsolutno neophodno da, kako bi narod sprovodio pravdu, postoji pravosudni državni aparat. Opasnost leži u tome što pravosudni državni aparat preuzima čino- ve narodne pravde.

VIKTOR: Postavljamo samo pitanja koja treba rešiti sada. Ne govorimo o narodnim sudovima u Francuskoj za vreme oružane borbe, već o etapi u kojoj se nalazimo, etapi ideološke revolucije. Jedno od njenih obeležja je to što umnožava, kroz pobune, čino- ve subverzije i pravde, stvarnih alternativnih moći. A to su alternativne moći u užem smislu reči, što će reći da se stvari okreću naglavce, sa tim duboko subverzivnim značenjem da smo mi istinska moć, da mi vraćamo stvari na mesto, a da je tako konstituisan svet okrenut naglavce.

Kažem da je jedna od operacija alternativne moći, jedna od mnogih, da se naspram buržoaskih sudova obrazuju narodni sudovi. U kom se kontekstu to opravdava? Ne radi sprovođenja pravde unutar neke radionice u kojoj imaš suprotstavljenost mase i neposrednog klasnog neprijatelja; pod uslovom da su mase mobilisane da se bore protiv tog neprijatelja, pravda može da se sprovodi neposredno. Imaš suđenje šefu, ali ne i sud. Postoje dva partnera, i to se uređuje među njima, ali sa ideološkom normom: mi smo u pravu, a on je đubre. Reći: on je đubre, znači uspostaviti normu koja, na neki način, preuzi-

ma, ali da bi ga podrivala, buržoaski sistem vrednosti: odmetnici i pošteni ljudi. Tako je to opaženo na nivou mase.

U kontekstu naselja u kojem imaš heterogene mase i u kojem je potrebno da ih ideja – na primer, suditi policiji – ujedini, odlična operacija alternativne moći može da bude uspostavljanje narodnog suda protiv neprestanog šurovanja između policije i sudova koji legitimišu njene prljave poslove.

M. FUKO: Kažeš: pobeda je kad se sprovodi alternativna vlast naspram postojeće moći, umesto nje. Kada radnici Renoa uzmu poslovođu i stave ga pod kola govoreći mu: „Sad ćeš ti da zatežeš šrafove“, savršeno. Oni uistinu sprovode alternativnu moć. U slučaju suda, treba postaviti dva pitanja: šta bi tačno predstavljalo sprovoditi alternativnu moć nad pravosuđem? I koja je stvarna moć koja se sprovodi u narodnom sudu kao što je onaj iz Lansa?

Borba za pravdu može da poprimi razne oblike. Prvo, može da se igra prema njenim pravilima. Može se, na primer, podneti tužba protiv policije. To očigledno nije čin narodne pravde, to je buržoaska pravda uhvaćena u zamku. Drugo, može da se vodi gerilski rat protiv pravosudne moći i tako se spreči njeno sprovođenje. Na primer, bežati od policije, ismevati sud, tražiti od sudije da podnese račun. Sve to je gerilski rat protiv pravosuđa, ali još nije alternativna pravda. *Alternativna pravda* bi značila da može da se, protiv nekoga ko inače ne bi platio za ono što je uradio, sprovede čin pravosudnog tipa, što će reći – da se uhvati ta osoba, da se izvede pred sud, da se ubedi sudija da joj sudi pozivajući se na određene oblike pravičnosti i da ga stvarno osudi na kaznu koju bi ovaj morao da odsluži. Tačno tako bi se zauzelo *mesto* pravosuđa.

Na sudu kao što je onaj iz Lansa ne sprovodi se moć alternativne pravde, već pre svega moć informacije: buržoaskoj klasi, upravi Rudnika uglja, inženjerima, svima njima su istrgnute informacije koje su uskraćivali masama. Drugo, sredstva za prenošenje informacija su u rukama moći, a narodni sud

je omogućio da se razbije taj monopol na informaciju. Tu su, dakle, sprovedene dve važne moći – moć da se sazna istina i moć da se ona raširi. Ritualna forma suda ne predstavlja stvarno moći koje su sprovedene. No, kad se sprovodi neka moć, potrebno je da način na koji se ona sprovodi – i koji mora da bude vidljiv, svečan, simboličan – upućuje samo na moć koja se stvarno sprovodi, a ne na neku drugu moć koja se ne sprovodi stvarno u tom trenutku.

VIKTOR: Tvoj primer alternativne pravde potpuno je idealistički.

M. FUKO: Tako je, mislim da ne može postojati alternativna pravda u užem smislu reči. Zato što pravosuđe, kakvo je funkcionisalo kao državni aparat, kao funkciju može da ima samo podelu masa među sobom. Dakle, ideja o proleterskoj alternativnoj pravdi je protivrečnost, to ne može da postoji.

VIKTOR: Ako uzmeš sud iz Lansa, tu zaista nije najvažnije preotimanje moći da se zna i da se odašilju informacije, već to što ideja „Rudnici uglja, ubice“ postaje moćna ideja, što u duhovima zauzima mesto ideje „Tipovi koji su bacili koktele su krivi“. *Kažem da je ta moć da se izgovori neostvariva rečenica stvarna moć koja se materijalno prevodi ideološkim prevratom u duhovima ljudi kojima se obraćala.* To nije pravosudna moć, to se podrazumeva, apsurdno je zamišljati neku alternativnu pravdu, zato što ne može da postoji pravosudna alternativna moć. Ali postoji alternativni sud na nivou revolucije u duhovima.

M. FUKO: Priznajem da sud iz Lansa predstavlja jedan od oblika borbe protiv pravosuđa. On je odigrao važnu ulogu. On je zasedao baš u onom trenutku u kojem se odigravao jedan drugi proces, u kojem je buržoazija sprovodila svoju moć da sudi, onako kako samo ona ume. U istom trenutku se moglo zabeležiti reč po reč, činjenicu po činjenicu, sve što je rečeno na tom sudu, da bi se izložilo drugo lice. Sud iz Lansa je bio naličje onoga što se radilo na buržoaskom sudu; na njemu se kao belo

pojavljivalo ono što je tamo bilo crno. To mi izgleda kao forma savršeno prilagođena tome da se sazna i obznani ono što se stvarno dešava u fabrikama, s jedne strane, te na sudovima, s druge. Odlično sredstvo informisanja o načinu na koji se sprovodi pravda kad je reč o radničkoj klasi.

VIKTOR: Dakle, slažemo se o trećoj stvari: ono što buržoaske novine nazivaju „parodijom pravde“ jeste sprovođenje alternativne moći, alternativnog procesa, narodnog suda, u veoma preciznom smislu u kojem funkcioniše kao naličje buržoaskog suda.

M. FUKO: Ne mislim da tri teze koje si izneo u potpunosti predstavljaju raspravu i stvari oko kojih smo se složili. Što se mene tiče, ideja koju sam želeo da uvedem u raspravu jeste to da je buržoaski državni aparat pravosuđa, čiji je sud vidljivi, simbolični oblik, imao kao suštinsku funkciju da unosi i umnožava protivrečnosti unutar masa, uglavnom između proletarijata i neproletarizovanog plebsa, i da, iz tog razloga, oblici tog pravosuđa i ideologija koja je s njima povezana moraju da postanu meta naše današnje borbe. A moralna ideologija – jer šta je naš moral ako nije ono što je neprestano bivalo obnavljano i potvrđivano presudama sudova – ta moralna ideologija, baš kao i oblici pravosuđa kojima je upravljao buržoaski aparat, mora da bude podvrgnuta najstrožoj mogućoj kritici...

VIKTOR: Ali alternativna moć se može sprovesti i kad je reč o moralu: kradljivac nije onaj za koga se misli da jeste...

M. FUKO: Tu problem postaje veoma težak. Krađa i kradljivac postoje sa stanovišta svojine. Kao zaključak ću reći da ponovna upotreba forme kao što je forma suda, sa svime što ona podrazumeva – sudijin položaj treće strane, pozivanje na pravo ili na pravičnost, delotvorna kazna – takođe mora da prođe kroz veoma strogu kritiku; a ja ne vidim valjanu upotrebu te forme osim u slučaju u kojem se može, paralelno sa buržoaskim procesom, sprovesti alternativni proces u kojem se kao laž po-

javljuje istina onog drugog, a njegove odluke kao zloupotreba moći. Izvan te situacije vidim hiljadu mogućnosti, s jedne strane pravosudni gerilski rat, s druge činove narodne pravde, a koji, ni jedni ni drugi, ne prolaze kroz oblik suda.

VIKTOR: Verujem da smo se složili o sistematizaciji postojeće prakse. Ali moguće je da se nismo spustili na dno filozofskog neslaganja...

Razgovor o zatvoru: knjiga i njena metoda

– Jedna od glavnih briga u vašoj knjizi [Nadzirati i kažnjavati] je ukazivanje na praznine u izučavanju istorije. Na primer, zapažate da niko nikada nije napisao istoriju ispitivanja: niko o tome nije razmišljao, a nezamislivo je da nije.

– Istoričari su, kao i filozofi ili istoričari književnosti, naviknuti na istoriju vrhunaca. Ali danas, za razliku od drugih, oni lakše pristaju da u to umešaju „neplemeniti“ materijal. Plebejski materijal se u istoriji pojavio pre dobrih pedesetak godina. Dakle, imamo manje teškoća u sporazumevanju s njima. Nikada nećete čuti nekog istoričara da kaže ono što je u jednom neverovatnom časopisu, *Rezon prezant*, povodom Bifona i Rikarda rekao neko čije ime nije važno: Fuko se bavi samo mediokritetima.¹

– Kada izučavate zatvor, čini se da žalite zbog nedostatka materijala, monografije o tom i tom zatvoru, na primer.

– U današnje vreme se mnogo vraćamo na monografiju, ali na monografiju koja se manje smatra izučavanjem nekog posebnog predmeta, a više pokušajem da se omogući ponovno pomaljanje

¹ „Entretien sur la prison: le livre et sa méthode“ (razgovor sa J.-J. Brochierom), *Magazine littéraire*, br. 101, jun 1975, str. 27–33 [Dits et écrits, tekst 156].

¹ Revault d'Allonnes, O., „Michel Foucault: les mots contre les choses“, *Raison présente*, br. 2, 1967, str. 29–41.

tačaka u kojima je jedan tip diskursa proizveden i oblikovan. Šta bi sada predstavljala studija o nekom zatvoru ili nekoj psihijatrijskoj bolnici? Napisano ih je na stotine u XIX veku, i to naročito o bolnicama, kad se izučavala istorija institucija, hronologija upravnika, bogzna čega još. Sada bi se pisanje monografske istorije neke bolnice sastojalo u vađenju arhive te bolnice u toku samog njenog obrazovanja, kao diskursa koji se upravo konstituiše i koji se meša sa samim razvijanjem bolnice, sa institucijama, iskrivljuje ih, preinačuje. Ono što bismo pokušali da rekonstituišemo jeste upletenost diskursa u proces, u istoriju. Pomalo na tragu onoga što je Faj učinio sa totalitarnim diskursom.²

Sakupljanje građe predstavlja problem za moja istraživanja, ali problem, bez sumnje, različit od onoga u lingvističkom istraživanju, na primer. Kad neko želi da napiše lingvističku studiju, ili studiju mita, primoran je da krene od neke građe, da definiše tu građu i uspostavi kriterijume njenog sakupljanja. U mnogo nejasnijoj oblasti koju ja proučavam građa je, u izvesnom smislu, beskonačna: nikada nećemo uspeti da konstituišemo celokupan diskurs o ludilu, čak i ako se ograničimo na određenu epohu u određenoj zemlji. Kad je reč o zatvoru, ne bi imalo smisla ograničavati se na diskurse o zatvoru. Postoje diskursi koji potiču iz zatvora, odluke, pravilnici koji su sastavni delovi zatvora, postoji samo funkcionisanje zatvora, koji ima svoje strategije, svoje tajne diskurse, svoje smicalice, koje, u konačnici, nisu ničije posebno, ali koje su svejedno proživljene – i sve to obezbeđuje funkcionisanje i postojanost institucije. To sve treba istovremeno prikupiti i omogućiti da se vidi. I, po mom mišljenju, više treba raditi na tome da se ti diskursi vide u njihovim strateškim vezama nego da se konstituišu isključivanjem drugih diskursa.

– U istoriji represije određujete središnji trenutak: prelazak sa kažnjavanja na nadziranje.

– Tako je. Trenutak u kojem je primećeno da je, shodno ekonomiji moći, delotvornije i isplativije nadzirati nego kažnjavati.

² Faye, J.-P., *Langages totalitaires. Critique de la raison narrative*, Pariz, Hermann, 1972; *Théorie du récit. Introduction aux „Langages totalitaires“*, Pariz, Hermann, kol. „Savoir“, 1972.

Taj trenutak odgovara obrazovanju, brzom ali u isti mah sporom, jednog novog tipa sprovođenja moći u XVIII i početkom XIX veka. Svi znaju za velike potrebe, za institucionalna preuđesavanja koja su omogućila da se promeni politički režim, način na koji su ovlašćenja moći, u samom vrhu državnog sistema, bila preinačena. Ali, kada mislim na mehaniku moći, mislim na njen kapilarni oblik postojanja, na tačku u kojoj se moć sjedinjuje sa samim tki-vom pojedinaca, pogada njihovo telo, umeće se u njihove kretnje, njihovo držanje, njihove diskurse, njihovo sticanje znanja, njihov svakodnevni život. Osamnaesti vek je pronašao, da tako kažemo, jedan sinaptički režim moći, njenog sprovođenja u društvenom telu. Ne iznad društvenog tela. Promena zvanične vlasti bila je povezana sa tim procesom, ali kroz pomake. Promena temeljne strukture je ono što je omogućilo da se, sa izvesnom koherentnošću, ostvari to preinačenje malih sprovođenja vlasti. Istina je i da je upravo uobličavanje te nove mikroskopske, kapilarne moći materalo društveno telo da odbaci elemente kao što su dvor, ličnost kralja. Mitologija suverena više nije bila moguća počev od trenutka u kojem se izvesni oblik moći sprovodio u društvenom telu. Suveren je tada postajao fantastična ličnost, čudovišna i arhaična u isti mah.

Postoji, dakle, korelacija između dva procesa, ali ne apsolutna korelacija. U Engleskoj su se odigrala ista preinačenja kapilarne moći kao u Francuskoj. Ali tamo je ličnost kralja, na primer, bila premeštena u funkcije predstavljanja umesto da bude odstranjena. Ne može se, dakle, reći da je promena, na nivou kapilarne moći, apsolutno povezana sa institucionalnim promenama na nivou centralizovanih oblika države.

– Vi pokazujete da je zatvor, od trenutka u kojem se konstituisao kao oblik nadziranja, lučio sopstvenu hranu, što će reći prestupništvo.

– Moja hipoteza jeste da je zatvor od početka bio povezan sa projektom preobražavanja pojedinaca. Navikli smo da verujemo kako je zatvor bio neka vrsta ropotarnice za zločince, ropotarnice čiji su se nedostaci prilikom upotrebe pokazali takvima da se moglo pomisliti kako treba reformisati zatvore, od njih načiniti orude za preobražavanje pojedinaca. To nije istina: tu su teksto-

vi, programi, izjave o namerama. Zatvor je od početka trebalo da bude oruđe usavršeno koliko i škola, ili kasarna, ili bolnica, i da precizno dejstvuje na pojedince.

Neuspeh je bio trenutak, i zabeležen skoro istovremeno kada i sam projekat. Od 1820. godine ustanovljuje se da zatvor, daleko od toga da preobražava zločince u poštene ljude, služi samo tome da izrađuje nove zločince, ili da još više uranja zločince u kriminalitet. Upravo tada je došlo, kao i uvek u mehanizmu moći, do strateške upotrebe onoga što je bilo nedostatak. Zatvor izrađuje prestupnike, ali prestupnici su, u konačnici, korisni, kako u oblasti ekonomije tako i u oblasti politike. Prestupnici nečemu služe. Na primer, u dobiti koja se može izvući iz eksploatacije seksualnih užitaka: u XIX veku to je podizanje velike građevine prostitucije, koje je bilo moguće samo zahvaljujući prestupnicima, koji su posredovali između svakodnevnog i skupog seksualnog užitka i kapitalizacije.

Drugi primer: svi znaju da je Napoleon III preuzeo vlast zahvaljujući grupi sačinjenoj, barem na najnižem nivou, od prekršilaca običajnog prava. I dovoljno je videti strah i mržnju koju su osećali radnici XIX veka prema prestupnicima da bi se razumelo da su ovi bili korišćeni protiv njih u političkim i društvenim borbama, na zadacima nadziranja, infiltriranja među radnike, da sprečavaju ili razbijaju štrajkove itd.

– Sve u svemu, Amerikanci u XX veku nisu bili prvi koji su koristili mafiju za takve poslove.

– Apsolutno ne.

– Postojao je i problem kaznenog rada: radnici su se plašili konkurencije, rada po niskoj ceni koji bi ugrozio njihovu nadnicu.

– Možda. Ali pitam se nije li kazneni rad bio organizovan upravo zato da bi između prestupnika i radnika izazvao neslogu, tako značajnu za opšte funkcionisanje sistema. Ono čega se pribojavala buržoazija jeste ta vrsta nasmešene i tolerisane nezakonitosti koja je bila poznata u XVIII veku. Ne treba preterivati: kazne su u XVIII veku bile veoma divljačke. Ali zbog toga nije ništa manje tačno da je stanovništvo prilično tolerisalo zločince, bar neke

među njima. Nije postojala samostalna klasa prestupnika. Neko ga poput Mandrena prihvatili su buržoazija, plemstvo, baš kao i seljaštvo, u mestima kroz koja je prolazio, i svi su ga štitili. Od trenutka u kojem je kapitalizacija u ruke narodnog sloja stavila bogatstvo u obliku sirovina, mašina, mašina-alatki, trebalo je bezuslovno zaštititi to bogatstvo. Jer industrijsko društvo zahteva da bogatstvo bude neposredno u rukama ne onih koji ga poseduju, već onih koji omogućuju da se iz njega izvuče dobit tako što će raditi na njemu. Kako zaštititi to bogatstvo? Naravno, strogim moralom: otud taj strahoviti plašt moralizacije koji se spustio na stanovništvo u XIX veku. Pogledajte strahovite kampanje hristijanizacije radnika, koje su se odigrale u to vreme. Valjalo je bezuslovno uspostaviti narod kao moralni subjekt, dakle odvojiti ga od prestupništva, dakle jasno odvojiti grupu prestupnika, pokazati ih kao opasne ne samo za bogate ljude, već i za siromašne, pokazati ih kao pune svih mogućih poroka i izazivače najvećih opasnosti. Otud rađanje policijske literature i važnost crnih hronika, užasnih pripovesti o zločinima u novinama.

– Pokazujete da su siromašni slojevi bili glavne žrtve prestupništva.

– I što su više bili njegove žrtve, to su ga se više plašili.

– Ali prestupništvo se regrutovalo upravo iz tih slojeva.

– Da, i zatvor je bio veliko oruđe regrutovanja. Od trenutka u kojem bi neko stigao u zatvor pokretao se mehanizam koji bi ga učinio nečasnim; i, kad bi iz njega izašao, nije mogao da radi ništa drugo do da ponovo postane prestupnik. Nužno je upadao u sistem koji bi od njega pravio ili makroa, ili policajca, ili doušnika. Zatvor je profesionalizovao ljude. Umesto da, kao u XVIII veku, imamo nomadske bande koje su lutale po selima, i koje su često bile veoma divlje, dobili smo veoma zatvorenu prestupničku sredinu, u koju se policija dobro infiltrirala, pretežno gradsku sredinu, čija politička i ekonomska upotrebljivost nije zanemarljiva.

– Primećujete, s pravom, da se kazneni rad odlikuje time što ne služi ničemu. Onda se pitamo kakva je njegova uloga u opštoj ekonomiji.

– Prema prvobitnom poimanju, kazneni rad nije učenje tog i tog zanata, već učenje same vrline rada. Raditi uprazno, raditi da bi se radilo trebalo je da pojedincima dâ idealan oblik radnika. Možda je to bila himera, ali himera koju su savršeno programirali i definisali kvekeri (osnivanje *workhouses*) i Holandani. Zatim je, od 1835. do 1840. godine postalo jasno da niko tu nije pokušavao da popravi prestupnike, da od njih napravi poštene ljude, već da ih okupi u jednu dobro definisanu, registrovanu sredinu, koja može da bude oružje za ostvarenje ekonomskih ili političkih ciljeva. Problem stoga nije bio da oni nešto nauče, već, naprotiv, da ne nauče ništa, kako bi bilo sigurno da neće moći ništa da rade po izlasku iz zatvora. Ništavna narav kaznenog rada, koja je u početku bila povezana sa jednim preciznim projektom, sada služi jednoj drugoj strategiji.

– *Zar ne mislite da se danas, i to je zapanjujući fenomen, sa ravni prestupništva prelazi na ravan prekršaja, nezakonitosti, te se tako ide obrnutim putem od onoga u XVIII veku?*

– Ja, naime, smatram da se velika netrpeljivost stanovništva prema prestupniku, koju su moral i politika XIX veka pokušali da uspostave, upravo raspršuje. Sve više se prihvataju neki oblici nezakonitosti, nepravilnosti. Ne samo oni koji su nekada bili tolerisani ili prihvatani, kao što su poreske ili finansijske nepravilnosti, sa kojima je buržoazija živela i bila u najboljim odnosima, već takva nepravilnost, na primer, kao što je krađa nekog predmeta u prodavnici.

– *Ali zar se nije, upravo zbog toga što su svi došli do saznanja o tim prvim, poreskim i finansijskim nepravilnostima, preinačilo opšte osećanje prema „sitnim nepravilnostima“? Pre nekog vremena, u jednoj statistici u Mondu upoređena je znatna ekonomska šteta od ovih prvih nepravilnosti i nekoliko meseci ili godina zatvora kojima su one sankcionisane, sa malom ekonomskom štetom od drugih (računajući i nasilne prestupe, kao što su oružane pljačke) i mnogo dužim zatvorskim kaznama na koje su osuđivani počiniooci. U članku se izražava sablažnjivost tom nesrazmernošću.*

– To je osetljivo pitanje, koje je danas predmet rasprava u grupama nekadašnjih prestupnika. Posve je tačno da se, u svesti ljudi, ali i u današnjem ekonomskom sistemu, izvestan rub nezakonitosti pokazuje kao ne mnogo skup i savršeno snošljiv. Zna se da je u Americi rizik od oružane pljačke stalan, i da su mu izložene velike radnje. Izračunava se koliko on otprilike košta i zapaža se da bi troškovi nadzora i delotvorne zaštite bili preveliki, dakle neisplativi. Tako da se ne preduzima ništa. Osiguranja pokrivaju štetu, sve je to deo sistema.

S obzirom na tu nezakonitost, koja se danas, izgleda, širi, imamo li posla sa dovodenjem u pitanje linije razdvajanja između prekršaja koji se dâ tolerisati i koji se toleriše, i nečasnog prestupništva, ili imamo posla sa jednostavnim popuštanjem sistema koji, postajući svestan svoje čvrstine, može na svojim rubovima da prihvati nešto što ga, konačno, nimalo ne kompromituje?

Postoji, bez sumnje, i promena u odnosu ljudi prema bogatstvu. Buržoazija nema više onu vlasničku privrženost koju je imala u XIX veku. Bogatstvo više nije ono što se poseduje, već ono iz čega se izvlači dobit. Ubrzanje u prilivu bogatstva, njegova sve veća sposobnost da kruži, odustajanje od gomilanja novca, praksa zaduživanja, smanjenje udela nepokretnih dobara u bogatstvu, doprinose tome da krađa ljudima ne izgleda sablažnjivija od prevare ili utaje poreza.

– *Postoji i još jedno preinačenje: u diskursu o prestupništvu, jednostavna osuda u XIX veku („krade zato što je zao“) danas postaje objašnjenje („krade zato što je siromašan“), i isto tako: ozbiljnije je kad krade neko ko je bogat nego neko ko je siromašan.*

– Postoji i to. I kad bi postojalo samo to, možda bismo mogli da budemo spokojni i optimistični. Ali zar s tim nije pomešan i jedan eksplikativni diskurs koji sadrži izvestan broj opasnosti? Krade zato što je siromašan, ali dobro znate da ne krađu svi siromašni. Dakle, da bi neko krao, u njemu treba da postoji nešto što ne valja. To nešto je njegova narav, njegova psiha, njegovo vaspitanje, njegovo nesvesno, njegova želja. Najednom je prestupnik prebačen sa jedne kaznene tehnologije – tehnologije zatvora, na jednu medicinsku tehnologiju, ako ne tehnologiju ludnice, ono barem onu kojom nadležne osobe preuzimaju brigu o njemu.

– *Isto tako, neke sablažnjava veza koju uspostavljate između tehnike i kaznene i medicinske represije.*

– *Znate, pre petnaestak godina možda se još i moglo nekoga sablazniti time što se govore stvari poput ovih. Primetio sam da mi psihijatri do dana današnjeg nisu oprostili *Istoriju ludila*. Nema ni petnaest dana kako sam dobio jedno pismo puno uvreda. Ali mislim da je ova vrsta analize, kakvu god ranu mogla da zada, pogotovo psihijatrima koji odavno za sobom vuku lošu savest, danas bolje prihvaćena.*

– *Pokazujete da je zdravstveni sistem uvek bio pomoćnik kaznenog sistema, čak i danas kada psihijatar saraduje sa sudijom, sudom, zatvorom. Prema nekim mladim lekarima, koji su pokušali da se oslobode tih kompromisa, ova analiza je možda nepravedna.*

– *Možda. Uostalom, ja sam u knjizi *Nadzirati i kažnjavati* samo nabacao nekoliko smernica. Sada pripremam rad o psihijatrijskim veštačenjima u pravosudnoj materiji. Objaviću dosjee, među kojima ima onih iz XIX veka, ali i drugih koji su savremeniji i koji su, doslovno, zapanjujući.*

– *Razlučujete dve vrste prestupništva: ono koje završi u policiji i ono koje tone u estetiku. Vidok i Lasner.*

– *Okončao sam svoju analizu u četrdesetim godinama XIX veka, koje su mi izgledale veoma značajne. U to vreme počinje dugotrajna kohabitacija policije i prestupništva. Napravljen je prvi bilans neuspeha zatvora, zna se da zatvor ne popravlja nego, naprotiv, izrađuje prestupništvo i prestupnike, i to je trenutak u kojem se otkrivaju dobici koji se mogu izvući iz tog izrađivanja. Ti prestupnici mogu nečemu da koriste, pa makar i samo tome da nadziru druge prestupnike. Vidok je veoma karakterističan po tome. Potiče iz XVIII veka, iz revolucionarnog i carskog perioda, kada je bio krijumčar, pomalo makro, dezertar. Pripadao je onim nomadima koji su išli po gradovima, selima, vojskama, koji su išli tamo-amo. Zločinac starog kova. Zatim ga je usisao sistem. Otišao je na kazneni rad, vratio se kao doušnik, postao policajac i konačno šef bezbednosti. I on je, simbolično, prvi veliki prestupnik koga je kao prestupnika iskoristio aparat moći.*

Kad je reč o Lasneru, on je znak jednog drugog fenomena, drugačijeg, ali povezanog s prvim: fenomen od estetskog, književnog interesa, kojim u zločin počinje da se unosi estetska heroizacija zločina. Do XVIII veka zločini su bili heroizovani na samo dva načina: književni način, kad se radilo o zločinima nekog kralja baš zato što su to zločini kralja, ili narodski način, koji nalazimo u „legendama“, pričicama koje govore o podvizima Mandrena ili nekog velikog ubice. Dva žanra koja nisu bila ni u kakvoj vezi.

Oko 1840. godine pojavljuje se junak zločinac, junak zato što je zločinac, koji ne pripada ni plemstvu ni narodu. Buržoazija tada dobija sopstvene heroje kriminalce. U istom trenutku dolazi i do prekida između zločinaca i narodnih slojeva: zločinac ne sme da bude narodni junak, već neprijatelj siromašnih slojeva. Buržoazija, sa svoje strane, gradi estetiku u kojoj zločin nije više iz naroda, već je jedna od onih lepih umetnosti za koje je samo ona kadra. Lasner je tip tog novog zločinca. Potiče iz buržoazije, ili sitne buržoazije. Njegovi roditelji su rđavo poslovali, ali on je dobro vaspitan, išao je u školu, zna da čita i piše, što mu je omogućilo da u svojoj sredini igra ulogu vođe. Način na koji govori o drugim prestupnicima je karakterističan: oni su bili sirove životinje, plašljivci i nesposobnjakovići. A Lasner je bio lucidni i hladni mozak. Tako se izgrađuje novi junak, na kojem se vide svi znaci i svi dokazi pripadnosti buržoaziji. To će nas odvesti do Gaborioa i policijskog romana u kojem zločinac uvek potiče iz buržoazije. U policijskom romanu nikad ne srećemo zločinca iz naroda. Zločinac je uvek pametan, sa policijom igra neku vrstu igre na ravnoj nozi. Zabavno je to što je u stvarnosti Lasner bio jadan, smešan i nesposoban. Oduvek je sanjao da ubije, ali nije uspevao u tome. Jedino što je znao da radi bilo je da u Bulonjskoj šumi ucenjuje homoseksualce, koje bi prethodno namamio. Jedini zločin je počinio kad je sa jednim starcem pravio neke svinjarije u zatvoru. Malo je nedostajalo da Lasnera ubiju njegovi zatvorski drugovi u *La Forsu*, zato što su mu, bez sumnje opravdano, zamerali da je doušnik.

– *Kad kažete da su prestupnici korisni, zar se ne može pomisliti da prestupništvo u većoj meri pripada prirodi stvari nego politič-*

ko-ekonomskoj nužnosti? Jer bi se moglo pomisliti da je, za jedno industrijsko društvo, prestupništvo manje isplativa radna snaga od radničke radne snage.

– Oko 1840. godine nezaposlenost i delimična zaposlenost jesu jedan od uslova ekonomije. Radne snage je bilo napretek.

Ali mišljenje da prestupništvo pripada poretku stvari bez sumnje pripada ciničnoj buržoaskoj misli XIX veka. Valjalo je biti naivan poput Bodlera pa zamišljati da je buržoazija glupa i čestita. Ona je pametna i cinična. Dovoljno je čitati šta je govorila o samoj sebi i, još bolje, šta je govorila o drugima.

O društvu bez prestupništva sanja se na kraju XVIII veka. A posle toga – pfff! Prestupništvo je bilo previše korisno da bi se moglo sanjati o nečemu tako glupom i, konačno, tako opasnom kao što je društvo bez prestupništva. Bez prestupništva nema policije. Šta je ono što prisustvo policije, policijsku kontrolu čini snošljivima za stanovništvo ako to nije strah od prestupnika? Govorite o čudesnoj dobiti. Ta tako skorašnja, tako troma institucija policije opravdana je samo time. Kako bi to što prihvatamo da među nama budu ti naoružani ljudi u uniformi, dok mi na to nemamo pravo, ti ljudi koji nam traže isprave, koji nam se motaju oko kućnog praga, kako bi to bilo moguće da nema prestupnika? I da svakog dana u novinama nema članaka u kojima nam se priča kako su prestupnici mnogobrojni i opasni?

– *Veoma ste oštri prema kriminologiji, njenom „brbljivom diskursu“, „stalnom trubljenju o istom“.*

– Jeste li nekad čitali tekstove kriminologa? To je da vam se odseku i ruke i noge. I kažem to začuđeno, ne agresivno, zao što ne uspevam da razumem kako je taj diskurs kriminologije mogao da ostane na tome. Ima se utisak da je diskurs kriminologije toliko koristan da je funkcionisanjem sistema tako snažno pozvan i učinjen tako nužnim da nije imao potrebe za teorijskim opravdanjem, ili čak prosto za koherentnošću ili okosnicom. Potpuno je utilitaran. I smatram da treba istražiti zašto je jedan „učeni“ diskurs postao tako nezamenljiv funkcionisanjem kaznenog sistema u XIX veku. Postao je nužan pomoću alibija koji funkcioniše od

XVII veka i koji kaže da, ako nekome propišemo kaznu, to nije da bismo ga kaznili za ono što je uradio, već da ga preobrazimo u ono što jeste. Od tog trenutka, krivično osuditi, što će reći objaviti nekome: odrubićemo ti glavu, ili ćemo te poslati u zatvor, ili te čak jednostavno oglobiti zato što si uradio to i to, čin je koji više nema nikakvo značenje. Čim se isključi ideja osvete, koja je nekad bila stvar kralja, suverena koji je u samoj svojoj suverenosti napadnut zločinom, kazna može da ima značenje samo u tehnologiji popravljanja. I same sudije su, ne želeći to, i čak i ne shvatajući, malo-pomalo prešle sa presude koja je još imala kaznene konotacije na presudu koju mogu da opravdaju, po njihovim sopstvenim rečima, samo pod uslovom da preobražava pojedinca. Ali dobro znamo da oruđa koja su im data – smrtna kazna, nekada kazneni rad, danas zatvor ili pritvor – ne preobražavaju; otuda nužnost da se prepuste ljudima koji će o zločinu i zločincima koristiti diskurs što će moći da opravda mere o kojima je reč.

– *Sve u svemu, kriminološki diskurs koristi samo tome da sudijama pruži privid mirne savesti?*

– Da. Ili, bolje rečeno, preko potreban da bi omogućio da se sudi.

– *U vašoj knjizi o Pjeru Rivijeru govori i piše jedan zločinac. Ali, za razliku od Lasnera, on je otišao do kraja u svome zločinu. Pre svega, kako ste pronašli taj neverovatni tekst?*

– Slučajno. Sistematski tražeći medicinsko-pravna, psihijatrijska veštačenja u sudskim izveštajima objavljenim u časopisima XIX i XX veka.

– *Veoma je retko da se jedan nepismeni, ili gotovo nepismeni seljak pomuči da napiše četrdeset strana kako bi objasnio i ispričao svoj zločin.*

– To je sasvim neobična priča. Ipak se može reći, i to me je zapanjilo, da je pisati u tim okolnostima o svom životu, svojim uspominama, o onome što vam se dogodilo, uspostavilo praksu o kojoj pronalazimo prilično veliki broj svedočanstava, i to upravo iz zatvora. Izvesni Aper, jedan od prvih filantropa koji su obišli

mnoge kaznionice i zatvore, navodio je zatvorenike da zapisuju svoja sećanja, iz kojih je objavio nekoliko odlomaka.³ U Americi, isto tako, u toj ulozi pronalazimo lekare i sudije. To je bilo vreme prve velike radoznalosti prema tim ljudima koje smo želeli da preobrazimo i za čije je preobražavanje valjalo steći neko znanje, neku tehniku. Ta radoznalost prema zločincima uopšte nije postojala u XVIII veku, kad je bilo važno samo saznati da li je okrivljeni zaista uradio ono što mu se zamera. Kad se to ustanovi, cena je bila utvrđena.

Pitanje: ko je osoba koja je počinila ovaj zločin? jeste novo pitanje. Ipak nije dovoljno da objasni priču Pjera Rivijera. Jer je Pjer Rivijer, on to jasno kaže, želeo da počne da zapisuje svoja sećanja i pre nego što je počinio zločin.

Nipošto nismo želeli da u toj knjizi pravimo psihološku, psihoanalitičku ili lingvističku analizu Pjera Rivijera, već da ukažemo na medicinsku i sudsku mašineriju koja je okružila tu priču.

Za priču o ostalom neka se pobrinu psihoanalitičari i kriminolozi. Čudnovato je to što ih je taj tekst, koji ih je u to vreme ostavio bez glasa, i danas ostavio jednako zanemele.

– *Otkrio sam, u Istoriji ludila, jednu rečenicu u kojoj kažete da je potrebno „osloboditi hronologiju i istorijske sledove svake perspektive napretka“.*

– To je nešto što dugujem istoričarima nauke. Imam tu metodičku predostrožnost, taj radikalni ali ne i agresivni skepticizam koji sebi postavlja načelo da ne uzima tačku u kojoj smo kao ishod nekog napretka koji bi trebalo precizno rekonstituisati u istoriji, što će reći načelo da se prema nama samima, našoj sadašnjosti, onome što jesmo, prema ovde i sada, neguje onaj skepticizam koji nas sprečava da pretpostavljamo da je to bolje, ili da je više od onoga pre. Što ne znači da ne pokušavamo da rekonstituišemo stvaralačke procese, ali ne namenjujući im nekakvu pozitivnost, nekakvo vrednovanje.

– *Dok je nauka odavno krenula za postulatom da čovečanstvo napreduje.*

³ Appert, B., *Bagnes, Prisons et Criminels*, Pariz, Guilbert, 1836.

– Nauka? Pre istorija nauke. I ne kažem da čovečanstvo ne napreduje. Kažem da u lošu metodu spada postavljanje problema na sledeći način: kako to da smo napredovali? Problem glasi: kako se to odigrava? A ono što se dešava sada nije nužno bolje ili razrađeno, ili bolje rasvetljeno, nego ono što se dešavalo nekada.

– *Vaša se istraživanja odnose na banalne stvari, ili banalizovane zato što nisu videne. Na primer, zapanjen sam time što su zatvori u gradovima a da ih niko ne vidi. Ili da se, kad ih vidimo, rastreseno pitamo da li je reč o zatvoru, školi, kasarni ili bolnici, i ništa više. Zar događaj nije omogućiti da se pogledu izloži ono što niko nije video?*

Isto tako, to se na neki način može reći za veoma podrobna izučavanja, poput onog o poreskom režimu i seljaštvu u Donjem Langdoku između 1880. i 1882. kao o bitnom fenomenu koji niko nije gledao, kao ni zatvor.

– U izvesnom smislu, istorija se uvek pisala tako. Ukazivanje na ono što nismo videli možda dugujemo tome što je korišćeno uveličavajuće oruđe, i što se umesto izučavanja institucija monarhije između XVI i kraja XVIII veka može savršeno izučavati institucija Visokog saveta (*Conseil d'En haut*) između smrti Anrija IV i stupanja na presto Luja XIII. Tu smo ostali u istoj oblasti predmeta, ali je predmet uveličan.

No, omogućiti da se vidi ono što se nije videlo možda znači promeniti nivo, uputiti se na neki nivo koji do tada nije bio istorijski primeren, koji nije bio nikako vrednovan, ni moralno, ni estetski, ni politički, ni istorijski. Da način na koji se leče ludaci pripada istoriji uma, to je danas očigledno. Ali nije to bilo pre pedeset godina, kada su istorija uma bili Platon, Dekart, Kant ili Arhimed, Galilej i Njutn.

– *Između uma i bezumlja još postoji igra ogledala, prosta anti-nomija. Koja ne postoji kada vi napišete: „Piše se istorija eksperimenata na slepima od rođenja, deci vukovima ili eksperimenata sa hipnozom. Ali ko će napisati opštiju, lakšu, ali i određeniju istoriju ispitivanja... Jer je u toj malenoj tehnici angažovano čitavo jedno područje znanja, čitav jedan tip moći.“*

– Uopšte uzev, mehanizmi moći nisu nikada mnogo izučava-

ni u istoriji. Proučavani su ljudi koji imaju moć. Bila je to anegdotska istorija kraljeva, generala. Tome je suprotstavljena istorija procesa, ekonomskih infrastruktura. Toj istoriji je suprotstavljena istorija institucija, što će reći onoga što se smatra nadgradnjom u odnosu na ekonomiju. Ali moć sa svojim strategijama, u isti mah opštim i prefinjenim, sa svojim mehanizmima, nikada nije mnogo izučavana. Nešto što je izučavano još manje jesu odnosi između moći i znanja, njihovo međusobno prožimanje. Prihvata se, to je tradicija humanizma, da se prestaje znati čim se takne moć: moć izluduje, oni koji vladaju su slepi. A samo oni koji su udaljeni od moći, koji ničim nisu povezani sa tiranijom, već su zatvoreni u svojoj kartezijanskoj kuhinji (*poêle*), svojoj sobi, svojim meditacijama, samo oni mogu da otkriju istinu.

No, ja imam utisak da postoji, pokušao sam da na to ukažem, neprestana artikulacija moći na znanju i znanja na moći. Ne treba se zadovoljiti time što će se reći da je moći potrebno to i to otkriće, taj i taj oblik znanja, već da sprovođenje moći stvara predmete znanja, omogućuje im da izrone na površinu, sakuplja informacije, koristi ih. Ne može se razumeti ništa u ekonomskom znanju ako se ne zna kako je svakodnevno sprovedena moć, ekonomska moć. Sprovođenje moći neprestano stvara znanje, i obrnuto – znanje povlači učinke moći. Univerzitetska klika je samo najvidljiviji, najsklerotičniji i najbezopasniji oblik te očiglednosti. Treba biti veoma naivan da bi se zamišljalo da u univerzitetskoj kliku kulminiraju učinci moći povezani sa znanjem. Oni su drugde, drugačije rasprostranjeni, usidreni, opasni, a nisu u ličnosti starog profe.

Moderni humanizam se, dakle, vara kad uspostavlja tu podelu između znanja i moći. To dvoje su uklopljeni jedno u drugo, i nema svrhe sanjati o nekom trenutku u kojem znanje više neće zavisiti od moći; to je način da se u utopijskom obliku ponovo uvede isti taj humanizam. Nije moguće da se moć sprovodi bez znanja, nije moguće da znanje ne izrodi moć. „Oslobodimo naučno istraživanje zahteva monopolističkog kapitalizma“: to je možda odličan slogan, ali nikada neće biti ništa drugo do slogan.

– Kad je reč o Marks-u i marksizmu, čini se da se držite na izvesnom odstojanju, što su vam već zamerali povodom Arheologije znanja.

– Bez sumnje. Ali ja u to unosim i neku vrstu igre. Često mi se dešava da citiram Marksove pojmove, rečenice, tekstove, ali ne osećajući obavezu da tome pridružim delić koji potvrđuje izvor, koji se sastoji u citiranju Marksa, brižljivom stavljanju fusnote u dno strane i praćenju citata pohvalnom refleksijom. Onaj ko tako radi smatra se nekim ko poznaje Marksa, ko poštuje Marksa i kojeg će uvažavati u takozvanim marksističkim časopisima. Ja citiram Marksa ne govoreći to, ne stavlajući navodnike, a pošto oni nisu u stanju da prepoznaju Marksove tekstove smatraju me onim koji ne citira Marksa. Da li neki fizičar, kad se bavi fizikom, oseća potrebu da citira Njutna ili Ajnštajna? On ih koristi, ali ne trebaju mu navodnici, fusnote ili pohvalno odobravanje koje dokazuje u kojoj je meri odan učiteljevoj misli. A pošto drugi fizičari znaju šta je uradio Ajnštajn, šta je izumeo, dokazao, oni ga prepoznaju u prolazu. U današnje vreme nije moguće baviti se istorijom a ne koristiti sijaset pojmova koji su posredno ili neposredno povezani sa Marksovom mišlju, ne postavljajući se u horizont koji je Marks opisao i definisao. Na kraju krajeva, mogli bismo da se zapitamo kakva bi razlika mogla postojati između istoričara i marksiste.

– Da parafraziramo Astrika koji je rekao: američki film je pleonazam, mogli bismo reći: marksistički istoričar je pleonazam.

– Tako nešto. A unutar tog opšteg horizonta koji je definisao i kodirao Marks počinje rasprava. Sa onima koji će se izjasniti kao marksisti zato što igraju po pravilima igre koja nisu pravila marksizma već komunistologije, što će reći definisale su ih komunističke partije koje naznačuju način na koji se mora koristiti Marks da bi se, po njima, bilo deklarisan marksista.

– A šta je sa Ničoom? Zapanjen sam njegovim raspršenim, ali u poslednjih desetak godina sve snažnijim prisustvom u savremenju misli i savremenom osećanju, i to konačno u opoziciji sa Marksovom hegemonijom.

– Sada ostajem nem kad je reč o Niče. U vreme kada sam bio profesor često sam držao predavanja o njemu, ali danas to ne bih radio. Kad bih bio uobražen, onome čemu se bavim dao bih opšti naslov: genealogija morala.

Niče je onaj koji je dao suštinski cilj filozofskom diskursu, odnos moći, dok je za Marksa to bio odnos proizvodnje. Niče je filozof moći, ali filozof koji je uspeo da promišlja moć ne zatvarajući se unutar neke političke teorije da bi to radio.

Ničeovo prisustvo je sve značajnije. Ali zamara me pažnja koja mu se poklanja da bi se o njemu davali isti komentari kakvi su davani ili će se davati o Hegelu ili Malarmeu. Ja koristim ljude koje volim. Jedini znak priznanja koji bi mogao svedočiti o misli poput Ničeove jeste upravo to što se ona koristi, što se deformiše, što se navodi da škrguće, da viče. Onda neka komentatori kažu da li joj je neko odan ili nije, to nema nikakvog značaja.

Moć i telo

– *U knjizi Nadzirati i kažnjavati opisujete politički sistem u kojem kraljevo telo igra ključnu ulogu...*

– U društvu, kao što je ono u XVII veku, kraljevo telo nije bilo metafora, već politička stvarnost: njegovo fizičko prisustvo je bilo nužno za funkcionisanje monarhije.

– *A šta je sa republikom, „jednom i nedeljivom“?*

– To je obrazac nametnut protiv žirondinaca, protiv ideje federalizma na američki način. Ali on nikad ne funkcioniše kao kraljevo telo u monarhiji. Ne postoji telo republike. Naprotiv, upravo telo društva postaje, tokom XIX veka, novo načelo. To telo je ono koje treba zaštititi, na gotovo medicinski način: umesto obreda kojima bismo obnovili celovitost tela monarha, primenićemo recepte, terapije kao što je odstranjivanje bolesnika, kontrola zaraznih, isključivanje prestupnika. Odstranjivanje pomoću mučenja tako je zamenjeno dezinfekcionim metodama: kriminologijom, eugenizmom, udaljavanjem „degenerisanih“...

– *Postoji li telesni fantazam na nivou različitih institucija?*

– Smatram da je veliki fantazam upravo ideja društvenog tela koje bi bilo konstituisano univerzalnošću volja. No, nije konsen-

¹ „Pouvoir et corps“, *Quel corps?*, br. 2, septembar-oktobar 1975, str. 2–5 (razgovor iz juna 1975) [*Dits et écrits*, tekst 157].

zus taj koji omogućuje da se pojavi društveno telo, već je to materijalnost moći koja se sprovodi na samom telu pojedinaca.

– *Osamnaesti vek je viden iz ugla oslobađanja. Opisujete ga kao uspostavljanje kontrole. Može li jedno da ide bez drugog?*

– Kao i uvek u odnosima moći, pred nama su složeni fenomeni koji se ne pokoravaju hegelijanskom obliku dijalektike. Vlananje svojim telom, svest o njemu, mogli su da se steknu samo kroz učinak moći koja je zaposela telo: gimnastiku, vežbe, razvoj mišića, nagost, oduševljenje lepim telom... sve to je na liniji koja vodi ka želji za sopstvenim telom, upornim, tvrdoglavim, brižljivim radom moći na telima dece, vojnika, na zdravom telu. Ali, otkako je moć proizvela taj učinak, na samoj liniji njenih osvajanja neizbežno izranja potraživanje sopstvenog tela nasuprot moći, zdravlje nasuprot ekonomiji, užitak nasuprot moralnih normi o seksualnosti, braku, čednosti. I najednom, ono pomoću čega je moć postala snažna postaje ono čime je napadnuta... Moć je prodrila u telo, izložena je u telu samom... Sećate li se panike koju je u institucijama društvenog tela (lekara, političara) izazvala ideja vanbračne zajednice ili abortusa... U stvari, utisak da moć kleca je lažan, jer ona može da se povuče, da se premešta, da zaposeda negde drugde... i bitka se nastavlja.

– *To bi bilo objašnjenje onog famoznog „oporavljanja“ tela pomoću pornografije, reklame?*

– Ne slažem se potpuno sa upotrebom termina „oporavljanje“. To je normalan strateški razvoj jedne borbe... Uzmimo precizan primer, primer autoerotike. Kontrole masturbacije su u Evropi počele tek tokom XVIII veka. Najednom se pojavljuje jedna panična tema: neka zastrašujuća bolest se razvija u zapadnom svetu: mladi ljudi masturbiraju. U ime tog straha, nad telima dece je – kroz porodice, ali ne na njihovu inicijativu – uspostavljena kontrola, nadzor seksualnosti, objektivizacija seksualnosti praćena proganjanjem tela. Ali je seksualnost, postavši tako predmet brige i analize, kao meta nadzora i kontrole, u isto vreme izrodila pojačanje svačijih želja za sopstvenim telom, želja u njemu i na njemu...

Telo je postalo ulog u borbi između dece i roditelja, između deteta i kontrolnih instanci. Pobuna seksualnog tela je kontraučinak takvog razvoja događaja. Kako odgovara moć? Ekonomskom (i možda ideološkom) eksploatacijom erotizacije, od proizvoda za tamnjenje kože do porno-filmova... U samom odgovoru na pobunu tela naći ćete novo zaposedanje koje se više ne predodava u obliku kontrole-represije, već u obliku kontrole-podsticaja: „Razgoliti se... ali budi mršav, lep, pocrneo!“ Na svaki pokret jednog od dvaju protivnika odgovara pokret onog drugog. Ali to nije „oporavljanje“ u smislu u kojem o tome govore levičari. Treba prihvatiti beskonačnost te borbe... To ne znači da se ona neće završiti jednoga dana...

– *Zar nova revolucionarna strategija osvajanja moći ne prolazi kroz novu definiciju politike tela?*

– U odvijanju političkog procesa – ne znam je li on revolucionaran – pojavio se, i to sve upornije, problem tela. Može se reći da je ono što se desilo nakon 1968. godine – a verovatno i ono što ga je priprenilo – bilo duboko antimarksističko. Kako će evropski revolucionarni pokreti moći da izađu iz okvira „učinka Marks“, institucija svojstvenih XIX i XX veku? Takvo je bilo usmerenje tog pokreta. U tom preispitivanju jednačine marksizam = revolucionarni proces, jednačine koja je bila neka vrsta dogme, značaj tela je jedan od važnih, ako ne i ključnih delova.

– *Kakva je evolucija telesnog odnosa između masa i državnog aparata?*

– Najpre se mora ostaviti po strani veoma raširena teza po kojoj je moć u našim građanskim i kapitalističkim društvima porekla stvarnost tela u korist duše, svesti, idealnosti. Naime, ništa nije materijalnije, ništa nije fizičnije, telesnije od sprovođenja moći... Koji je to tip zaposedanja tela nužan i dovoljan za funkcionisanje kapitalističkog društva kao što je naše? Mislim da je od XVIII do početka XX veka način na koji moć zaposeda telo morao da bude težak, trom, stalan i savestan. Otuda ti strahoviti disciplinski režimi koje srećemo u školama, bolnicama, kasarnama, radionicama, naseljima, zgradama, porodicama... a zatim smo, od šezdesetih

godina, postali svesni da ta tako troma moć više nije onako neophodna kao što se mislilo, da se industrijska društva mogu zadovoljiti mnogo opuštenijom moći nad telom. Tada sino otkrili da kontrole seksualnosti mogu da se ublaže i da poprime druge oblike... Preostaje da se prouči kakvo je telo potrebno današnjem društvu...

– *Da li se vaše zanimanje za telo distancira od današnjih tumačenja?*

– Ja se distanciram, čini mi se, i od marksističke i od paramarksističke perspektive. Što se tiče prve, nisam od onih koji pokušavaju da tačno utvrde učinke moći na nivou ideologije. Pitam se, naime, da li, pre nego što se postavi pitanje ideologije, ne bi bilo više u duhu materijalizma da se prouči pitanje tela i učinaka moći na njemu. Jer ono što mi smeta u tim analizama, koje prvenstvo daju ideologiji, je to što se uvek pretpostavlja neki ljudski subjekt čiji je model dala klasična filozofija i koji bi bio obdaren svešću koje bi se moć dočepala.

– *Ali u marksističkoj perspektivi postoji svest o učinku moći na telo u procesu rada.*

– Naravno. Ali danas, budući da su politički i ekonomski zahtevi više zahtevi najmljenog tela nego klase najamnika, uopšte se ne čuje da se govori o njima kao takvima. Sve se dešava kao da su „revolucionarni“ diskursi ostali prožeti ritualnim temama koje se pozivaju na marksističke analize. A ako kod Marksa i ima zanimljivih stvari o telu, marksizam ih je – kao istorijska stvarnost – brižljivo sakrio u korist svesti i ideologije...

Takođe se treba distancirati i od paramarksista kao što je Markuze, koji pojmu represije pripisuju preteranu ulogu. Jer, kad bi funkcija moći bila jedino represija, kad bi funkcionisala samo kroz cenzuru, isključivanje, blokiranje, potiskivanje, na način jednog velikog super-ega, kad bi se sprovodila samo na negativan način, bila bi veoma krhka. To što je snažna znači da proizvodi pozitivne učinke na nivou želje – to počinje da bude jasno – kao i na nivou znanja. Daleko od toga da moć sprečava znanje, ona ga proizvodi. Znanje o telu može se konstituisati kroz skup vojnih i

školskih disciplina. Psihološko, organsko znanje je bilo moguće počev od moći nad telom.

Ukorenjenost moći, teškoće koje imamo da se od nje odvojimo potiču od svih tih veza. Zbog toga mi pojam represije, na koji se obično svode mehanizmi moći, izgleda veoma nedovoljan, a možda i opasan.

– *Vi iznad svega izučavate mikromoći koje se sprovode na svakodnevnom nivou. Zar tako ne zanemarujete državni aparat?*

– Marksistički i „marksizovani“ revolucionarni pokreti su, naime, od kraja XIX veka prvenstvo davali državnom aparatu kao meti borbe.

Do čega je to na kraju dovelo? Da biste se mogli boriti protiv države, koja nije samo vlada, potrebno je da revolucionarni pokret stekne ekvivalent u političko-vojnim snagama, dakle da se konstituiše kao partija koja je iznutra oblikovana poput državnog aparata, sa istim mehanizmima discipline, istim hijerarhijama, istom organizacijom moći. Ta je posledica ozbiljna. Na drugom mestu, da li se osvajanje državnog aparata – a to je bilo predmet velike rasprave unutar samog marksizma – mora smatrati jednostavnim zauzimanjem sa mogućim preinačenjima, ili je to pak prilika za njegovo uništenje? Znao kako je na kraju razrešen taj problem: treba minirati aparat, ali ne do kraja, pošto, čak i kad se uspostavi diktatura proletarijata, klasna borba neće biti završena... Potrebno je, dakle, da državni aparat bude dovoljno netaknut da bi se mogao upotrebiti protiv klasnih neprijatelja. Tako stižemo do druge posledice: državni aparat se mora obnoviti, barem do izvesne tačke, tokom diktature proletarijata. Konačno, treća posledica: da bi funkcionisali ti državni aparati, koji će biti zauzeti ali ne uništeni, pogodno je pozvati tehničare i specijaliste. A da bi se to uradilo koristi se stara klasa upoznata sa aparatom, što će reći buržoazija. Eto šta se, bez sumnje, dogodilo u SSSR-u. Nipošto ne tvrdim da državni aparat nije važan, ali mi se čini da među svim uslovima koji se moraju steći da se ne bi doživelo sovjetsko iskustvo, da revolucionarni proces ne bi propao, jedna od prvih stvari koje valja razumeti jeste to da moć nije lokalizovana u državnom aparatu i da se u društvu ništa neće promeniti ako se ne preinače

mehanizmi moći koji funkcionišu izvan državnih aparata, iznad njih, pored njih, na jednom mnogo nižem, svakodnevnom nivou.

– *Hajdemo sada na humanističke nauke, naročito na psihoanalizu...*

– Slučaj psihoanalize je zaista zanimljiv. Ona je uspostavljena nasuprot određenom tipu psihijatrije (psihijatrije degenerisanosti, eugenizma, naslednosti). Istakla se naspram te prakse i te teorije, koju je u Francuskoj predstavljao Manjan. Tada je, u odnosu na tu psihijatriju (koja je, uostalom, i dalje psihijatrija današnjih psihijatara), psihoanaliza zaista odigrala oslobađajuću ulogu. A u nekim zemljama (mislim na Brazil) psihoanaliza je i dalje igrala pozitivnu ulogu tako što je ukazivala na saučesništvo između psihijatara i vlasti. Vidite šta se dešava u istočnim zemljama. Oni koji se zanimaju za psihoanalizu ne spadaju među najdisciplinovanije psihijatre...

Svejedno se, u ovim našim društvima, taj proces drugačije nastavio i drugačije se u njega ulagalo... Psihoanaliza, u nekim svojim obeležjima, ima učinke koji se vraćaju u okvir kontrole i normalizacije.

Ako uspemo da preinačimo te odnose ili da učinimo nesnošljivim učinke moći koji se tu rasprostiru, umnogome ćemo otežati funkcionisanje državnog aparata...

Druga prednost kritikovanja odnosa na najnižem nivou: unutar revolucionarnih pokreta više neće moći da se rekonstituiše slika državnog aparata.

– *Kroz vaše izučavanje ludila i zatvora prisustvujemo konstituisanju još disciplinarnijeg društva. Izgleda da je ta istorijska evolucija vođena jednom gotovo neumoljivom logikom...*

– Pokušavam da analiziram kako se, u početnom stadijumu industrijskih društava, uspostavio kazneni aparat, dispozitiv razdvajanja normalnih od nenormalnih. Zatim ću morati da napišem istoriju onoga što se dogodilo u XIX veku, da pokažem kako se, kroz jedan niz napada i kontranapada, učinaka i kontraučinaka, moglo stići do veoma složenog trenutnog stanja sila i do savremenog profila bitke. Koherentnost ne proishodi iz obeloda-

njivanja nekog plana, već iz logike strategija koje se međusobno suprotstavljaju. Na izučavanju mehanizama moći koji su zaposeli tela, kretnje, ponašanja, treba izgraditi arheologiju humanističkih nauka.

Ona, uostalom, pronalazi jedan od uslova svoga izranjanja na površinu: veliki napor u cilju disciplinovanja i normalizovanja u XIX veku. Frojd je to dobro znao. Bio je svestan da je normalizovanje mnogo snažnije od svega drugog. Kakva je onda ta svetačka čednost koja kaže da psihoanaliza nema nikakve veze sa normalizacijom?

– *Koja je uloga intelektualca u militantnoj praksi?*

– Intelektualac više ne treba da igra ulogu savetnika. Plan, taktike, mete koje treba odabrati, sve to treba da pronađu oni koji se bore i raspravljaju. Ono što intelektualac može da uradi jeste da obezbedi oruđa za analizu, a danas je to uglavnom uloga istoričara. Važno je, naime, imati široku, duboku percepciju sadašnjosti, koja omogućuje da se uoči gde su linije krhkosti, gde su jake tačke, za šta su se vezale moći – prema organizaciji koja danas puni sto pedeset godina – gde su se one utvrdile. Drugačije rečeno, da obezbedi topografski i geološki pregled bitke... Eto to je uloga intelektualca. Ali da se govori: evo šta treba da uradite – to svakako ne.

– *Ko koordiniše dejstvovanje agenata politike tela?*

– To je jedan krajnje složen skup i primorani smo da se pitamo kako može da bude tako tanan u svojoj raspodeli, u svojim mehanizmima, svojim uzajamnim kontrolama, svojim podešavanjima, iako ga niko nije mogao promišljati. To je jedan veoma zamršen mozaik. U nekim epohama, agenti veze se pojavljuju... Uzmite primer filantropije na početku XIX veka: ljudi su se uključivali u živote drugih, u njihovo zdravlje, ishranu, stanovanje... Zatim su iz te zbrkane funkcije proizašle ličnosti, institucije, znanja... javna higijena, inspektori, socijalni radnici, psiholozi. A danas prisustvujemo umnožavanju kategorija socijalnih radnika...

Prirodno, medicina je odigrala glavnu ulogu zajedničkog imenitelja... Njen diskurs je prelazio od jednog do drugog. U ime

medicine ljudi su dolazili da vide kako se održavaju kuće, ali su u njeno ime i popisivali ludake, zločince, bolesnike... Postoji – u stvari – veoma raznovrstan mozaik svih tih „socijalnih radnika“ koji je nastao iz jedne zbrkane matrice kao što je filantropija...

Zanimljivo je videti, ne projekat koji je upravljao svim tim procesima, već strategije pomoću kojih su delovi postavljeni na mesto.

Pitanja Mišelu Fukou o geografiji

... Geografija mora da bude u srcu onoga čime se bavim.

Michel Foucault

*– Posao kojeg ste se poduhvatili velikim delom preseca (i pot-
hranjuje) našu refleksiju o geografiji i, još opštije, o ideologijama i
strategijama prostora.*

*Ispitujući geografiju, sreli smo se sa izvesnim brojem pojmova:
znanje, moć, nauka, diskurzivna formacija, pogled, epistema, a
vaša je arheologija doprinela usmeravanju naše refleksije. Tako
nam je hipoteza izneta u Arheologiji znanja – da se neka diskur-
zivna formacija ne definiše ni predmetom ni stilom, ni igrom stal-
nih pojmova, niti istrajnošću neke tematike, već se mora shvatiti
kao sistem uredene rasutosti – omogućila da bolje omedimo geo-
grafski diskurs.*

*Stoga smo bili iznenađeni vašim ćutanjem kad je reč o geogra-
fiji (osim što, ako ne grešimo, njeno postojanje pominjete samo u
jednom radu posvećenom Kivijeju, i to samo kako biste je proterali
među prirodne nauke). Paradoksalno, bili bismo zapanjeni da je
geografija uzeta u obzir, jer, uprkos Kantu i Hegelu, filozofi ne zna-
ju geografiju. Treba li okriviti geografe, koji su se, od Vidala de la
Blaša brižljivo zatvorili kako bi se zaklonili od društvenih nauka,
od marksizma, epistemologije i istorije nauke, ili pak treba okriviti*

^{*} „Questions à Michel Foucault sur la géographie“, *Hérodote*, br. 1, januar–mart 1976, str. 71–85 [Dits et écrits, tekst 169].

filozofe, ozlovoljene geografijom koja se ne da svrstati, „izmeštena“ je, jednom nogom u prirodnim a drugom u društvenim naukama? Ima li geografija neko „mesto“ u vašoj arheologiji znanja? Zar vi, arheologizujući, ne razdvajate nanovo nauke o prirodi (istraživanje, tabela) od nauka o čoveku (ispitivanje, disciplina), razgrađujući samim tim čak i mesto na kojem bi se geografija mogla uspostaviti?

– Za početak, jednostavan empirijski odgovor. Zatim ćemo pokušati da vidimo ima li nečega drugog iza toga. Kad bih pravio spisak svih nauka, svih saznanja, svih oblasti znanja o kojima ne govorim a o kojima bih morao da govorim, i kojima sam blizak na ovaj ili onaj način, taj bi spisak bio gotovo beskonačan. Ne govorim o biohemiji, ne govorim o arheologiji. Nisam, čak, napisao ni arheologiju istorije. Ne čini mi se da je dobra metoda uzeti neku nauku zato što je zanimljiva, zato što je važna ili zato što bi u njenoj istoriji bilo nečega egzemplarnog. To je, bez sumnje, dobra metoda ako hoćete da napišete korektnu, čistu, pojmovno dezinfikovanu istoriju. Ali ako želite da napišete istoriju koja je smisljena, upotrebljiva, politički delotvorna, to možete uraditi kako treba samo pod uslovom da ste na ovaj ili onaj način povezani sa borbama koje se odvijaju u toj oblasti. Ja sam najpre pokušao da napravim genealogiju psihijatrije zato što sam imao nešto prakse i iskustva u psihijatrijskoj bolnici i što sam tu osećao borbe, linije sile, tačke sukoba, napetosti. Tu istoriju sam napisao u odnosu na te borbe. Tu je problem, ulog, opklada bila mogućnost istinitog diskursa koji je strateški delotvoran, ili pak to kako istina istorije može da ima politički učinak.

– *To je povezano sa hipotezom koju vam podastirem: ako i postoje tačke sukoba, napetosti, linije sile u geografiji, one su na podzemnom nivou samim tim što u geografiji nema polemike. No ono što može da privuče filozofa, epistemologa, arheologa, jeste ili da presuđuje u već pokrenutoj polemici ili da izvuče korist iz nje.*

– Istina je da značaj neke polemike može da privuče. Ali ja ni u kom slučaju ne spadam u onu vrstu filozofa koja vlada ili želi da vlada diskursom o bilo kojoj nauci. Uspostaviti zakon u svakoj

nauci pozitivistički je projekat. Nisam siguran da u nekim oblicima „obnovljenog“ marksizma nismo nailazili na sličan pokušaj, koji se sastoji u izreci: marksizam, kao nauka o naukama, može da načini teoriju nauke i uspostavi podelu između nauke i ideologije. No, ta pozicija arbitra, sudije, univerzalnog svedoka je uloga koju apsolutno odbijam, jer mi izgleda povezana sa univerzitetskom institucijom filozofije. To što se bavim analizama kojima se bavim ne znači da postoji polemika u kojoj bi želeo da presuđujem, već da sam bio povezan sa nekim borbama: medicina, psihijatrija, kazneni sistem. Nikad nisam nameravao da napišem opštu istoriju humanističkih nauka, niti neku uopštenu kritiku mogućnosti nauka. Podnaslov *Reči i stvari* ne glasi arheologija, već jedna arheologija humanističkih nauka.

Na vama, koji ste neposredno povezani sa onim što se dešava u geografiji, koji ste suočeni sa svim tim sukobima moći koji prolaze kroz geografiju, na vama je da im izađete na crtu, da nabavite oruđa koja bi vam omogućila da se borite na tom terenu. I, u osnovi, morali biste da mi kažete: „Vi se ne bavite onim što vas se toliko i ne tiče i što ne poznajete dovoljno“. A ja ću vam odgovoriti: „Ako jedna ili dve stvarčice (pristup ili metoda) koje, verovao sam, mogu da upotrebim u psihijatriji, u kaznenom sistemu, u prirodnoj istoriji, mogu da vam posluže, biću oduševljen. Ako ste primorani da uzmete druge ili da preobrazite moja oruđa, pokažite mi ih, jer ću i ja moći da imam koristi od njih.“

– *Veoma često se pozivate na istoričare: Lisjena Fevra, Brodela, Le Roa Ladirija. I ukazujete im počast na nekoliko mesta. Čini se da su ti istoričari pokušali da pokrenu dijalog sa geografijom, to jest da osnuju geoistoriju ili antropogeografiju. Preko tih istoričara postojala je prilika za susret sa geografijom. Osim toga, proučavajući političku ekonomiju i prirodnu istoriju, okrnuli ste i oblast geografije. Tako primećujemo kako neprestano dotičete geografiju, a da je nikada niste uzeli u obzir. U mom pitanju nema ni zahteva za nekom hipotetičkom arheologijom geografije, niti razočaranja, zaista – samo iznenađenja.*

– Dovoljno sam skrupulozan da odgovorim samo činjeničnim argumentima, ali mislim da se valja čuvati i te volje za esencijalnošću: to što ne govorite o nečemu sigurno znači da nailazite na velike prepreke koje ćemo mi ukloniti. Veoma se dobro može ne govoriti o nečemu prosto zato što se to ne poznaje, a ne zato što se o njemu poseduje nekakvo nesvesno i samim tim nedostižno znanje. Pitali ste me da li za geografiju ima mesta u arheologiji znanja. Da, pod uslovom da se promeni formulacija. Pronaći mesto za geografiju značilo bi kazati da arheologija znanja ima u planu potpuno i iscrpno pokrivanje svih oblasti znanja, što nipošto nije ono što ja imam na umu. Arheologija znanja nikad nije ništa drugo do način na koji se nečemu pristupa.

Istina je da je zapadna filozofija oduvek, u svakom slučaju od Dekarta, bila povezana sa problemom spoznaje. To se ne može izbeći. U kom smislu bi se za nekoga ko se smatra filozofom, a ko sebi ne bi postavio pitanje „šta je spoznaja?“ ili „šta je istina?“, moglo reći da je filozof? I uzalud govorim da nisam filozof, ako se bavim istinom, onda sam, uprkos svemu – filozof. Od Ničea se to pitanje preobrazilo. Više nije: koji je najsigurniji put do Istine? već: koji je bio najsmeliji put do Istine? Bilo je to Ničeovo pitanje, kao što je i Huserlovo u *Krizi evropskih nauka*¹. Nauka, prinuda istinitog, obaveza istine, ritualizovane procedure za njeno proizvođenje, sve to apsolutno prolazi kroz celo zapadno društvo već hiljadama godina i sada se univerzalizovalo kako bi postalo opšti zakon svake civilizacije. Kakva je njihova istorija, koji su njihovi učinci, kako se to prepliće sa odnosima moći? Ako krenemo tim putem, onda se slična metoda može primeniti na geografiju. Svakako valja isprobati tu metodu na geografiji, ali baš kao što bi se moglo uraditi i sa farmakologijom, mikrobiologijom, demografijom, bogzna sa čime još. Nema tu mesta u pravom smislu reči, već bi trebalo da bude moguće napisati arheologiju geografskog znanja.

¹ Husserl, E., *Die Krisis die europäischen Wissenschaften und die transzendentalen Phänomenologie*, Beograd, Philosophia, 1936, t. I, str. 77–176. (Upor.: Edmund Huserl, *Križa evropskih nauka*, preveo Zoran Đinđić, Dečje novine, Gornji Milanovac, 1991.)

– To što geografija nije vidljiva, ili nije zahvaćena u polju koje istražujete, u kojem izvodite svoja iskopavanja, možda je povezano sa namerno istorijskim ili arheološkim postupkom koji, u stvari, prvenstvo daje vremenskom činiocu. Tako možemo uočiti strogu brigu o periodizaciji koja je u suprotnosti sa mekoćom, relativnom neodređenošću vaših lokalizacija. Vaši referentni prostori su, bez razlike, hrišćanstvo, zapadni svet, severna Evropa, Francuska, a da isti ti referentni prostori nisu uistinu opravdani, pa čak ni precizirani. Pišete da „svaka periodizacija odrezuje u istoriji izvesni nivo događaja i, obrnuto, svaki sloj događaja priziva blisku periodizaciju, pošto ćemo, shodno nivou koji smo odabrali, morati da razgraničimo različite periodizacije, i što ćemo, shodno periodizaciji koju smo usvojili, stići do različitih nivoa. Tako se pristupa složenoj metodi diskontinuiteta“. Moguće je, pa čak i potrebno, pojmiti i konstruisati metodologiju diskontinuiteta kad je reč o prostoru i prostornim nivoima. Vi, de facto, dajete prvenstvo vremenskom činiocu, čak i po cenu nejasnih, nomadskih specijalizacija. Nesigurnih specijalizacija koje su u suprotnosti sa vašom brigom o odrezivanju delova, perioda, epoha.

– Ovde dotičemo problem metode, ali i materijalne podrške, koja je, posve jednostavno, mogućnost da čovek kroz tu metodu prođe. Naime, savršeno bih mogao da kažem: istorija kaznenog sistema u Francuskoj. Napokon, to je ono što sam, u suštini, radio, uz izvestan broj izleta, referenci, uporišnih tačaka s drugih mesta. To što to ne kažem, to što puštam da leluja neka vrsta nejasne granice, pomalo zapadnjačke, pomalo nomadizujuće, znači da dokumentacija po kojoj sam rovario pomalo premašuje Francusku, da sam veoma često, kako bih razumeo neki francuski fenomen, bio primoran da se obratim nečemu što se dešava drugde, nečemu što bi u tom smislu bilo jasnije, što se dogodilo ranije i poslužilo kao model. To mi omogućuje da – uz uvažavanje regionalnih ili lokalnih preinačenja – smestim te fenomene u anglosaksonska, španska, italijanska društva itd. Ne preciziram dodatno, jer bi zloupotrebu predstavljalo i kad bih rekao: „Govorim samo o Francuskoj“, kao i: „Govorim o celoj Evropi“. Naime, možda bi trebalo precizirati – ali to je posao za nekoliko ljudi – gde se ta vrsta procesa zaustavlja, odakle se može reći: „Dešava se nešto drugo“.

– Ta nesigurna specijalizacija je u suprotnosti sa obiljem prostornih metafora: položaj, premeštanje, mesto, polje; ponekad čak i geografskih metafora: teritorija, područje, tlo, horizont, arhipelag, geopolitika, region, pejzaž.

– Dobro, hajde da se malo pozabavimo tim geografskim metaforama.

Teritorija je, bez sumnje, geografski pojam, ali to je pre svega pravno-politički pojam: ono što je pod kontrolom nekog tipa moći.

Polje: ekonomsko-pravni pojam.

Premeštanje: premešta se vojska, premeštaju se trupe, premešta se stanovništvo.

Područje: pravno-politički pojam.

Tlo: istorijsko-geološki pojam.

Region: poreski, administrativni, vojni pojam.

Horizont: slikarski, ali i strateški pojam.

Postoji samo jedan uistinu geografski pojam, a to je arhipelag. Upotrebio sam ga samo jednom, da bih označio, i to zbog Solženjicina – zatvorski arhipelag² – način na koji jedan tip kaznenog sistema rasipa i istovremeno prekriva celokupno društvo.

– Ti pojmovi svakako nisu striktno geografski. Ipak, to su osnovni pojmovi svakog geografskog iskaza. Tako se ukazuje na činjenicu da geografski diskurs proizvodi malo pojmova i uzima ih odasvud pomalo. Pejzaž je slikarski pojam, ali to je suštinski pojam tradicionalne geografije.

– Ali jeste li sigurni da pozajmljujem te pojmove iz geografije, a ne upravo iz onoga iz čega ih je geografija pozajmila?

– Ono što treba podvući povodom nekih prostornih metafora jeste da su one geografske koliko i strateške, i to je sasvim normalno pošto se geografija razvila u senci vojske. Između geografskog

² U: *Surveiller et punir* (1975). Izraz je izostavljen u narednim izdanjima. (Upor.: *Nadzirati i kažnjavati*, prevela Ana A. Jovanović. Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, Novi Sad, 1997, str. 291–295.)

i strateškog diskursa može se uočiti kruženje pojmova: geografski region nije ništa drugo do vojni region (od regere, komandovati), a provincija nije ništa drugo do osvojena (pobedena) teritorija (od vincere). Polje upućuje na bojno polje...

– Prilično su mi zamerali zbog te opsednutosti prostorom, i zaista jesam njime bio opsednut. Ali mislim da sam kroz tu opsednutost otkrio ono što sam, u osnovi, tražio: odnose koji mogu postojati između moći i znanja. Otkako se znanje može analizirati s obzirom na region, područje, usadivanje, premeštanje, prenošenje, može se shvatiti proces pomoću kojeg znanje funkcioniše kao moć i prati njene učinke. Imate administraciju znanja, politiku znanja, odnose moći koji prolaze kroz znanje i koji vas, posve prirodno, ako hoćete da ih opišete, upućuju na one oblike dominacije u kojima se pominju pojmovi kao što su polje, položaj, region, teritorija. A političko-strateški termin ukazuje na to kako se vojno i administrativno odista upisuju, bilo u tlo, bilo u oblike diskursa. Onaj ko bi razmatrao diskurs samo u odnosu na vremenski kontinuitet nužno bi bio naveden da ga analizira i razmatra kao unutrašnji preobražaj neke pojedinačne svesti. Izgradiće još jednu veliku kolektivnu svest unutar koje će se stvari odigravati.

Prenositi preobražaje diskursa posredstvom vremenskog rečnika nužno vodi upotrebi modela pojedinačne svesti, sa njenom sopstvenom temporalnošću. Naprotiv, pokušati njegovo dešifrovanje, kroz prostorne, strateške metafore, omogućuje da se precizno zahvate tačke kojima se diskursi preobražavaju u odnosima moći, kroz njih i počev od njih.

– U knjizi *Kako čitati Kapital* Altiiser postavlja, postavljajući ga i sebi, jedno analogno pitanje: „Pribegavanje prostornim metaforama [...] koje ovaj tekst upotrebljava, postavlja jedan teorijski problem: po kom osnovu one postoje u diskursu sa naučnim pretenzijama. Taj se problem može izložiti na sledeći način: zašto izvestan oblik naučnog diskursa nužno pribegava upotrebi metafora pozajmljenih iz nenaučnih diskursa?“³ Altiiser tako predstavlja pribegavanje prostornim metaforama kao nužno, ali istovremeno i kao regresivno,

³ Althusser, L., Macherez, P., Rancière, J., *Lire le Capital*, t. I, Pariz, Maspero, 1965; Althusser, L., Balibar, E., Establet, R., *Lire le Capital*, t. II, Pariz, Maspero, 1965.

nerigorozno. Sve, naprotiv, dopušta mišljenje da su prostorne metafore daleko od toga da budu reakcionarne, tehnokratske, preterane ili nelegitimne, već su pre simptom jednog „strateškog“, „borbenog“ mišljenja, koje prostor diskursa postavlja kao teren i ulog političkih praksa.

– U takvim je izrazima, naime, reč o ratu, administraciji, usadivanju, upravljanju moći. Valjalo bi napisati kritiku tog isključenja prostora koje je vladalo mnogo generacija. Da li je to počelo s Bergsonom ili pre njega? Prostor je ono što je bilo mrtvo, okamenjeno, nedijalektičko, nepokretno. Nasuprot tome, vreme je bilo bogato, plodno, živo, dijalektičko.

Upotreba prostornih termina pomalo izgleda kao antiistorija svima onima koji brkaju istoriju sa starim oblicima evolucije, živog kontinuiteta, organskog razvoja, napretka svesti ili projekta postojanja. Čim ste govorili s obzirom na prostor, znači da ste bili protiv vremena. Znači da „ste poricali istoriju“, kako su govorile budale, da ste bili „tehnokrata“. Nisu razumeli da su, u uočavanju usadivanja, razgraničenja, odrezivanja predmeta, pravljenja tabele, organizovanja područja, na površinu izranjali procesi – istorijski, naravno – moći. Spacijalizujući opis diskurzivnih činjenica otvara za analizu učinke moći koji su s njima povezani.

– *Sa Nadzirati i kažnjavati ta strategizacija mišljenja preskače još jedan stupanj. Sa panoptizmom smo iznad metafore. U igri je opis institucija arhitektonskim rečnikom, rečnikom prostornih figura. U zaključku čak podsećate na „imaginarnu geopolitiku“ zatvorskog grada. Da li ta panoptička figura prikazuje celokupan državni aparat? U vašoj najnovijoj knjizi pojavljuje se jedan implicitni model moći: rasejavanje mikromoći, mreža rasutih aparata, bez jedinog aparata, bez žarišta i centra, te transverzalna koordinacija institucija i tehnologija. Ipak, upozoravate na etatizaciju škola, bolnica, vaspitno-popravnih domova o kojima su se do tada brinule religijske grupe ili dobrotvorna društva. A paralelno s tim uvodi se centralizovana policija koja obavlja neprestani, iscrpan nadzor, kadra da sve učini vidljivim pod uslovom da ona sama bude nevidljiva. „Organizacija policijskog aparata u XVIII veku potvrđuje uopštavanje disciplina i doseže dimenzije države.“*

– Terminom panoptizam ciljам skupove mehanizama koji su u igri među svim snopovima procedure kojom se služi moć. Panoptizam je bio tehnološki izum u poretku moći, kao što je to parna mašina u poretku proizvodnje. Taj je izum poseban po tome što je najpre korišćen na lokalnim nivoima: u školama, kasarnama, bolnicama. Tu su izvođeni eksperimenti sa potpunim nadzorom. Tu su ljudi naučili da prave dosjee, da obeležavaju i razvrstavaju, da u knjige zavode te pojedinačne podatke. Naravno, ekonomija – i poreski sistem – već je koristila neke od tih postupaka. Ali neprestano nadziranje neke grupe učenika ili bolesnika nešto je sasvim drugo. A te su metode, od određenog trenutka, bile uopštene. Policijski aparat je bio jedan od glavnih vektora tog procesa širenja, ali je to bila i napoleonovska administracija. Mislim da sam naveo jedan od najlepših opisa uloge javnih tužilaca u Carstvu, kao carevih očiju, a od prvog javnog tužioca Pariza do malog zamenika u unutrašnjosti jedan isti pogled nadzire nered, predupređuje opasnosti od kriminaliteta, sankcioniše sve devijacije. I ako bi slučajno nešto u tom univerzalnom pogledu popustilo, ako bi se negde uspavalo, onda država ne bi bila daleko od propasti. Državni aparati nisu prisvojili panoptizam, već su se oslonili na te vrste malih i rasutih panoptizama. Tako da se, ako želimo da shvatimo mehanizme moći u njihovoj složenosti i u njihovim pojedinostima, ne možemo držati samo analize državnih aparata. Tu bi valjalo izbeći jedan shematizam – onaj koji se, uostalom, ne nalazi ni kod samog Marksa – koji se sastoji u lokalizovanju moći u državni aparat, i kojim se od državnog aparata pravi povlašćeno, presudno, glavno, gotovo jedino oruđe moći jedne klase nad nekom drugom. U stvari, moć ide mnogo dalje u svome sprovođenju, prolazi kroz mnogo tananije kanale, mnogo je dvosmislenija zato što je svako u osnovi nosilac neke moći i, u toj meri, prenosi moć. Reprodukovanje proizvodnih odnosa nije jedina funkcija moći. Mreže dominacije i opsezi eksploatacije se prepliću, presecaju i oslanjaju jedni na druge, ali se ne poklapaju.

– *Ako državni aparat nije vektor svih moći, nije ništa manje tačno, i to naročito u Francuskoj sa panoptičko-prefekturalnim sistemom, da on obuhvata glavninu disciplinarnih praksa.*

– Administrativna monarhija Luja XIV i Luja XV, tako snažno centralizovana, svakako je bila prvi model. Znate da je u Francuskoj Luja XV izmišljena policija. Nipošto nemam nameru da umanjim značaj i delotvornost moći države. Jednostavno smatram da ćemo, ako previše insistiramo na njenoj ulozi, njenoj isključivoj ulozi, biti u opasnosti da previdimo sve mehanizme i učinke moći koji ne prolaze neposredno kroz državni aparat, a koji ga često mnogo bolje podupiru, prate, obezbeđuju mu maksimalnu delotvornost. Sa sovjetskim društvom imamo primer državnog aparata koji je prešao u druge ruke i koji je društvene hijerarhije, porodični život, seksualnost, telo, ostavio gotovo onakvima kakvi su bili u društvu kapitalističkog tipa. Mislite li da su mehanizmi moći koji su u igri u radionici, između inženjera, poslovođe i radnika, mnogo različiti u Sovjetskom Savezu i ovde?

– Pokazali ste kako je psihijatrijsko znanje nosilo u sebi, pretpostavljalo, zahtevalo zatvoreni azil, kako je disciplinsko znanje u sebi nosilo model zatvora, Bišaova medicina bolnički krug, a politička ekonomija strukturu fabrike. Možemo se zapitati, koliko u vidu dosetke toliko i u vidu hipoteze, da li geografsko znanje nosi u sebi krug granice, bilo da je ona nacionalna, oblasna ili kantonalna. I da li, dakle, zatočenim likovima koje ste istakli – liku ludaka, prestupnika, bolesnika, proletera – treba dodati lik građanina vojnika? Zar prostor u koji su zatočeni ne bi tada bio beskonačno prostraniji i manje hermetičan?

– To je silno zavodljivo. I to bi, po vama, bio nacionalni čovek? Jer taj diskurs koji opravdava granice jeste diskurs nacionalizma.

– Budući da je geografija, sa istorijom, sastavni deo tog nacionalnog diskursa, što je jasno pokazano osnivanjem škole Žila Ferija, koji istoriji-geografiji daje zadatak da ukoreni i ulije građanski i rodoljubivi duh.

– Sa izgradnjom nekog identiteta kao posledicom. Jer moja hipoteza glasi da pojedinac nije datost nad kojom se sprovodi i na koju se obrušava moć. Pojedinac, sa svojim obeležjima, svojim identitetom, sa uporištem u samom sebi, jeste proizvod jednog odnosa moći koji se sprovodi na telima, mnoštvima, pokretima, željama, silama.

Uostalom, imalo bi se mnogo šta reći o problemima regionalnog identiteta i o svim sukobima koji bi mogli postojati između njega i nacionalnog identiteta.

– Karta kao oruđe moći/znanja prelazi tri praga koja ste razlučili: mera kod Grka, istraživanje u srednjem veku, ispitivanje u XVIII veku. Karta pristaje uz svaki prag, preobražava se iz oruđa mere u oruđe istraživanja da bi danas postala oruđe ispitivanja (izborna karta, poreska karta). Istina je da istorija karte (ili njena arheologija) ne poštuje „vašu“ hronologiju.

– Karta sa brojem glasova ili sa izbornim opcijama: to je oruđe ispitivanja. Smatram da je, istorijski, postojao sled ta tri modela, ali razume se da te tri tehnike nisu ostale međusobno izolovane. Neposredno su zarazile jedna drugu. Istraživanje je koristilo meru, a ispitivanje je koristilo istraživanje. Zatim je ispitivanje odskočilo od ova druga dva, tako da se vraćamo na jedan vid vašeg prvog pitanja: zar razlučivanje ispitivanja od istraživanja ne obnavlja podelu na društvenu i prirodnu nauku? Naime, želeo bih da vidim kako je istraživanje kao model, kao administrativna, poreska i politička shema moglo da posluži kao matrica za ona velika putovanja koja su se odigrala od kraja srednjeg veka do XVIII veka, i tokom kojih su ljudi, krstareći svetom, prikupljali informacije. Oni ih nisu prikupljali u sirovom stanju. Doslovno su istraživali, prateći sheme koje su za njih manje-više jasne, manje-više svesne. I smatram da su se nauke o prirodi zapravo smestile unutar tog opšteg oblika kakav je bilo istraživanje – kao što su nauke o čoveku rodene u trenutku u kojem su uspostavljene procedure nadziranja i popisivanja pojedinaca. Ali to je bila samo polazna tačka.

Neposredno proizvedenim ukrštanjima, istraživanje i ispitivanje su se ispreplitali, te su, shodno tome, nauke o prirodi i nauke o čoveku isto tako ukrstile svoje pojmove, svoje metode, svoje rezultate. Smatram da bismo u geografiji imali lep primer discipline koja sistematski koristi istraživanje, meru i ispitivanje.

– Uostalom, u geografskom diskursu postoji jedna sveprisutna figura: figura popisa, ili kataloga. I taj tip popisa koristi trostruki

registar istraživanja, mere i ispitivanja. Geograf – i to je možda njegova suštinska, strateška funkcija – prikuplja informacije. To je popis koji u sirovom stanju nije od velikog značaja, i koji, u stvari, može da koristi samo moć. Moći nije potrebna nauka, već masa obaveštenja, koju je ona, zahvaljujući svom strateškom položaju, kadra da eksploatiše.

Na taj način bolje razumemo slabašan epistemološki domet geografskih radova, iako aparat moći od njih ima (ili je, bolje rečeno, imao) znatnu korist. Ti putnici iz XVII veka ili ti geografi iz XIX bili su, u stvari, obaveštajci koji su prikupljali i kartografisali informacije, informacije koje su kolonijalne vlasti, stratezi, trgovci ili industrijalci mogli neposredno da eksploatišu.

– Mogu da navedem jednu činjenicu koju dajem uz svaku moguću rezervu. Jedna osoba specijalizovana za dokumente iz doba vladavine Luja XIV, pregledajući diplomatsku prepisku iz XVII veka, primetila je da su mnoge priče, koje su zatim bile ponavljane kao priče putnika, i koje izveštavaju o gomili čudesa – neverovatnim biljkama, čudovišnim životinjama – zapravo bile šifrovane priče. To su bila precizna obaveštenja o stanju vojske u zemlji kroz koju se prolazilo, o njenim ekonomskim resursima, njenom tržištu, bogatstvu, njenim mogućnostima za uspostavljanje diplomatskih odnosa. Tako da mnogi smatraju okasnelom naivnošću nekih naturalista i geografa iz XVIII veka ono što su zapravo bila izuzetno precizna obaveštenja, za koja danas, izgleda, imamo ključ.

– Pitajući se zašto nema nikakve polemike u geografiji, odmah smo pomislili na slab Marksov uticaj na tu nauku. Nije bilo marksističke geografije, pa čak ni marksističke struje u geografiji. Geografi koji se pozivaju na marksizam zapravo se računaju prema ekonomiji ili sociologiji, prvenstvo daju planetarnom i srednjem nivou. Marksizam i geografija se teško spajaju. Možda marksizam – u svakom slučaju Kapital i, opšte uzev, ekonomski tekstovi – zbog toga što prednost daje vremenskom činiocu, teško pristaje na specijalizaciju. Je li o tome reč u odlomku iz jednog razgovora, u kojem kažete: „Koliko god da su značajna preinačenja koja je uneo u Rikardove

analize, ne verujem da Marksove ekonomske analize izbegavaju epistemološki prostor koji je uspostavio Rikardo“?

– Za mene Marks ne postoji. Hoću da kažem, ne postoji ta vrsta entiteta koja je izgrađena oko jednog ličnog imena, i koja se čas odnosi na izvesnog pojedinca, čas na celinu onoga što je on napisao, čak na ogroman istorijski proces koji iz toga proističe. Smatram da su njegove ekonomske analize, način na koji analizira obrazovanje kapitala, velikim delom naložili pojmovi koje on izvodi iz same potke rikardovske ekonomije. Za ove reči nisam zaslužan ja, sam Marks je to rekao. Ali uzmite, nasuprot tome, njegovu analizu Pariske komune ili njegov 18. brimer Luja Napoleona⁴ – tu imate tip istorijske analize koji očitno ne proističe iz modela XVIII veka.

Uvek je moguće od Marksa napraviti „autora“ koji se može lokalizovati u jedinstven diskurzivni rudnik i koji je pogodan za analizu s obzirom na originalnost i unutrašnju koherentnost. Napokon, svako ima pravo da „akademizuje“ Marksa. Ali to znači da ne razume kakav je proboj on napravio.

– Ako ponovo pročitamo Marksa kroz jedan prostorni zahtev, njegovo delo izgleda heterogeno. Postoje čitavi odlomci koji svedoče o zapanjujućoj prostornoj osetljivosti.

– Postoje, i to veoma značajni. Među njima je sve ono što je Marks napisao o vojsci i njenoj ulozi u razvoju političke moći. Veoma značajne stvari su praktično ostavljene u zapečku, u korist neprestanih komentara o višku vrednosti.

Zaista sam uživao u ovom razgovoru s vama, zato što sam između njegovog početka i kraja promenio mišljenje. Istina je da sam na početku smatrao da vi zahtevate mesto za geografiju kao profesori koji se bune kada im se predloži reforma nastave: „Smanjili ste broj časova prirodnih nauka ili muzičkog...“ Onda sam pomislio: „Baš lepo što žele da im neko obavi njihovu arheologiju, ali, napokon, neka je obave sami“. Nisam uopšte bio zapazio smisao vašeg prigovora. Shvatam da su problemi koje postavljate

4 Marks, K., 18. brimer Luja Bonaparte, preveo Hugo Klein, Kultura, Beograd, 1960.

povodom geografije od suštinskog značaja za mene. Među nekim stvarima koje sam doveo u vezu bila je i geografija, koja je bila oslonac, uslov mogućnosti prelaska s jednog na drugo. Ostavio sam stvari nerešenima ili sam napravio proizvoljne odnose.

Što dalje idem, više mi se čini da obrazovanje diskursa i genealogija znanja treba da se analiziraju ne počev od tipova svesti, modaliteta opažanja ili oblika ideologija, već taktika i strategija moći. Taktika i strategija koje se razvijaju kroz usađivanja, raspodele, odrezivanja, kontrole teritorija, organizaciju područja koja bi mogla da sačine neku vrstu geopolitike, kojom bi se ono što mene zanima pridružilo vašim metodama. Ima jedna tema koju bih voleo da izučavam u godinama koje dolaze: vojska kao matrica organizacije i znanja – nužnost izučavanja utvrđenja, „vojnog pohoda“, „pokreta“, kolonije, teritorije.⁵ Geografija mora da bude u srcu onoga čime se bavim.

Predavanje od 7. januara 1976.

Želeo bih da pokušam da u izvesnoj meri stavim tačku na niz istraživanja kojima se bavim već četiri ili pet godina, praktično otkako sam ovde, i koja su, svestan sam toga, izazvala gomilu neprilika, i vama i meni. Ta su istraživanja bila međusobno veoma bliska a da nisu uspela da obrazuju ni suvislu ni postojanu celinu; bila su to fragmentarna istraživanja, među kojima, u konačnici, nijedno nije uspelo da stigne do kraja i koja čak nisu imala nastavak; rasuta i ujedno repetitivna istraživanja, koja su se neprestano vraćala na iste koloseke, na iste teme i pojmove. Bile su to priče o istoriji kaznene procedure, nekoliko poglavlja o evoluciji i institucionalizaciji psihijatrije u XIX veku; razmatranja o sofizmu ili grčkom novcu, ili pak o inkviziciji u srednjem veku; nacrt za istoriju seksualnosti ili, u svakom slučaju, za istoriju o znanju o seksualnosti kroz prakse ispovesti u XVII veku ili kontrolisanje dečje seksualnosti u XVIII i XIX veku; utvrđivanje geneze teorije i znanja o anomaliji, sa svim tehnikama što su s njom povezane. Sve to tapka u mestu, ponavlja se i nepovezano je; u osnovi, neprestano kazuje istu stvar, a ipak, možda, ne kazuje ništa; prepliće se u gotovo neprozirnu i posve neorganizovanu zbrku; ukratko, kao što se kaže, ne vodi nikuda.

Mogao bih da vam kažem: napokon, bili su to tragovi koje treba pratiti bez obzira na to kuda vode; čak je bilo važno da to ne

⁵ „Corso del 7 gennaio 1976“, u: Fontana, A. i Parsquino, P., ur., *Microfisica del potere: interventi politici*, Torino, Einaudi, 1977, str. 163–177 [*Dits et écrits*, tekst 193].

⁵ Ta su istraživanja odista i obavljena, naročito sa F. Begenom, P. Kabaom i Serfijem.

vodi nikuda, u svakom slučaju ne u nekom unapred određenom pravcu; to su prosto bile linije: na vama je da ih produžite ili skrenete u drugom pravcu, na meni da ih pratim ili da im dam drugačiju konfiguraciju. Napokon, videćemo vi i ja šta se može uraditi s tim fragmentima. Sam sebi sam pomalo ličio na kita koji iskače iz vode ostavivši za sobom kratkotrajan i tanak trag od pene, i koji uverava, želi da veruje ili možda zaista i sam veruje da tamo dole, tamo gde ga više niko ne vidi, tamo gde ga više niko ne može ni opaziti ni kontrolisati, ide nekim dubokim, suvislim i promišljenim putem.

Eto kakva je, više-manje, bila situacija. To što je rad koji sam vam predočio izgledao fragmentaran, repetitivan i nepostojan odgovaralo bi nečemu što bi se moglo nazvati „grozničavom lenjošću“, što će reći lenjošću od koje obično pate zaljubljenici u biblioteke, dokumente, reference, prašnjave rukopise, tekstove koji su zatvoreni tek što su odštampani i od tada spavaju na policama sa kojih budu izvučeni tek nekoliko vekova kasnije. Sve to bi odgovaralo marljivoj inertnosti onih koji ispovedaju neko beskorisno znanje, neku vrstu raskošnog znanja, bogatstvo skorojevića čiji su spoljni znaci, dobro to znate, raspoređeni u dnu stranica. To bi odgovaralo svima onima koji se osećaju povezanima sa jednim od onih tajnih društava, bez sumnje najstarijih, i, isto tako, najkarakterističnijih za Zapad, jednim od onih nekako neuništivih tajnih društava kojih, čini mi se, nije bilo u antičko doba i koja su nastala u doba ranog hrišćanstva, u vreme prvih samostana, bez sumnje, na periferiji invazija, požara i šuma: želim da govorim o velikom, nežnom i toplom slobodnom zidarstvu beskorisne učenosti.

Samo, nije me jednostavna sklonost ka tom slobodnom zidarstvu navela da radim ono što sam radio. Čini mi se da bi se taj rad, koji na pomalo empirijski i opasan način prelazi sa vas na mene i sa mene na vas, mogao opravdati tvrdnjom da se prilično dobro uklapa u izvestan veoma ograničeni period, a to je ovaj koji smo upravo proživeli, poslednjih deset, petnaest, maksimalno dvadeset godina, što će reći period tokom kojeg se mogu zabeležiti dva fenomena što su bila, ako ne stvarno važna, a ono bar, čini mi se, prilično zanimljiva. S jedne strane, to je period koji je bio

obeležen onim što bi se moglo nazvati delotvornost rasutih i diskontinuiranih ofanziva. Mislim, na primer, kad je bilo slučajeva podrivanja funkcionisanja psihijatrijskih institucija, na neobičnu delotvornost veoma lokalizovanih diskursa antipsihijatrije, diskursa koji, kao što znate, nisu bili, niti su potkrepljeni bilo kakvom celovitom sistematizacijom, kakve god da su im bile, kakve god im i dalje mogu biti reference – mislim na prvobitnu referencu na egzistencijalnu analizu ili na današnje reference uglavnom uzete iz marksizma ili Rajhove teorije. Mislim i na neobičnu delotvornost napada na tradicionalni seksualni moral, napada koji su se takođe, na neodređen i prilično distanciran način, prilično mutan način, pozivali na Rajha ili na Markuzea. Mislim i na delotvornost napada na pravosudni i kazneni aparat, napada među kojima su se neki iz velike daljine odnosili na taj opšti i, uostalom, prilično sumnjiv pojam „klasne pravde“, i među kojima su se neki drugi, jedva nešto preciznije, povezivali sa anarhističkom tematikom. Mislim, i to još preciznije, na delotvornost nečega – čak se ne usuđujem da kažem knjige – kao što je *Anti-Edip*¹, što se praktično nije pozivalo ni na šta drugo do na sopstvenu čudesnu teorijsku inventivnost, knjige ili, bolje rečeno, stvari, događaja, koja je uspela da, čak i u najsvakodnevniju praksu, ubaci notu promuklosti u ono mrmljanje koje je, ipak, tako dugo kružilo od kauča do fotelje i nazad.

Dakle, rekao bih sledeće: u poslednjih deset ili petnaest godina pojavila se ogromna, i sve ogromnija, kritičnost prema stvarima, institucijama, praksama, diskursima, neka vrsta sveopšte trošnosti zemljišta, čak, i možda iznad svega onih koja su najpoznatija, najčvršća i najbliža nama, našim telima, našim svakodnevnim kretnjama. Ali, istovremeno sa tom trošnošću i tom zapanjujućom delotvornošću diskontinuiranih i posebnih ili lokalnih kritika, istovremeno s njima ili pomoću njih samih, otkriva se u činjenicama nešto što možda nije bilo predviđeno na početku: ono što bi se moglo nazvati inhibitornim učinkom svojstvenim totalitarnim teorijama, hoću da kažem teorijama sveobuhvatnim

1 Delez, Ž. i Gatari, F., *Anti-Edip*, prevela Ana Moralić, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, 1990.

i globalnim; nije da te sveobuhvatne i globalne teorije nisu obezbeđivale i nije da ne obezbeđuju i dalje, i to prilično postojano, lokalno upotrebljiva oruđa: marksizam i psihoanaliza su tu upravo da bi to dokazali, ali verujem da su te teorije obezbedile lokalno upotrebljiva sredstva samo pod uslovom da je teorijsko jedinstvo diskursa kao obustavljeno, u svakom slučaju odrezano, izmučeno, raskomadano, izvrnuto, izmešteno, karikaturisano, teatralizovano; jamačno, svaki pokušaj razmišljanja s obzirom na celovitost doveo je, *de facto*, do učinka kočnja. Dakle, ako hoćete, prva tačka, prvo obeležje onoga što se odigrava već petnaestak godina: lokalni karakter kritike – što ne znači zatupasti, naivni ili budalasti empirizam, što ne znači ni mekani eklekticizam, oportunistički propustljivost za bilo kakav teorijski poduhvat, koji bi se sam sveo na najveću moguću teorijsku mršavost. Verujem da taj suštinski lokalni karakter kritike ukazuje, u stvari, na nešto što bi bilo neka vrsta samostalne teorijske proizvodnje, necentralizovane, što će reći one kojoj nije potreban neki zajednički režim da bi postala valjana.

Tu dodirujemo drugi vid onoga što se već neko vreme odigrava: stvar je u tome da se ta lokalna kritika, čini mi se, ostvarila pomoću nečega što bi se moglo nazvati „povratkom znanja“. „Povratkom znanja“ hoću da kažem sledeće: istina je da smo se, barem na površinskom nivou, često sretali sa čitavom jednom tematikom: „ne više znanje, već život“, „ne više spoznaje, već stvarno“; čini mi se da se ispod čitave te tematike, kroz nju, u samoj toj tematici, proizvelo nešto što bismo mogli nazvati ustankom „podjarmljenih znanja“. Pod „podjarmljenim znanjem“ podrazumevam dve stvari. S jedne strane, želim da ukažem na istorijske sadržaje koji su bili zakopani, skriveni funkcionalnom suvislošću ili formalnom sistematizacijom. Konkretno, ako hoćete, nije semiologija života u ludnici, a nije ni sociologija prestupništva, omogućila da se, i o ludnici i o zatvoru, razradi delotvorna kritika, već prosto i jednostavno pojava istorijskih sadržaja. I to prosto zato što samo istorijski sadržaji mogu da omoguće pronalaženje tačke razdora u sučeljavanjima i borbama koje se nastoje sakriti funkcionalnim uređenjima i sistematskim organizovanjem. Dakle, „podjarmlje-

na znanja“ su blokovi istorijskih znanja koji su bili prisutni, ali sakriveni unutar funkcionalnih i sistematskih skupova, i koje je kritika mogla da izbaci na površinu posredstvom, naravno, učenosti.

Drugo, verujem da pod „podjarmljenim znanjem“ treba podrazumevati nešto drugo i, u izvesnom smislu, nešto sasvim drugo. Pod „podjarmljenim znanjima“ podrazumevam i čitav niz znanja koja su bila diskvalifikovana kao nepojmovna, nedovoljno razrađena, naivna, hijerarhijski niža znanja, znanja ispod nivoa spoznaje ili poželjnog stepena naučnosti. I pojava tih podzemnih znanja, tih nekvalifikovanih, čak diskvalifikovanih znanja, pojavom tih znanja: znanja psihijatrijskog pacijenta, bolesnika, bolničara, lekara, ali paralelnog i marginalnog u odnosu na medicinsko znanje, tog znanja koje bih nazvao „znanjem ljudi“, i koje nipošto nije opšte znanje, zdrav razum, već, naprotiv, posebno znanje, lokalno znanje, diferencijalno znanje, nesposobno za jednodušnost, i koje svoju snagu duguje oštrini što je suprotstavlja svima onima koji ga okružuju, upravo je pojavom tih lokalnih znanja ljudi, tih diskvalifikovanih znanja, stvorena kritika.

Reći ćete mi: ipak postoji nekakav neobičan paradoks u toj želji da se grupišu, upare u istu kategoriju „podjarmljena znanja“, s jedne strane, a s druge ti sadržaji brižljive, učene, tačne istorijske spoznaje, a zatim i ta lokalna, pojedinačna, ta znanja ljudi koja su bez zajedničkog smisla i koja su na neki način bila ostavljena na ledini onda kad nisu bila zaista i eksplicitno držana na margini. Mislim da se u tom uparivanju zakopanih učenjačkih znanja i znanja diskvalifikovanih u hijerarhiji spoznanja i nauka zaista odigralo ono što je kritici iz poslednjih deset ili petnaest godina dalo njenu suštinsku snagu.

O čemu se, naime, radilo u oba ta slučaja – u slučaju učenjačkog znanja, kao i u slučaju diskvalifikovanih znanja, u tim dvama oblicima znanja, podjarmljenog ili zakopanog? Radilo se o istorijskom znanju o borbama; na specijalizovanim područjima učenosti, kao i u diskvalifikovanom znanju ljudi, počivalo je sećanje na bitke, upravo ono koje je do tada bilo držano na margini. I tako su se iscrtila višestruka genealoška istraživanja, pri neumornom ponovnom otkrivanju bitaka i grubog sećanja na borbe; a te su

genealogije, baš kao i uparivanje onog učenjačkog znanja i onog znanja ljudi, bile moguće, odnosno mogle su se započeti samo pod jednim uslovom – da se odstrani tiranija sveobuhvatnih diskursa, sa njihovom hijerarhijom i sa svim povlasticama teorijske avangarde. Ako hoćete, nazovimo genealogiju uparivanjem učenjačkih spoznanja i lokalnih sećanja, uparivanjem koje omogućuje stvaranje istorijskog znanja o borbama i upotrebu tog znanja u današnjim taktikama; to će, dakle, biti privremena definicija tih genealogija koje sam pokušao da načinim u poslednjih nekoliko godina.

Vidite da se u toj aktivnosti, koja se, dakle, može nazvati genealoškom, u stvari nipošto ne radi o suprotstavljanju apstraktnog jedinstva teorije konkretnoj višestrukosti činjenica; nipošto se ne radi ni o diskvalifikovanju spekulativnog da bi mu se, u obliku bilo kakve naučnosti, suprotstavila strogost dobro utemeljenih znanja. To, dakle, nije empirizam koji prolazi kroz genealoški projekat; to nije ni pozitivizam u uobičajenom značenju te reči: reč je, naime, o tome da se u igru ubace lokalna, diskontinuirana, diskvalifikovana, nelegitimna znanja, naspram unitarne teorijske instance koja teži da ih filtrira, da ih hijerarhizuje, da ih uredi u ime istinite spoznaje, u ime prava jedne nauke koja je u rukama nekolicine. Genealogije, dakle, ne označavaju pozitivistički povratak nekom pažljivijem ili tačnijem obliku nauke; genealogije su upravo antinauke. Nije da one zahtevaju lirsko pravo na neznanje ili ne-znanje, nije da je tu reč o odbijanju znanja ili o veličanju vrlina neposrednog iskustva, u koje znanje još nije ušlo: nipošto nije reč o tome; reč je o ustanku znanjâ, ne toliko protiv sadržajâ, metodâ ili pojmova neke nauke, već o ustanku prvenstveno i pre svega protiv centralizatorskih učinaka moći koji su povezani sa institucijom i funkcionisanjem naučnog diskursa organizovanog unutar društva kao što je naše. U osnovi, i nije važno da li se ta institucionalizacija naučnog diskursa otelovljuje u univerzitetu ili, opštije, u pedagoškom aparatu, da li se ta institucionalizacija naučnih diskursa otelovljuje u teorijsko-komercijalnoj mreži kao što je psihoanaliza, ili u nekom političkom aparatu, sa svim njegovim referencama, kao što je slučaj sa marksizmom: genealogija

mora da se bori protiv učinaka moći svojstvenih diskursu koji se smatra naučnim.

Na precizniji način ili, u svakom slučaju, način koji će možda reći više, kazaću sledeće: znate koliko je samo, već mnogo godina, više od jednog veka bez sumnje, bilo onih koji su se pitali da li je marksizam nauka ili nije; moglo bi se reći da je isto pitanje postavljano, i da ne prestaje da se postavlja, i povodom psihoanalize ili, još gore, semiologije književnih tekstova; ali na svako to pitanje: da li je to nauka ili nije? genealozi bi odgovorili: vama se zamera upravo to što od marksizma, psihoanalize ili nečega drugog pokušavate da napravite nauku, a ako se nešto može prigovoriti marksizmu – to je činjenica da bi on zaista mogao da bude nauka. Nešto, ako ne razrađenijim, a ono bar razređenijim rečima, rekao bih sledeće: čak i pre nego što saznamo u kojoj je meri nešto poput marksizma ili psihoanalize analogno naučnoj praksi u svome svakodnevnom odvijanju, u pravilima izgradnje, u korišćenim pojmovima, čak i pre nego što sebi postavimo pitanje formalne i strukturne analogije marksističkog ili psihoanalitičkog diskursa sa naučnim diskursom, zar ne treba najpre da se zapitamo o ambiciji znanja koje sa sobom nosi nastojanje da bude nauka? Pitanja koja treba postaviti nisu sledeća: koji tip znanja želite da diskvalifikujete budući da kažete da ste nauka? Koji govorni subjekt, koji subjekt diskursa, koji subjekt iskustva i znanja želite, dakle, da „umanjite“ budući da kažete: ja koji praktikujem ovaj diskurs – praktikujem i naučni diskurs i ja sam naučnik? Koju teorijsko-političku avangardu želite da ustoličite, da biste je odvojili od svih masivnih, kružećih i diskontinuiranih oblika znanja? I rekao bih: kad vas vidim kako pokušavate da utvrdite da je marksizam nauka, ja vas, pravo rečeno, ne vidim kako jednom zasvagda dokazujete da marksizam ima racionalnu strukturu i da njegove postavke, shodno tome, potiču iz procedura za proveru, vidim vas, prvenstveno i pre svega, kako radite nešto drugo; vidim vas kako sa marksizmom povezujete i vidim vas kako onima koji praktikuju taj diskurs namenjujete učinke moći koje je Zapad, još u srednjem veku, namenio nauci i rezervisao ih za one koji praktikuju naučni diskurs.

Genealogija bi, dakle, u odnosu na projekat upisivanja znanjâ u hijerarhiju moći svojstvene nauci, bila neka vrsta poduhvata s ciljem da se istorijskim znanjima skine jaram i da postanu slobodna, što će reći kadra za suprotstavljanje i borbu protiv prinude unitarnog, formalnog i naučnog teorijskog diskursa. Vraćanje u službu lokalnih znanja, „manjinskih“, rekao bi možda Delez, naspram naučne hijerarhizacije spoznaje i unutrašnjih učinaka moći, to je projekat tih nesređenih i raskomadanih genealogija. U dve reči: možda bi se moglo reći da bi arheologija bila metoda svojstvena analizi lokalnih diskurzivnih praksa, a genealogija taktika koja, na osnovu tako opisanih lokalnih diskurzivnih praksa, u igru uvodi oslobođenja znanja koja iz njih proističu. I to da bi se uspostavio projekat u celini.

Vidite da su se svi ti fragmenti istraživanja, sve te, istovremeno izukršane i obustavljene priče koje uporno ponavljam već četiri ili pet godina, mogli smatrati elementima tih genealogija, koje nisam ja jedini, daleko od toga, stvarao u ovih poslednjih petnaest godina. Pitanje: zašto se onda ne bi nastavilo sa jednom tako lepom i, verovatno, tako malo proverljivom teorijom diskontinuiteta? Zašto ja ne nastavim, i zašto ne uzmem još neku takvu začkoljicu, koja bi bila u vezi sa psihijatrijom, sa teorijom seksualnosti?

Istina je da bi se moglo nastaviti; i ja ću, u izvesnoj meri, pokušati da nastavim. Ali možda je došlo do izvesnog broja promena, i to promena u okolnostima. Hoću da kažem da su se, u odnosu na situaciju od pre pet, deset, petnaest godina, stvari možda promenile; bitka možda više nema potpuno isto lice. Da li je odnos snaga još uvek takav da nam dozvoli da istaknemo, na neki način, u živom stanju i izvan bilo kakvog pokoravanja, ta iskopana znanja? Kakvu snagu ona imaju sama po sebi? I napokon, od trenutka u kojem tako izdvajamo fragmente genealogije, od trenutka u kojem ističemo, u kojem stavljamo u promet te vrste elemenata znanja koje smo pokušali da iskopamo, zar se ona u tom trenutku ne izlažu opasnosti da ih ponovo kodiraju, ponovo kolonizuju ti unitarni diskursi koji su, nakon što su ih najpre diskvalifikovali, a zatim ignorisali kad su se ponovo pojavila, sada možda spremni da ih pripoje sebi i preuzmu ih u sopstveni diskurs i u sopstvene

učinke znanja i moći? A ako želimo da zaštitimo te tako izdvojene fragmente, zar se ne izlažemo tome da sami izgradimo, sopstvenim rukama, taj unitarni diskurs, u koji nas pozivaju, možda da bi nas uhvatili u zamku, oni koji nam kažu: sve to je veoma fino, ali kuda to vodi? U kom pravcu? Prema kakvom jedinstvu? Tada smo, do izvesne granice, u iskušenju da kažemo: e pa, nastavimo, gomilajmo; napokon, još nije došao trenutak u kojem smo u opasnosti od kolonizacije. Jeste da sam vam malopre rekao da su ti genealoški fragmenti možda u opasnosti od ponovnog kodiranja, ali mogao bi se, napokon, uputiti izazov i reći: pokušajte! – moglo bi se reći, na primer: otkako je nastala antipsihijatrija ili genealogija psihijatrijskih institucija – a ima tome dobrih petnaest godina – da li je bilo ijednog marksiste, ijednog psihoanalitičara, ijednog psihijatra koji je kroz sve to prošao sopstvenim rečima i pokazao da su te genealogije pogrešne, rđavo razrađene, rđavo artikulisane, loše utemeljene? Zapravo, stvari stoje tako da su ti fragmenti ostali tamo, okruženi opreznom tišinom; najviše što im se suprotstavlja su postavke poput one koju smo nedavno čuli iz usta, mislim, g. Žikena: „Sve to je baš fino! No, sovjetska psihijatrija je svejedno najbolja na svetu“. Rekao bih: naravno, vi ste u pravu, sovjetska psihijatrija i jeste najbolja na svetu, i to je baš ono što joj zameramo. Tišina, ili, bolje rečeno, opreznost kojom unitarne teorije okružuju genealogiju znanja, možda bi, dakle, bila razlog da se nastavi. Mogli bi se, u svakom slučaju, umnožiti genealoški fragmenti kao mnoge zamke, pitanja, izazovi, kako god hoćete; ali, napokon, bez sumnje je previše optimistično da se, na osnovu toga što je reč o bici, bici znanjâ protiv učinaka moći naučnih diskursa, ćutanje protivnika shvati kao dokaz da nas se plaši; možda je ćutanje protivnika – svakako, mislim da je to metodološko načelo ili praktično načelo koje uvek treba imati na umu – znak da nas se baš nimalo ne plaši; i, kako god bilo, verujem da treba da postupamo baš kao da nas se nimalo ne plaši.

Neće, dakle, nipošto biti reč o tome da obezbedimo postojano i čvrsto teorijsko tlo za sve rasute genealogije – ja ne želim ni u kom slučaju da im dajem, da iznad njih postavljam neku vrstu teorijske krune koja bi ih ujedinila – već da na časovima koji do-

laze, bez sumnje, tokom ove godine, pokušamo da pojasnimo ili izdvojimo ulog o kojem je reč u tom suprotstavljanju, u toj borbi, u tom ustanku znanja protiv institucije i učinaka znanja i moći naučnog diskursa.

Ulog u svim tim genealogijama, znate to, nema potrebe da pojašnjavam, jeste: šta je ta moć do čijeg je silovitog, oštrog i apsurdnog upada došlo u poslednjih četrdeset godina, istovremeno sa propašću nacizma i uzmićanjem staljinizma? Šta je moć? Ili, bolje rečeno – pošto bi pitanje „Šta je moć?“ bilo pravo teorijsko pitanje koji bi krunisalo celinu, a što ja ne želim – ulog je da se utvrdi koji su to, sa svojim mehanizmima, sa svojim učincima, sa svojim odnosima, ti različiti dispozitivi moći koji se sprovode na različitim nivoima društva, na tako raznovrsnim područjima i sa tako raznovrsnim proširenjima? *Grosso modo*, mislim da bi ulog u svemu tome bio: može li analiza moći, na ovaj ili onaj način, da se izvede iz ekonomije?

Eto zašto ja postavljam to pitanje. Eto šta želim time da kažem: nipošto ne želim da izbrišem bezbrojne, ogromne razlike, ali čini mi se da, uprkos tim razlikama i kroz njih, postoji izvesna zajednička tačka između pravnog i, recimo, ako hoćete, liberalnog poimanja političke moći – onog koje se može naći kod filozofa iz XVIII veka – i, osim toga, marksističkog poimanja ili izvesnog uobičajenog poimanja koje važi kao marksističko: ta bi zajednička tačka bila ono što bih nazvao ekonomizmom u teoriji moći. Time želim da kažem sledeće: u slučaju klasične pravne teorije moći, moć se smatra pravom koje neko može posedovati, i to posedovati kao dobro, i koje se, shodno tome, može preneti ili otuditi, potpuno ili delimično, nekim pravnim aktom ili osnivačkim aktom koji obezbeđuje prava – za sada to nije ni važno – koji bi spadao u poredak ustupanja ili ugovora. Moć je ono konkretno što svaki pojedinac poseduje i čijim se potpunim ili delimičnim ustupanjem konstituiše politička moć. Konstituisanje političke moći se, dakle, obavlja u onom nizu, u onom teorijskom skupu na koji se pozivam, po modelu pravne operacije koja bi spadala u poredak ugovorne razmene. Shodno tome, očigledna je analogija koja prolazi kroz sve ove teorije, između moći i dobara, moći i bogatstva.

U drugom slučaju – naravno, mislim na opšte marksističko poimanje moći – to je očigledno; ali u tom marksističkom poimanju imate nešto drugo, ono što bi se moglo nazvati ekonomskom funkcionalnošću moći. „Ekonomska funkcionalnost“, u meri u kojoj je suštinska uloga moći da održava proizvodne odnose i ujedno da obnavlja dominaciju klase, koju su omogućili razvoj i različiti načini prisvajanja proizvodnih snaga; politička moć bi, u tom slučaju, u ekonomiji pronašla svoj istorijski *raison d'être*. Uopšteno govoreći, ako hoćete, u jednom slučaju imamo političku moć koja bi u proceduri razmene, u ekonomiji prometa dobara, pronašla svoj formalni model; a u drugom slučaju politička moć bi u ekonomiji imala svoj istorijski *raison d'être* i načelo svog konkretnog oblika i svog današnjeg funkcionisanja.

Problem koji predstavlja ulog u istraživanjima o kojima govorim može se raščlaniti na sledeći način. Prvo, da li je moć uvek u sekundarnom položaju u odnosu na ekonomiju? Da li je ekonomija uvek finalizuje i funkcionalizuje? Da li je *raison d'être* i cilj moći uglavnom da služi ekonomiji? Da li je namenjena tome da obezbedi njeno funkcionisanje, da je konsoliduje, da održava, da obnavlja odnose koji su svojstveni toj ekonomiji i ključni za njeno funkcionisanje?

Drugo pitanje: da li je moć oblikovana po ugledu na robu? Da li je moć nešto što se poseduje, što se stiče, što se ustupa ugovorom ili silom, što se otuđuje ili povraća, što kruži, pothranjuje jednu regiju, a izbegava neku drugu? Ili pak, čak i ako su odnosi moći duboko upleteni u ekonomske odnose ili isprepletani s njima, čak i ako odnosi moći zaista uvek prave neku vrstu spona ili kopče sa ekonomskim odnosima, zar bi u tom slučaju nerazdruživost ekonomije i politike spadala u poredak funkcionalne subordinacije ili u poredak formalne izomorfije, a ne u jedan drugi poredak, koji bi trebalo precizno izdvojiti?

Čime danas raspolažemo pri neekonomskom analiziranju moći? Smatram da se može reći da zaista raspolažemo nevelikim brojem stvari. Najpre raspolažemo tvrdnjom da se moć ne daje, niti se razmenjuje, niti se preuzima, već se sprovodi, i da postoji samo kao čin. Raspolažemo još jednom tvrdnjom: da moć, u pr-

vom redu, nije održavanje i obnavljanje ekonomskih odnosa, već, po sebi i u prvom redu, odnosa sila.

Dva pitanja: ako se moć sprovodi, šta je to sprovođenje? u čemu se sastoji? kakva je njegova mehanika? Ovde imamo nešto što bih nazvao odgovorom-prilikom, neposrednim odgovorom, konačno, odgovorom koji, čini mi se, upućuju mnoge današnje analize: moć je uglavnom ono što sprovodi represiju, to je ono što sprovodi represiju nad prirodom, nagonima, nekom klasom, pojedincima. Iako se, u savremenom diskursu, nailazi na tu neprestano ponavljaju definiciju moći kao onoga što sprovodi represiju, nije je savremeni diskurs izumeo; prvi ju je izrekao Hegel, zatim Frojd i onda Rajh. Naravno, to da je organ represije u današnjem je rečniku gotovo epska odrednica moći. Zar onda analiza moći ne treba da bude, pre svega i suštinski, analiza mehanizama represije?

Drugo – drugi odgovor-prilika, ako hoćete – ako je moć, sama po sebi, uvođenje u igru i razvijanje jednog odnosa snaga, zar je ne bi, prvenstveno i pre svega, trebalo analizirati rečnikom borbe, sučeljavanja ili rata, pre nego rečnikom ustupanja, ugovora, otuđenja, ili čak funkcionalnim rečnikom obnavljanja proizvodnih odnosa? Imali bismo, dakle, sučelice prvoj hipotezi koja glasi: represija je fundamentalan i suštinski mehanizam moći, drugu hipotezu koja bi glasila: moć je rat, to je rat nastavljen drugim sredstvima. I u tom bismo trenutku obrnuli postavku Karla fon Klauzevica² i rekli bismo da je politika rat nastavljen drugim sredstvima.

Što bi značilo tri stvari. Najpre ovo: stvar je u tome da odnosi moći, onakvi kakvi funkcionišu u društvu kao što je naše, za uporišnu tačku uglavnom imaju određen odnos snaga uspostavljen u datom trenutku, koji se istorijski može precizirati, u ratu i ratom. I, ako je istina da politička moć zaustavlja rat, omogućuje da zavlada ili pokušava da omogući da zavlada mir u civilnom društvu, to ne radi zato da bi stavila van snage posledice rata ili da bi neutralisala neravnotežu koja se očitovala u poslednjoj bici u ratu. Politička moć bi, prema ovoj hipotezi, imala ulogu da večito

² „Rat nije samo politički akt, već i pravo oružje politike, nastavak političkih odnosa, ali drugim sredstvima“ (Klauzevic, K. fon, *O ratu*, preveo sa nemačkog Milivoj Lazarević, Vojno delo, Beograd, 1951).

iznova upisuje taj odnos snaga nekom vrstom tihog rata, da ga upisuje u institucije, u ekonomske nejednakosti, u jezik, u sama tela svakoga od nas. Ovo je, dakle, prvo značenje tog obrtanja Klauzevicevog aforizma: politika je rat nastavljen drugim sredstvima, što će reći da je politika sankcija i obnova neravnoteže snaga ispoljene u ratu.

Obrtanje te postavke značilo bi i još nešto: stvar je u tome da se, unutar tog „civilnog mira“, političke borbe, sučeljavanja povodom moći, sa moći, radi moći, preinačenja odnosa snaga – naglašavanje jedne strane, preokret – sve to bi se, u jednom političkom sistemu, smelo tumačiti samo kao nastavak rata, što znači da bi sve to trebalo dešifrovati kao epizode, rasparčavanja, izmeštanja samog rata. Uvek bi se pisala samo istorija tog rata, čak i kada bi se pisala istorija mira i njegovih institucija.

A obrtanje Klauzevicevog aforizma značilo bi i nešto treće: najzad, konačna odluka može poticati samo iz rata, što će reći iz odmeravanja snaga u kojem će oružje, na kraju krajeva, morati da bude sudija. Kraj politike bio bi poslednja bitka, što će reći da bi poslednja bitka na kraju, i samo na kraju, obustavila sprovođenje moći kao nastavljenog rata.

Dakle, vidite kako se, od trenutka u kojem pokušamo da izdvojimo ekonomističke sheme kako bismo analizirali moć, odmah obretemo sučelice dveju krupnih hipoteza: s jedne strane, mehanizam moći, to bi bila represija – tu bih hipotezu, ako hoćete, udobnosti radi nazvao hipotezom Rajh – a, s druge, osnova odnosa moći, to je ratno sučeljavanje snaga – tu bih hipotezu, opet udobnosti radi, nazvao hipotezom Klauzevic. Te dve hipoteze nisu nepomirljive; naprotiv, zar represija, napokon, nije politička posledica rata, pomalo kao što je ugnjetavanje, u klasičnoj teoriji političkog prava, bilo zloupotreba suverenosti u pravnom poretku?

Prema tome, mogli bismo suprotstaviti ta dva velika sistema analize moći. Jedan koji bi bio stari sistem što ćete ga naći kod filozofa iz XVIII veka, koji bi se artikulisao oko moći kao osnovnog prava što se ustupa, sastavnog dela suverenosti, i sa ugovorom kao matricom političke moći; i postojala bi opasnost da ta tako

konstituisana moć, kada nadide samu sebe, što će reći kada izađe iz okvira uslova u ugovoru, postane ugnjetavanje. Moć-ugovor sa ugnjetavanjem kao granicom, ili, bolje rečeno, kao prelaženjem granice. I imali biste drugi sistem koji bi, naprotiv, pokušao da analizira političku moć ne više prema shemi ugovor-ugnjjetavanje, već prema shemi rat-represija; u tom trenutku represija nije ono što je ugnjetavanje bilo za ugovor, što će reći zloupotreba, već, naprotiv, jednostavna posledica i jednostavan nastavak jednog odnosa dominacije: represija ne bi bila ništa drugo do uspostavljanje, unutar tog pseudomira pod dejstvom neprekidnog rata, jednog večnog odnosa snaga. Dakle, sve sheme analize moći: shema ugovor-ugnjjetavanje, koja je, ako hoćete, pravna shema, i shema rat-represija ili dominacija-represija, u kojoj relevantna suprotstavljenost nije suprotstavljenost zakonitog i nezakonitog kao u prethodnoj shemi, već suprostavljenost između borbe i potčinjavanja.

Razume se da se sve što sam vam rekao prethodnih godina upisuje na stranu sheme borba-represija, i tu sam shemu, *de facto*, pokušao da primenim. No, kako sam je primenjivao, sve sam više bivao naveden da je ponovo razmotrim; naravno, ne zato što je u gomili tačaka i dalje nedovoljno razrađena – rekao bih čak da je sasvim nerazrađena – već zato što verujem da se ta dva pojma – „represija“ i „rat“ – moraju znatno preinačiti, ako ne i, možda, odbaciti. U svakom slučaju, verujem da je potrebno podrobno pogledati ta dva pojma – „represija“ i „rat“ – ili, ako hoćete, pobliže pogledati hipotezu da bi mehanizmi moći uglavnom bili mehanizmi represije, kao i ovu drugu hipotezu – da je ono što tuđnji i funkcioniše ispod političke moći uglavnom, i pre svega, ratni odnos.

Verujem, ne želeći previše da se hvalim, da sam se ipak prilično dugo čuvao tog pojma „represije“, i pokušao sam da vam pokažem, povodom genealogija o kojima sam malopre govorio, povodom istorije kaznenog prava, psihijatrijske moći, kontrole dečje seksualnosti itd., da su mehanizmi koji su bili primenjeni u tim oblicima moći bili nešto sasvim drugo, svakako mnogo više od represije. Pojam „represije“ kakav se danas obično koristi za označavanje mehanizama i učinaka moći potpuno je neprikladan za njihovu analizu.

Predavanje od 14. januara 1976.*

Ove godine bih želeo da počnem istraživanja o ratu kao mogućem načelu analize odnosa moći: da li se u blizini ratnog odnosa, modela rata, sheme borbe može naći načelo razumljivosti i analize političke moći? Hteo bih, nužno i istovremeno, da počnem analizom vojnih institucija, kroz njihovo stvarno, istorijsko postojanje u našim društvima, od XVI veka do današnjeg vremena.

Do sada, tokom poslednjih pet godina, uglavnom smo imali discipline; u narednih pet godina možda ćemo imati: rat, borbu, vojsku. Hteo bih ipak da razjasnim ono što sam pokušao da kažem u prethodnih pet godina. Hteo bih to da razjasnim i zato što ću time uštedeti vreme za svoja istraživanja o ratu i zato što to možda može poslužiti kao reper onima među vama koji nisu bili tu prethodnih godina. U svakom slučaju, voleo bih i sebi da razjasnim ono čime sam se bavio.

Ono čime sam se bavio 1970. i 1971. bilo je, uopšteno govoreći, „kako“ moći. Izučavati „kako“ moći značilo je pokušati da se shvate mehanizmi između dve granice: s jedne strane pravnih pravila koja formalno ograničavaju moć, a s druge učinaka istine koje ta moć proizvodi i koji obnavljaju moć. Dakle, imamo trougao: moć–pravo–istina. Shematski, recimo ovo: postoji jedno tradicionalno pitanje, a to je, verujem, pitanje političke filozofije,

* „Corso del 14 gennaio 1976“, u: Fontana, A. i Pasquino P., ur., *Microfisica del potere: interventi politici*, Torino, Einaudi, 1977, str. 179–194 [*Dits et écrits*, tekst 194].

koje bi se moglo formulirati na sledeći način: kako diskurs istine ili, sasvim jednostavno, kako filozofija shvaćena kao diskurs istine *par excellence* može da učvrsti granice prava moći? To je tradicionalno pitanje. No ja bih želeo da postavim jedno „niže“ pitanje, pitanje koje je veoma prizemno u odnosu na to tradicionalno, plemenito i filozofsko pitanje. Moj bi problem bio u neku ruku ovaj: koja to pravna pravila odnosi moći primenjuju kako bi proizveli diskurs istine? Ili pak: koji je, dakle, tip moći kadar da proizvede diskurs istine što je, u društvu kao što je naše, obdaren tako moćnim učincima?

Hoću da kažem sledeće: u društvu kao što je naše – ali, napokon, i u bilo kojem društvu – višestruki odnosi moći prolaze kroz društveno telo, ukazuju na njegova bitna obeležja i konstituišu ga; oni ne mogu ni da se izdvoje, ni da se uspostave, ni da funkcionišu bez proizvodnje, gomilanja, kruženja istinitog diskursa. Ne postoji sprovođenje moći bez izvesne ekonomije diskursa istine koji funkcionišu u toj moći, na osnovu nje i kroz nju. Potčinjeni smo proizvodnji istine i možemo sprovesti moć samo proizvodnjom istine, i to na neki, bez sumnje, naročiti način. To važi za svako društvo, ali verujem da se u našem taj odnos moći, prava i istine organizuje na veoma naročit način.

Da bismo obeležili ne sam mehanizam odnosa između moći, prava i istine, već intenzitet tog odnosa, recimo jednostavno da smo prisiljeni da proizvodimo istinu pomoću moći koja zahteva tu istinu, kojoj je ta istina potrebna da bi funkcionisala; treba da govorimo istinu, osuđeni smo da priznamo istinu ili da je otkrijemo. Moć ne prestaje da postavlja pitanja, da nam postavlja pitanja; ne prestaje da ispituje, beleži; ona institucionalizuje traganje za istinom, profesionalizuje ga, nagrađuje; moramo da proizvodimo istinu kao što, napokon, moramo da proizvodimo bogatstva, i moramo da proizvodimo istinu da bismo mogli da proizvodimo bogatstva. S druge strane smo potčinjeni istini u smislu da je istina zakon; istiniti diskurs, bar jednim delom, odlučuje; sam prenosi učinke moći. Napokon, suđeni smo, osuđeni, razvrstani, primorani da obavljamo zadatke, namenjeni određenom načinu življenja i određenom načinu umiranja u skladu sa istinitim dis-

kursima, koji sa sobom nose posebne učinke moći. Dakle: pravna pravila, mehanizmi moći, učinci istine, ili pak: pravila moći i moć istinitih diskursa, to je otprilike bilo opšte područje kroz koje sam želeo da prodem, i potpuno sam svestan da sam kroz njega prošao samo delimično i uz mnogo vrludanja.

O tome bih sada želeo da kažem nekoliko reči. Šta me je vodilo kao opšte načelo i kojim sam to kritičkim uputstvima ili metodološkim merama predostrožnosti želeo da se poslužim? Evo opšteg načela u vezi sa odnosima prava i moći: čini mi se da postoji jedna činjenica koju ne treba zaboraviti – to što se u zapadnim društvima, i to od srednjeg veka, razrada pravne misli, čini mi se, uglavnom izvodila oko kraljeve moći. Pravna građevina je sagrađena na zahtev kraljeve moći, radi njene koristi i da bi joj služila kao oruđe ili opravdanje; pravo na Zapadu je kraljevo pravo. Svima je, naravno, poznata famozna, slavna, stalno naglašavana uloga pravnik u organizovanju kraljeve moći; ne treba zaboraviti da je reaktivacija rimskog prava sredinom srednjeg veka, koja je bila važan fenomen, na osnovu kojeg je ponovo izgrađena građevina što se raspala nakon pada Rimskog carstva, bila jedan od sastavnih tehničkih elemenata monarhijske, autoritarne, administrativne i, konačno, apsolutne moći. Reč je, dakle, o obrazovanju pravne građevine oko ličnosti kralja, na zahtev i radi koristi kraljeve moći. Kada, u narednim vekovima, ta pravna građevina bude izmakla kraljevoj kontroli, kada se bude okrenula protiv kraljeve moći, i dalje će se postavljati pitanje granica kraljeve moći, pitanje suverenih prerogativa. Drugačije rečeno, verujem da je kralj centralna ličnosti u čitavoj zapadnoj pravnoj građevini; tu je reč o kralju – o kralju, o njegovim pravima, njegovoj moći, mogućim granicama njegove moći, o svemu tome je u osnovi reč u opštem sistemu ili, svakako, u organizaciji zapadnog pravnog sistema. Bilo da su pravници bili u kraljevoj službi ili su mu bili protivnici, uvek je o kraljevoj moći reč u tim velikim građevinama pravne misli i pravnog znanja.

I to na dva načina: bilo da bi se pokazalo u kakvu se armaturu ugrađuje kraljeva moć, kako je monarh zaista bio živo telo suverenosti, kako je njegova moć, čak i apsolutna, bila potpuno u skladu

sa fundamentalnim pravom; bilo, naprotiv, da bi se pokazalo kako je trebalo ograničiti tu suverenu moć, kojim pravnim pravilima je ona morala da se potčini, u okviru kojih granica je morala da sprovodi svoju moć da bi ta moć sačuvala legitimnost.

Kazati da je problem suverenosti centralni pravni problem u zapadnim društvima znači da su pravni diskurs i pravna tehnika za suštinsku funkciju imali da unutar moći rastvore činjenicu dominacije kako bi omogućili da se, na mestu te dominacije koju su želeli da umanje ili prikriju, pojave dve stvari: s jedne strane legitimna prava suverenosti, a s druge zakonska obaveza pokornosti. Sistem prava je, u konačnici, namenjen izmeštanju činjenice dominacije i njenih posledica.

Kada sam prethodnih godina govorio o raznim stvarčicama na koje sam podsetio, u osnovi sam želeo da obrnem taj opšti smer analize, a to je, verujem, smer čitavog pravnog diskursa od srednjeg veka naovamo. Pokušao sam da uradim obrnuto, što će reći da istaknem činjenicu dominacije, koliko u njenoj tajnovitosti toliko i u njenoj grubosti, a zatim da na osnovu toga pokažem ne samo kako je pravo, na jedan opšti način, oruđe te dominacije – to se podrazumeva – već i kako, dokle i u kom obliku pravo – a kad kažem pravo ne mislim prosto na zakon, već na skup aparata, institucija, pravila, članova zakona – prenosi i primenjuje odnose koji nisu odnosi suverenosti, već odnosi dominacije – a pod dominacijom ne podrazumevam krupnu činjenicu neke sveobuhvatne dominacije jednog nad drugima ili neke grupe nad nekom drugom, već višestruke odnose dominacije koji mogu da se sprovode unutar društva. Dakle, ne kralj na svome centralnom položaju, već podanici u svojim uzajamnim odnosima; ne suverenost kao jedinstvena građevina, već višestruki oblici potčinjavanja koji su primenjeni i koji funkcionišu unutar društvenog tela.

Sistem prava i pravno polje su stalni prenosnik odnosa dominacije, polimorfni tehnika potčinjavanja. Verujem da pravo treba videti ne na strani neke legitimnosti koju valja učvrstiti, već na strani procedura potčinjavanja koje ono primenjuje. Dakle, za mene je reč o tome da se zaobiđe ili izbegne taj centralni problem prava – suverenost, i da se, na mesto suverenosti i pokornosti, na

površinu izvuče problem dominacije i pokoravanja. Budući da je to trebalo da bude opšta linija analize, usvojio sam određen broj metodoloških mera predostrožnosti kako bih pokušao da pratim tu opštu liniju koja je pokušavala da zaobiđe opštu liniju pravne analize.

Metodološke mere predostrožnosti: nije važno analizirati uređene i legitimne oblike moći u njihovom centru, u onome što mogu da budu njeni opšti mehanizmi ili njeni ukupni učinci; važno je, naprotiv, baviti se moći na njenim krajnjim granicama, u poslednjim linijama, što će reći u najregionalnijim, najlokalnijim oblicima i institucijama, tamo gde se moć, izašavši iz okvira pravila koja je organizuju i ograničavaju, produžuje s onu stranu tih pravila, ulazi u institucije, otevljuje se u tehnikama i stiče oruđa za materijalne, moguće čak i nasilne intervencije. Primer, ako hoćete: radije nego da istražujem gde i kako se, u suverenosti onakvoj kakvom je predstavlja filozofija, bilo monarhijskog bilo demokratskog prava, zasniva pravo na kažnjavanje, pokušao sam da vidim kako se zaista kazna i moć kažnjavanja otevljuju u izvesnom broju lokalnih, regionalnih, materijalnih institucija, bilo da je reč o mučenju bilo da je reč o utamničenju, i to u ujedno institucionalnom, fizičkom, regulatornom i nasilnom svetu delotvornih aparata kažnjavanja. Drugačije rečeno, zahvatiti moć u, sve manje pravnim, krajnjim tačkama njenog sprovođenja. Ovo je bilo prvo uputstvo.

Drugo uputstvo: nije važno analizirati moć na nivou namere ili odluke, pokušavati da se njome bavite s unutrašnje strane, da postavljate pitanje na koje se, po mom uverenju, ne može odgovoriti i koje glasi: ko, dakle, ima moć? šta on ima na umu? šta pokušava onaj koji ima moć? Dakle, nije važno to, već izučavati moć tamo gde je njena namera, ako namera postoji, potpuno prodrta u unutrašnjost stvarnih praksa; tamo gde je u direktnoj i neposrednoj vezi sa onim što se, vrlo privremeno, može nazvati njenim predmetom, njenom metom, njenim poljem primene; tamo, drugačije rečeno, gde se ona usađuje i proizvodi svoje stvarne učinke. Dakle, ne treba pitati: zašto neki ljudi žele da dominiraju? šta oni pokušavaju? koja je njihova ukupna strategija? već: kako se stva-

ri događaju u trenutku, na nivou, na razini procedure pokoravanja ili u onim neprekidnim procesima kojima se pokoravaju tela, usmeravaju kretnje, uređuju ponašanja? Drugim rečima, radije nego da se zapitamo kako se suveren pojavljuje tamo gore, treba da pokušamo da saznamo kako su postepeno, stvarno, materijalno nastali podanici, kroz mnoštvo tela, sila, energija, materija, želja, misli; shvatiti materijalnu instancu pokoravanja kao nastanak podanika. To bi bilo, ako hoćete, upravo suprotno onome što je Hobs želeo da uradi u *Levijatanu*¹, i što, verujem, rade pravnici kada formulišu problem saznanja o tome kako se, na osnovu višestrukosti pojedinaca i volja, može obrazovati jedna jedinstvena volja ili jedno jedinstveno telo, kojem život daje duša što bi bila suverenost. Setite se sheme iz *Levijatana*: u toj shemi Levijatan, kao proizveden čovek, nije ništa drugo do amalgam određenog broja odvojenih pojedinaca, koje objedinjuje određen broj sastavnih elemenata države; ali na čelu države postoji nešto što je tvori kao takvu, a to nešto je suverenost, suverenost koja je, kako kaže Hobs, duša Levijatana. No, radije nego da se postavlja problem centralne duše, verujem da bi valjalo pokušati – što sam i pokušao da uradim – da se izuče periferijska i višestruka tela, ta tela koja su učinci moći stvorili kao podanike.

Treća metodološka mera predostrožnosti: ne uzeti moć kao fenomen snažne i homogene dominacije, snažne i homogene dominacije pojedinca nad ostalim pojedincima, jedne grupe nad ostalim grupama, jedne klase nad ostalim klasama. Ukratko, imati na umu da moć, osim ako se razmatra sa velike visine i iz velike daljine, nije nešto što se deli među onima koji je eksplicitno imaju i drže, te onima koji je nemaju i koji je trpe. Moć se, verujem, mora analizirati kao nešto što kruži, ili, bolje rečeno, kao nešto što funkcioniše samo kao lanac; nikada nije lokalizovana tu ili tamo, nikada nije u rukama nekih, nikada se ne prisvaja kao bogatstvo ili neko dobro. Moć funkcioniše, moć se sprovodi kao mreža i u toj mreži ne samo da pojedinci kruže, već su uvek u položaju da trpe, ali i da sprovode tu moć; nikada nisu inertna ili saglasna

¹ Hobs, T., *Levijatan ili Materija, oblik i vlast države crkvene ili građanske*, preveo Milivoje Marković, Kultura, Beograd, 1961.

meta moći, već su uvek njeni prenosnici. Drugačije rečeno, moć prolazi kroz pojedince, ne primenjuje se na njih.

Po mome uverenju, ne treba pojmiti pojedinca kao neku vrstu elementarnog jezgra, prvobitnog atoma, višestruku i nemu materiju na koju bi se na kraju primenila, na koju bi udarila moć, koja bi ili potčinila pojedince ili bi ih slomila. U stvari, to što se telo, kretnje, diskursi, želje prepoznaju i konstituišu kao pojedinci upravo je jedan od prvih učinaka moći, što će reći da pojedinac nije nasuprot moći, već je, verujem, jedan od njenih prvih učinaka. Pojedinac je učinak moći i ujedno je, u samoj onoj meri u kojoj je učinak, njen prenosnik: moć prolazi kroz pojedinca koji ju je uspostavio.

Četvrta posledica na nivou metodoloških mera predostrožnosti: kada kažem: „Moć obrazuje mrežu, ona se sprovodi, ona kruži“, to je možda istinito do određene granice; može se reći i: „Svi imamo fašizam u glavi“, i, još fundamentalnije: „Svi imamo moć u telu“; a moć, u izvesnoj meri barem, prolazi kroz naše telo ili se presađuje u njega. Sve to se, naime, može kazati, ali ne verujem da na osnovu toga treba zaključiti da bi moć bila, ako hoćete, najbolje, najviše podeljena stvar na svetu, iako ona to i jeste do određene granice. To nije neka vrsta demokratske ili anarhične raspodelje moći kroz tela. Hoću da kažem sledeće: čini mi se da je – ovo bi bila četvrta metodološka mera predostrožnosti – važno to da ne treba vršiti neku vrstu dedukcije moći koja bi krenula iz centra i pokušala da vidi dokle se ona produžava naniže, u kojoj se meri reprodukuje, obnavlja sve do najsitnijih elemenata društva.

Verujem da, naprotiv, treba – ovo je nastavak četvrte metodološke mere predostrožnosti – sačiniti uzlaznu analizu moći, što će reći počev od beskonačno malih mehanizama, koji imaju sopstvenu istoriju, sopstvenu putanju, sopstvenu tehniku i taktiku, i zatim videti kako su timehanizmi moći, koji imaju sopstvenu postojanost i, u neku ruku, sopstvenu tehnologiju, bili, a i dalje su, uloženi, kolonizovani, upotrebljeni, iskrivljeni, premešteni, prošireni sve opštijim mehanizmima i oblicima sveobuhvatne dominacije. Nije globalna dominacija ona koja se umnožava i odražava naniže; verujem da treba analizirati način na koji, na najnižem ni-

vou, fenomeni, tehnike, procedure ulaze u igru, da treba pokazati kako se te procedure, naravno, premeštaju, protežu, preinačuju, ali, iznad svega, kako ih uvlače, sebi pripajaju sveobuhvatni fenomeni, i kako opšte moći ili ekonomske dobiti mogu da se uvuku u igru tih tehnologija moći koje su u isti mah relativno samostalne i beskonačno male.

Evo primera, da bi ovo bilo jasnije: ludilo. Moglo bi se reći sledeće, i to bi bila silazna analiza koje se treba čuvati: buržoazija je postala, počev od kraja XVI i u XVII veku, dominantna klasa. Kad se to kaže, kako se iz toga može dedukovati zatočavanje ludaka? Uvek ćete vršiti dedukciju; ona je uvek laka, i to je upravo ono što joj ja zameram. Lako je, naime, pokazati kako smo, budući da je ludak beskoristan za industrijsku proizvodnju, primorani da ga se otarasimo. Isto bi se moglo uraditi, ako hoćete, ne više povodom ludaka, već povodom dečje seksualnosti. To je ono što radi izvestan broj ljudi – a u izvesnoj meri i Vilhelm Rajh², a Rajmut Rajhe³ svakako – koji su rekli: kako se na osnovu dominacije buržoaske klase može razumeti potiskivanje dečje seksualnosti? E pa, posve jednostavno, budući da je ljudsko telo u suštini postalo proizvodna snaga počev od XVII i XVIII veka, svi oblici njegovog trošenja koji su bili nesvodivi na te odnose, na konstituciju proizvodnih snaga, svi oblici njegovog trošenja koji su na taj način uočeni kao beskorisni bili su prognani, isključeni, potisnuti. Takve dedukcije su i dalje moguće; one su u isti mah i istinite i lažne; one su u suštini previše lake, zato što bi se moglo učiniti suprotno i pokazati kako, upravo na osnovu načela da je buržoazija postala dominantna klasa, kontrole seksualnosti, a naročito dečje seksualnosti, nisu poželjne; da je, naprotiv, potrebna obuka, seksualna dresura, seksualna naprednost, budući da je važno da se seksualnošću obnavlja radna snaga, jer dobro znamo da se smatralo, bar početkom XIX veka, da bi najbolje bilo da je ona beskonačna, jer će, što više ima radne snage, kapitalistički proizvodni sistem funkcionisati bolje i jeftinije.

2 Rajh, V., *Prodor seksualnog morala*, prevco Predrag Obradović, Mladost, Beograd, 1990.

3 Reiche, R., *Sexualität und Klassenkampf*, Frankfurt, Verlag Neue Kritik, 1969. (*Sexualité et Lutte de classes. Défense de la désublimation répressive*, preveli C. Parrenin i F. Ruitten, Pariz, Maspero, kol. „Cahiers libres“, br. 203–204, 1971).

Mislim da se iz opšteg fenomena dominacije buržoaske klase dedukcijom može zaključiti bilo šta. Čini mi se da treba raditi obrnuto, što će reći videti kako su u istorijskom smislu, krenuvši odozdo, mehanizmi kontrole mogli da funkcionišu kad je reč o isključenju ludila, represiji, zabrani seksualnosti, kako su, na stvarnom nivou porodice, neposrednog okruženja, ćelije ili najnižih nivoa društva, ti fenomeni represije ili isključivanja imali svoja oruđa, svoju logiku, kako su odgovorili na izvestan broj potreba. Treba pokazati koji su im bili činiooci, i potražiti te činioce ne na strani buržoazije uopšte, već stvarne činioce koji su mogli da budu neposredno okruženje, porodica, roditelji, lekari, najniži stupanj policije; i kako su ti mehanizmi moći, u datom trenutku, u određenom spletu okolnosti, i kroz određen broj preobražaja, počeli da postaju ekonomski isplativi i politički korisni. Verujem da bi se lako uspelo pokazati – konačno, to je ono što sam nekada želeo da uradim – da ono što je, u osnovi, bilo potrebno buržoaziji, ono u čemu je sistem konačno pronašao svoj interes, nije to što su ludaci isključeni ili što je masturbacija kod dece nadzirana i zabranjena – još jednom, buržoaski sistem može savršeno da podnese i suprotno – već je u tehnici, u samoj proceduri isključenja našao svoj interes i zaista se u to uključio. Mehanizmi isključivanja, mašinerija nadziranja, medikalizacija ludila, prestupništva, seksualnosti, sve to, što će reći mikromehanika moći, bilo je, predstavljalo je od izvesnog trenutka interes buržoazije, i to je ono za šta se buržoazija interesovala.

Recimo i sledeće: pojmovi „buržoazije“ i „interesa buržoazije“ verovatno su bez stvarnog sadržaja, barem za probleme koje smo upravo videli. Nije postojala buržoazija koja je mislila da ludilo mora da bude isključeno ili da se dečja seksualnost mora potisnuti, već su, počev od izvesnog trenutka, i iz razloga koje treba proučiti, mehanizmi isključivanja ludila, mehanizmi nadzora dečje seksualnosti iznedrili izvesnu ekonomsku dobit, izvesnu političku korist i najednom se obreli sasvim prirodno kolonizovani i podržani sveobuhvatnim mehanizmima i, na kraju, čitavim državnim sistemom. Ako se krene od tih tehnika moći i pokaže ekonomska dobit ili politička korist koje iz njih proističu može se razumeti

kako zaista ti mehanizmi završe kao deo skupa. Drugačije rečeno, buržoaziju je baš briga za ludake, ali procedure isključivanja ludaka su, počev od XIX veka i u skladu sa određenim preobražajima, iznedrile neku političku dobit, možda čak i izvesnu ekonomsku korist, koje su konsolidovale sistem i omogućile mu da funkcioniše kao celina. Buržoaziju ne zanimaju ludaci, već moć koja se odnosi na ludake; buržoaziju ne zanima seksualnost deteta, već sistem moći koji kontroliše seksualnost deteta; buržoaziju je baš briga za prestupnike, za njihovu kaznu ili njihovu rehabilitaciju, koja nije od nekog naročitog interesa u ekonomskom smislu; nasuprot tome, iz skupa mehanizama kojima se prestupnik kontroliše, prati, kažnjava, reformiše, za buržoaziju izranja jedan interes koji funkcioniše unutar opštijeg ekonomsko-političkog sistema. To je četvrta metodološka mera predostrožnosti.

Peta mera predostrožnosti. Moguće je da uz velike mašinerije moći ide proizvodnja ideologija; nema sumnje da je postojala, na primer, ideologija obrazovanja, postojala je ideologija monarhijske moći, ideologija parlamentarne demokratije, ali, u osnovi, ne verujem da su ideologije ono što se obrazuje u tački iz koje ishode mreže moći. To je nešto mnogo manje i, verujem, mnogo više: to su istinska oruđa obrazovanja i gomilanja znanja, to su metode posmatranja, tehnike beleženja, procedure ispitivanja i istraživanja, to su aparati provere. Što će reći da ja verujem kako moć, kad se sprovodi u prefinjenim mehanizmima, ne može to da radi bez obrazovanja, organizovanja i stavljanja u promet nekog znanja ili, bolje rečeno, aparata znanja, koji nisu ideološka pratnja ili ideološke građevine.

Kako bih rezimirao ovih pet metodoloških mera predostrožnosti, reći ću sledeće: radije nego da se istraživanje o moći usmeri na stranu pravne građevine suverenosti, na stranu državnih aparata, na stranu ideologija koje je prate, verujem da tu analizu treba usmeriti na stranu dominacije a ne suverenosti, na stranu materijalnih vršilaca, oblika pokoravanja, na stranu povezivanja i upotreba lokalnih sistema tog pokoravanja, na stranu, konačno, dispozitiva znanja.

Sve u svemu, treba se otarasiti modela iz *Levijatana*, tog modela veštačkog čoveka, proizvedenog i unitarnog automata, koji

bi obuhvatio sve stvarne pojedince, a čije bi telo bili građani, a duša bi mu bila suverenost. Treba izučavati moć izvan modela iz *Levijatana*, izvan polja ograničenog pravnom suverenošću i institucijom države, važno je analizirati je na osnovu tehnika i taktika dominacije. Metodološka linija koju treba pratiti, i koju sam pokušao da pratim u tim različitim istraživanjima koja sam sproveo prethodnih godina u vezi sa psihijatrijskom moći, dečjom seksualnošću, kaznenim sistemom.

No, kad se prođe kroz to područje i preduzmu ove metodološke mere predostrožnosti, verujem da se pojavljuje jedna krupna istorijska činjenica, koja će nas najzad malo uvesti u problem o kojem bih želeo od danas da govorim. Ta krupna istorijska činjenica je sledeće: pravno-politička teorija suverenosti, od koje se treba odvojiti ako se želi analizirati moć, datira iz srednjeg veka; datira od reaktivacije rimskog prava i konstituisala se oko problema monarhije i monarha. I ja verujem da je, u istorijskom smislu, ta teorija suverenosti – koja je velika zamka u koju se može upasti kad se želi analizirati istorija – igrala četiri uloge.

Najpre, pozivala se na istinski mehanizam moći, to jest mehanizam feudalne monarhije. Drugo, služila je kao oruđe, a i opravdanje, za uspostavljanje velikih administrativnih monarhija. Zatim je, počev od XVI i naročito XVII veka, u vreme verskih ratova, teorija suverenosti bila oruđe koje je kružilo od tabora do tabora, koje je korišćeno u ovom ili onom smislu, bilo da ograniči, bilo da, naprotiv, ojača kraljevu moć; nalazite je kod katoličkih monarhista ili protestantskih antimonarhista; nalazite je kod protestantskih i manje ili više liberalnih monarhista, nalazite je i kod katolika koji su zagovornici promene dinastije. Nalazite tu teoriju suverenosti u rukama aristokrata ili u rukama parlamentaraca, kod predstavnika kraljeve moći ili kod poslednjih feudalaca; ukratko, ona je bila veliko oruđe u političkoj i teorijskoj borbi oko sistema moći iz XVI i XVII veka. Konačno, u XVIII veku, i dalje ćete tu istu teoriju suverenosti, reaktiviranu rimskim pravom, pronaći u grubim crtama kod Rusoa i njegovih savremenika, sa drugačijom ulogom: u tom je trenutku bilo važno izgraditi, naspram administrativnih, autoritarnih ili apsolutnih monarhija,

jedan alternativni model, model parlamentarnih demokratija; upravo tu ulogu ona i dalje igra, još od Revolucije.

Čini mi se da se, ako se prate te četiri uloge, može zapaziti da su, sve dok je trajalo društvo feudalnog tipa, problemi koje je obrađivala teorija suverenosti, oni na koje se ona pozivala, zaista obuhvatali opštu mehaniku moći, način na koji se ona sprovodila, od najviših do najnižih nivoa. Drugačije rečeno, odnos suverenosti, shvaćen bilo u širem bilo u užem smislu, obuhvatao je, sve u svemu, društveno telo u celini; i zaista je način na koji se moć sprovodila mogao da bude, bar u onom suštinskom, definisan s obzirom na odnos suveren-podanik.

No, u XVII i XVIII veku nastao je jedan važan fenomen: pojava – trebalo bi reći izumevanje – jedne nove mehanike moći koja ima veoma naročite procedure, sasvim nova oruđa, veoma različitu mašineriju i koja je, verujem, potpuno nesaglasna sa odnosima suverenosti. Ta nova mehanika moći je mehanika koja se odnosi na tela ili na ono što ona rade pre nego na zemlju i njene proizvode; to je mehanizam moći koji omogućuje da se iz tela izvuče rad i vreme pre nego dobra i bogatstvo; to je tip moći koji se neprestano sprovodi nadzorom, a ne na diskontinuiran način sistemima stalnih davanja ili obaveza; to je tip moći koji pretpostavlja strogu kontrolu materijalnih prinuda i definiše novu ekonomiju moći, čije je načelo da se mora biti u stanju da se istovremeno uvećaju pokorene snage i snaga i delotvornost onoga što ih pokorava.

Čini mi se da se taj tip moći, korak po korak, suprotstavlja mehanici moći koju je opisivala ili pokušavala da definiše teorija suverenosti. Teorija suverenosti je povezana sa jednim oblikom moći koji se vrši na zemlji i proizvodima zemlje mnogo više nego na telima i onome što ona rade; teorija suverenosti tiče se toga što moć premešta i prisvaja ne vreme i rad, već dobra i bogatstva; teorija suverenosti je ono što omogućuje da se pravnim rečnikom opišu stalne i povremene obaveze davanja, to nije ono što omogućuje da se zasnuje moć oko fizičkog postojanja suverena i počev od njega, a nipošto ne oko postojanja i stalnih nadziranja i počev od njih. Teorija suverenosti je, ako hoćete, ono što omogućuje da se zasnuje apsolutna moć u apsolutnoj rastrošnosti moći, a nipo-

što ne da se proračuna moć sa minimalnim troškovima i maksimalnom delotvornošću.

Ovaj novi tip moći, koji se više ne može definisati rečnikom suverenosti, je, verujem, jedan od velikih izuma buržoaskog društva; bio je jedno od fundamentalnih oruđa uspostavljanja industrijskog kapitalizma i tipa društva koji je s njim saglasan. Ta nesuverena moć, strana, dakle, formi suverenosti, jeste disciplinarna moć, koja se ne može opisati i opravdati rečnikom teorije suverenosti, i koja bi prirodno morala dovesti do samog nestanka te velike pravne građevine teorije suverenosti. No, *de facto*, teorija suverenosti je nastavila ne samo da postoji, ako hoćete, kao ideologija prava, već je nastavila da organizuje zakonike koje je Evropa iz XIX veka usvojila od, grubo rečeno, napoleonovskih zakonika. Zašto je teorija suverenosti tako opstala kao ideologija i kao organizatorsko načelo velikih zakonika?

Verujem da za to postoje dva razloga. S jedne strane, teorija suverenosti je u XVIII i XIX veku bila oruđe stalne kritike monarhije i svih prepreka koje su se mogle suprotstaviti razvoju disciplinarnog društva. Ali, s druge strane, teorija suverenosti i organizacija zakonika usmerenog na nju omogućile su da se iznad mehanizama discipline postavi sistem prava koji je prikrivao njihove postupke, koji je brisao sve što je od dominacije i tehnika dominacije moglo da postoji u disciplini, te, konačno, koji je garantovao svakome da će, kroz suverenost države, sprovoditi sopstvena suverena prava. Drugačije rečeno, pravni sistemi, bilo da su to teorije bilo da su zakonici, omogućili su demokratizaciju suverenosti, uspostavljanje javnog prava artikulisanog na kolektivnoj suverenosti, u samom trenutku i u meri u kojoj je ta demokratizacija suverenosti bila do dna ispunjena disciplinarnom prinudom. Moglo bi se reći sledeće: otkako su disciplinarne prinude morale da se sprovode kao mehanizmi dominacije, ali i da budu skrivene kao stvarno sprovođenje moći, trebalo je da teorija suvereniteta bude data u pravnom aparatu i reaktivirana u zakoncima.

Dakle, u modernim društvima, počev od XIX veka do današnjeg vremena, imamo s jedne strane zakonodavstvo, diskurs, organizaciju javnog prava artikulisanog oko načela suverenosti

društvenog tela i delegiranja te suverenosti državi, koje će obaviti svako ponaosob, a u isto vreme smo imali strogu kontrolu disciplinarnih prinuda koja, *de facto*, osigurava koheziju istog tog društvenog tela. No ta se kontrola ne može ni u kom slučaju prepisati u to pravo, koje je ipak njen nužni pratilac.

Pravo suverenosti i kontrola disciplina – mislim da se između te dve granice odigrava sprovođenje moći: ali te su dve granice takve, i tako su heterogene da se nikada ne mogu svesti jedna na drugu. Moć se u modernim društvima sprovodi kroz tu heterogenost, počev od nje i u samoj toj heterogenosti između javnog prava suverenosti i polimorfne mehanike discipline. To ne znači da s jedne strane imate govorljiv i eksplicitan sistem prava koji bi bio sistem suverenosti, a zatim opskurne i neme discipline koje bi delovale u dubini, u senci, i koje bi sačinjavale ćutljivo podzemlje velike mehanike moći; u stvari, discipline imaju sopstvene diskurse; one su same, i iz razloga koje sam vam malopre izneo, stvoriteljke aparata znanja, znanja i višestrukih polja spoznaje.

Diskurs discipline je stran diskursu zakona; stran je diskursu pravila kao učinku suverene volje. Discipline će, dakle, sadržavati diskurs koji će biti diskurs pravila, ali ne pravnog pravila izvedenog iz suverenosti; one će sadržavati diskurs prirodnog pravila, što će reći norme. Definišaće zakonik koji će biti zakonik ne iz oblasti zakona, već iz oblasti norme, i nužno će se pozivati na jedan teorijski horizont koji neće biti građevina prava, već polje humanističkih nauka, a njihova će jurisprudencija biti jurisprudencija kliničkog znanja.

Sve u svemu, ono što sam želeo da pokažem u ovih poslednjih nekoliko godina nipošto nije način na koji se, u prvim linijama egzaktnih nauka, malo-pomalo, nesigurno, teško, zbrkano područje ljudskog ponašanja pripojilo nauci; humanističke nauke nisu malo-pomalo nastale kroz napredak racionalnosti egzaktnih nauka. Verujem da je proces koji je u osnovi omogućio diskurs humanističkih nauka zapravo jukstapozicija, sučeljavanje dvaju mehanizama i dvaju tipova apsolutno heterogenih diskursa: s jedne strane, organizovanja prava oko suverenosti i, s druge, mehanike prinuda što ih sprovode discipline. To što se, u naše vreme,

moć sprovodi i kroz to pravo i kroz te tehnike, što te tehnike discipline, što ti diskursi rođeni iz discipline nadiru u pravo, što postupci normalizacije sve više kolonizuju procedure zakona, to je, verujem, nešto što može objasniti sveobuhvatno funkcionisanje onoga što ću nazvati „društvo normalizacije“.

Hoću preciznije da kažem sledeće: verujem da se normalizacije, disciplinarne normalizacije, sve više sapliću o pravni sistem suverenosti i da se sve jasnije pojavljuje njihova nesaglasnost; sve je nužnija neka vrsta diskursa koji će presuditi, neka vrsta moći i znanja koju će naučna sakralizacija učiniti neutralnom. Upravo se na strani proširenja medicine u neku ruku vidi, ne želim da kažem kombinovanje, već neprestana razmena i sučeljavanje mehanike discipline i načela prava. Razvoj medicine, opšta medikalizacija ponašanja, vladanja, diskursa, želja, sve to se obavlja na frontu na kojem se sreću dva heterogena sloja discipline i suverenosti.

Zbog toga se, naspram uzurpacije disciplinarne mehanike, naspram uspona moći koji je povezan sa naučnim znanjem, danas nalazimo u takvoj situaciji da nam je jedino postojeće pribežište, naizgled postojano, koje imamo, upravo pribegavanje ili povratak pravu organizovanom oko suverenosti, artikulisanom na tom starom načelu. Zbog svega toga, konkretno, kada se želi nešto prigovoriti disciplinama i svim učincima znanja i moći koji su s njima povezani, šta se praktično može učiniti? Šta rade sindikati sudija i druge takve institucije? Šta se radi ako se ne priziva upravo to pravo, to famozno formalno i buržoasko pravo, koje je, u stvarnosti, pravo suverenosti? I verujem da se tu nalazimo u nekoj vrsti uskog grla, da se ne može beskonačno funkcionisati na taj način; neće se pribegavanjem suverenosti naspram discipline moći ograničiti sami učinci disciplinarne moći.

U stvari, suverenost i disciplina, pravo suverenosti i disciplinarna mehanika su dva apsolutno sastavna dela opštih mehanizama moći u našem društvu. Istini za volju, da bi se borilo protiv disciplina ili, bolje rečeno, protiv disciplinarne moći, u istraživanju jedne nedisciplinarne moći, ne treba ići prema pravu suverenosti, već u pravcu jednog novog prava koje bi bilo antidisciplinarno, ali bi istovremeno bilo oslobođeno tog načela suverenosti.

Ovde se pridružujemo pojmu „represije“, pojmu koji je, uistinu to verujem, dvostruko neprikladan u smislu u kojem se obično upotrebljava. S jedne strane se nejasno odnosi na izvesnu teoriju suverenosti, koja bi bila teorija suverenih prava pojedinca, i uvodi u igru čitavu jednu psihološku referencu pozajmljenu iz humanističkih nauka, što će reći iz diskursa i praksa koje proističu iz disciplinarnog područja. Verujem da je pojam „represije“ pored toga i pravno-disciplinarni pojam, ma koliko neko želeo da ga upotrebi kao kritiku; a, u toj meri, kritička upotreba pojma „represije“ od početka je poništena, iskvarena dvostrukim pozivanjem na suverenost i na normalizaciju koje podrazumeva.

Razgovor sa Mišelom Fukoom

– Za italijansku publiku, vi ste autor *Istorije ludila*, *Reči i stvari* i najnovije knjige *Nadzirati i kažnjavati*. Da li biste mogli ukratko da skicirate put koji vas je vodio od rada na ludilu u doba klasicizma do izučavanja kriminaliteta i prestupništva?

– Kad sam studirao, od 1950. do 1955, jedan od velikih problema bio je politički status nauke i ideološke funkcije koju je ona mogla da prenosi. Nije dominirao baš „problem Lisenko“, već mislim da se oko te prostačke afere, koja je tako dugo ostala zataškana i skrivena, pokrenula čitava gomila zanimljivih pitanja. Dve reči će ih rezimirati: moć i znanje. Mislim da sam *Istoriju ludila* napisao pomalo na horizontu tih pitanja. Za mene je bilo važno reći sledeće: ako se nekoj nauci kao što je teorijska fizika ili organska hemija postavi problem njenih odnosa sa političkim i ekonomskim strukturama društva, zar se ne postavlja odviše složen problem? Zar se ne postavlja previsoko letvica mogućeg objašnjenja? Ako se, nasuprot tome, uzme neko znanje kao što je psihijatrija, zar to pitanje neće biti mnogo lakše rešiti, zato što je epistemološki profil psihijatrije nizak i zato što je psihijatrijska praksa povezana sa čitavim nizom institucija, neposrednih ekonomskih zahteva, političkih nuždi za uređenjem društva? Zar

* „Intervista a Michel Foucault“ (razgovor vodili A. Fontana i P. Pasquino u junu 1976; preveo C. Lazzeri), u: Fontana, A. i Pasquino, P., ur., *Micrifisica del potere: interventi politici*, Torino, Einaudi, 1977, str. 3–28 [*Dits et écrits*, tekst 192].

se ne bi, u slučaju tako „sumnjive“ nauke kao što je psihijatrija, mogla pouzdanije shvatiti isprepletenost učinaka moći i znanja? U *Radanju klinike* sam želeo da to isto pitanje postavim povodom medicine: ona je svakako mnogo čvršća naučna struktura nego što je psihijatrija, ali je, osim toga, veoma duboko uvučena u društvene strukture. Ono što me je tada malo pomelo je što to pitanje koje sam sebi postavljao uopšte nije zanimalo one kojima sam ga postavljao. Smatrali su da je to problem bez političkog značaja i epistemološke plemenitosti.

Mislim da su za to postojala tri razloga. Prvi razlog je to što su marksistički intelektualci u Francuskoj – i u tome su igrali ulogu koju im je propisivala Komunistička partija Francuske (KPF) – snažno težili tome da ih prizna institucija univerziteta i *establišment*; oni su, dakle, morali da postavljaju ista pitanja kao i ovi, da se bave istim problemima i istim područjima: „Iako smo marksisti, nije nam strano ono što vas zaokuplja; ali mi smo jedini koji vašim starim problemima dajemo nova rešenja“. Marksizam je želeo da bude prihvaćen kao obnavljanje liberalne, univerzitetske tradicije (kao što su se u to doba, ali na sveobuhvatniji način, komunisti predstavljali kao jedini kadri da preuzmu i ožive nacionalističku tradiciju). Otuda, na području koje nas zanima, to što su želeli da preuzmu najakademskije i „najplemenitije“ probleme istorije nauka: matematiku, fiziku, ukratko – teme kojima su vrednost uvećavali Diem, Huserl, Koare. Medicina i psihijatrija nisu bile ni odviše plemenite ni odviše ozbiljne, nisu bile na visini velikih formi klasičnog nacionalizma.

Drugi razlog je u tome što poststaljinistički staljinizam, isključujući iz marksističkog diskursa sve što nije bilo ponavljanje već rečenog, nije dozvoljavao da se pristupi područjima koja još nisu obrađena. Nije bilo uobličениh pojmova, nije bilo odobrenog rečnika za pitanja kao što su učinci moći psihijatrije ili političko funkcionisanje medicine, iako su bezbrojne razmene koje su se između univerziteta i marksista odigrale od Marksa, preko Engelsa i Lenjina, do današnjeg vremena, snabdele čitavu jednu tradiciju diskursa o nauci u smislu u kojem ju je razumeo XIX vek. Marksisti su vernost starom pozitivizmu plaćali radikalnom gluvoćom

za sva pitanja pavlovljevske psihijatrije; kod nekih lekara bliskih KPF-u, psihijatrijska politika, psihijatrija kao politika nije služila na čast.

Ono što sam ja pokušao da uradim na tom području dočekano je velikom tišinom na francuskoj intelektualnoj levici. I tek su negde oko 1968. godine, uprkos marksističkoj tradiciji i KP-u, sva ta pitanja dobila političko značenje, sa oštrinom kojoj se nisam nadao i koja je pokazivala koliko su moje prethodne knjige još bile stidljive i smetene. Bez političkog otvaranja koje se odigralo tih godina, bez sumnje, ne bih imao hrabrosti da ponovo prionem na te probleme i da nastavim istraživanje o kaznenom sistemu, zatvorima, disciplini.

Najzad, možda postoji i treći razlog, ali ne mogu da budem potpuno siguran da je tako. Ipak se pitam da nisu intelektualci iz KPF-a (ili bliski njemu) odbijali da postave probleme zatvaranja, političke upotrebe psihijatrije, uopšteno govoreći – disciplinskog rešetanja društva? Bez sumnje je malo njih između 1955. i 1960. godine znalo za prave razmere Gulaga, ali mislim da su ih mnogi predosećali, mnogi su imali osećaj da je svakako bolje ne govoriti o tim stvarima: opasna zona, crveno svetlo. Naravno, teško je retrospektivno odmeriti stupanj njihove svesti. Ali znate veoma dobro sa kakvom je lakoćom rukovođstvo Partije – koja je, razume se, sve znala – moglo da pušta u opticaj naloge, da sprečava da se govori o ovome ili onome, da isključuje one koji bi o tome govorili...

– *Postoji, dakle, izvestan tip diskontinuiteta na vašem teorijskom putu. S tim u vezi, šta danas mislite o onom pojmu pomoću kojeg su odviše brzo i odviše lako pokušali da vas proglase strukturalističkim istoričarem?*

– Za mene je ta priča o diskontinuitetu uvek bila iznenađenje. Izdanje *Peti Larusa*, koje je upravo izašlo, kaže: „Fuko: filozof koji svoju teoriju istorije zasniva na diskontinuitetu“. To me je zgranulo. Bez sumnje sam to nedovoljno objasnio u *Rečima i stvarima*, iako sam mnogo govorio o tome. Učinilo mi se da se, u nekim oblicima empirijskog znanja, kao što su biologija, politička ekonomija, psihijatrija, medicina itd., ritam preobražajâ nije pokoravao

prijatnim i kontinuitetnim shemama koje su obično prihvaćene. Velika biološka slika nekakvog sazrevanja nauke i dalje je u osnovi ne baš malog broja historijskih analiza; ona mi nije izgledala historijski umesna. U nauci kao što je medicina, na primer, do kraja XVIII veka imate određeni tip diskursa čiji su spori preobražaji – na dvadeset pet, trideset godina – raskidali ne samo sa istinitim tvrdnjama koje su mogle da budu formulisane do tada, već, još dublje, sa načinima govora, sa načinima gledanja, sa čitavim jednim skupom praksa koje su služile kao oslonac medicini: to nisu samo nova otkrića; to je novi režim u diskursu i znanju. I sve to u samo nekoliko godina. To je nešto što se ne može poricati čim se tekstovi pogledaju dovoljno pažljivo. Moj problem nipošto nije bio da kažem: pa dobro, evo, živeo diskontinuitet, nalazimo se u diskontinuitetu pa i ostanimo u njemu, već da postavim pitanje: kako je moguće da u izvesnim trenucima i u izvesnim porecima znanja imamo te nagle uzmake, ta ubrzanja istorije, te preobražaje koji ne odgovaraju mirnoj i kontinuitetnoj slici koja se o tome obično ima? Ali ono što je važno u tim promenama nije da li će one biti brze ili opsežne, ili su, bolje rečeno, ta brzina i ta opsežnost tek znak nečega drugog: preinačenja u pravilima obrazovanja iskaza koji su prihvaćeni kao naučno istiniti. To, dakle, nije promena sadržaja (opovrgavanje starih grešaka, obelodanjivanje novih istina), to nije ni promena teorijske forme (obnavljanje paradigme, preinačenje sistemskih skupova); tu je reč o tome ko *upravlja* iskazima i načinu na koji oni *upravljaju* jedni drugima kako bi sačinili skup naučno prihvatljivih tvrdnji i, shodno tome, pogodnih da budu potvrđene ili obesnažene naučnim procedurama. Sve u svemu, problem režima, politike naučnog iskaza. Na tom nivou nije važno da se zna koja je to moć što spolja pritiska nauku, već kakvi učinci moći kruže među naučnim iskazima; kakav je, na neki način, njihov unutrašnji režim moći; kako i zašto se u nekim trenucima sveobuhvatno preinačuje.

U *Rečima i stvarima* sam pokušao da obeležim i opišem upravo te različite režime. Govoreći da, za sada, ne pokušavam da ih objasnim. I da bi to valjalo pokušati u nekom potonjem radu. Ali ono što je nedostajalo mome radu bio je taj problem diskurziv-

nog režima, učinaka moći svojstvene iskaznoj igri. To sam previše mešao sa sistematičnošću, teorijskom formom ili nečim nalik paradigmi. U tački u kojoj se susreću *Istorija ludila* i *Reči i stvari* postojao je, u dva veoma različita vida, onaj centralni problem moći koji sam i dalje veoma rđavo izolovao.

– *Potrebno je, dakle, da se pojam diskontinuiteta vrati na mesto koje mu je svojstveno. Onda to možda znači da postoji pojam koji još više obavezuje, koji je još bliže centru vaše misli, a to je pojam događaja. No, povodom događaja, jedna generacija je dugo bila u ćorsokaku, jer se, nakon radova etnologa, pa čak i velikih etnologa, uspostavila dihotomija između struktura, s jedne strane (ono što se može promišljati), i događaja, s druge, događaja koji bi bio mesto iracionalnog, onoga što se ne može promišljati, onoga što se ne vraća niti može da se vrati u mehaniku i igru analize, barem u obliku koji su one poprimile u strukturalizmu. Sasvim nedavno su, u okviru rasprave objavljene u časopisu L'Om, tri ugledna etnologa ponovo postavila to pitanje povodom događaja i odgovorila: to je ono što nam izmiče, on je mesto apsolutne slučajnosti. Mi smo mislioci i analitičari struktura. Istorija nas se ne tiče, ne znamo šta bismo s njom, itd. Ta oprečnost je bila mesto i proizvod određene antropologije. Smatram da je ona proizvela pustoš, što važi i za istoričare koji su na kraju došli do toga da diskvalifikuju događaj i događajnu istoriju kao drugorazrednu istoriju sitnih, to jest zanemarljivih činjenica, slučajnosti itd. Činjenica je da se u istoriji proizvode čvorovi u kojima nije reč ni o beznačajnim činjenicama niti o toj lepoj, dobro uređenoj strukturi, transparentnoj i prikladnoj za analizu. Veliko zatočenje, na primer, koje opisujete u Istoriji ludila, možda sačinjava jedan od tih čvorova koji izmiču oprečnosti između događaja i strukture. Možda biste mogli da pojašnite, s obzirom na trenutno stanje stvari, to obnavljanje i ponovno formulisanje pojma događaja?*

– Složićemo se da je strukturalizam bio najsystematičniji napor da se pojam događaja odstrani ne samo iz etnologije, već i iz čitavog niza drugih nauka, pa čak, u krajnjem slučaju, i iz istorije. Ne vidim ko može da bude veći antistrukturalista od mene. Ali važno

je da se za događaj ne uradi ono što je urađeno za strukturu. Nije reč o tome da se sve postavi na jednu ravan, koja bi bila ravan događaja, već da se dobro shvati da postoji čitava hrpa tipova različitih događaja koji nemaju ni isti domašaj, ni isti hronološki opseg, niti istu sposobnost za provođenje učinaka.

Problem je u tome da se, istovremeno, razluče događaji, napravi razlika između mreža i nivoa kojima pripadaju i da se rekonstituišu niti koje ih povezuju i omogućuju im da se rađaju jedni iz drugih. Otuda odbijanje analiza koje se odnose na simboličko polje ili na područje označavajućih struktura i pribegavanje analizama koje se obavljaju s obzirom na genealogiju odnosa sila, razvoja strategija, taktika. Smatram da ono na šta se treba pozvati nije veliki model jezika i znakova, već rata i bitke. Istoričnost koja nas zanosi i određuje nije jezička, već belicistička. Odnos moći, ne odnos smisla. Istorija nema smisao, što ne znači da je apsurdna ili nekoherentna. Ona je, naprotiv, razumljiva i mora se analizirati do najsitnijih pojedinosti: ali u skladu sa razumljivošću bitaka, strategija i taktika. Ni dijalektika (kao logika protivrečnosti), ni semiotika (kao struktura komunikacije) ne bi mogle da objasne šta je to unutrašnja razumljivost sučeljavanja. Dijalektika je jedan način da se izbegne još uvek rizična i otvorena stvarnost, tako što će je prebaciti na hegelijanski kostur; a semiologija je način da se izbegne njen nasilni, krvavi, smrtonosni karakter, tako što će je prebaciti na smirenu i platonovsku formu jezika i dijaloga.

– Mislim da se u vezi s tim problemom diskurzivnosti mirne duše može reći da ste bili prvi koji je diskursu postavio pitanje moći, i to u trenutku u kojem je harao tip analize što je prolazio kroz pojam teksta, recimo predmet „tekst“ sa metodologijom koja ga prati, što će reći semiologijom, strukturalizmom itd. Dakle, postaviti diskursu pitanje moći u osnovi znači – kome ti služiš? Tu nije toliko reč o tome da se on raščlani na svoje neizrečeno, da se u njemu traga za nekim implicitnim smislom. Često ste ponavljali da su diskursi prozirni, da nemaju potrebe za tumačenjem ili za nekim ko će im dati smisao. Kad čitamo tekstove na određen način, vidimo da govore jasno i da nemaju potrebu za smislom ili nekim dodatnim tumačenjem. To pitanje moći postavljeno diskursu prirodno je sadržalo

određeni tip učinka i određeni broj implikacija na metodološkom planu i na planu istorijskog istraživanja koje je u toku. Da li biste mogli ukratko negde da smestite to pitanje koje ste postavili, ako je istina da ste ga postavili?

– Ne mislim da sam bio prvi koji je postavio to pitanje. Naprotiv, zapanjen sam time koliko sam se namučio da ga formulišem. Kad sada mislim o tome, kažem sebi: o čemu sam to mogao da govorim, na primer, u *Istoriji ludila*, ako ne o moći? No, savršeno sam svestan da, praktično, nisam upotrebio tu reč i da nisam imao to polje analiza na raspolaganju. Mogu da kažem da je tu svakako bilo neke nemoći, koja je sasvim sigurno bila povezana sa političkom situacijom u kojoj smo se nalazili. Ne vidi se s koje se strane – zdesna ili sleva – mogao postaviti taj problem moći. Zdesna je bio postavljan samo s obzirom na ustav, suverenost, itd., dakle, pravničkim rečnikom; na marksističkoj strani postavljan je rečnikom državnog aparata. Nismo tragali za načinom na koji se moć sprovodila konkretno i u pojedinostima, sa svojom posebnosti, svojim tehnikama i taktikama; zadovoljavali smo se time da je razotkrijemo kod drugog, kod protivnika, na istovremeno polemičan i sveobuhvatan način: u sovjetskom socijalizmu moć su njeni protivnici nazivali totalitarizmom, a u zapadnom kapitalizmu je razotkrivena kao klasna dominacija, ali mehanika moći nikada nije bila analizirana. To smo mogli početi da radimo tek nakon 1968. godine, što će reći počev od svakodnevnih bitaka vođenih u samoj osnovi, sa onima koji su morali da se bore sa najprefinijim petljama mreže moći. Tu se pojavila konkretnost moći, i u isto vreme plodnost analiza moći, kako bi omogućila da se shvate one stvari koje su do tada bile izvan polja političke analize. Da to kažemo veoma jednostavno, psihijatrijsko interniranje, duhovna normalizacija pojedinaca, kaznene institucije, sve to, bez sumnje, ima prilično ograničen značaj ako se traga samo za ekonomskim značenjem. Nasuprot tome, u opštem funkcionisanju zupčanika moći, to je, bez sumnje, od suštinskog značaja. Sve dok se pitanje moći postavljalo tako što se moć stavljala u podređen položaj u odnosu na ekonomsku instancu i sistem interesa koji je osiguravala, bili smo navedeni da te probleme ne smatramo mnogo značajnim.

– *Da li su određena vrsta marksizma i određena vrsta fenomenologije predstavljali objektivnu prepreku formulisanju te problematike?*

– *Da, ako hoćete, u meri u kojoj je istina da su ljudi moje generacije, kad su bili studenti, zadojeni tim dvama oblicima analize: jednim koji je upućivao na konstitutivni subjekt i drugim koji je, u krajnjoj instanci, upućivao na ekonomsko, na ideologiju i igru superstruktura i infrastruktura.*

– *I dalje u tom metodološkom okviru, gde biste smestili genealoški pristup? Koja je njegova nužnost kao ispitivanja o uslovima mogućnosti, o modalitetima i konstituciji „predmeta“ i područja koja ste, jedno po jedno, analizirali?*

– *Želeo sam da vidim kako su se ti problemi konstitucije mogli razrešiti unutar istorijske potke umesto da se upućuju na neki konstitutivni subjekt. Ali ta istorijska potka ne bi trebalo da bude jednostavna relativizacija fenomenološkog subjekta. Ne mislim da će se problem rešiti tako što će se istorizovati subjekt na koji se pozivaju fenomenolozi i što će se, shodno tome, pretpostaviti neka svest koja se preobražava kroz istoriju. Oslobadajući se konstitutivnog subjekta, treba da se oslobodimo samog subjekta, što će reći da stignemo do analize koja može da objasni konstituciju subjekta u istorijskoj potki. I to je ono što bih ja nazvao genealogijom, to jest oblikom istorije koji izveštava o konstituciji znanja, diskursa, područja predmeta, itd., a da ne mora da se poziva na neki subjekt, pa makar on bio transcendentan u odnosu na polje događaja ili se širio u svome praznom identitetu kroz čitavu istoriju.*

– *Marksistička fenomenologija i određena vrsta marksizma svakako su bili smetnja i prepreka; i danas postoje dva pojma koja su smetnja i prepreka, a to su pojam ideologije, s jedne strane, i pojam represije, s druge. Tako se, kad se sve dobro odmeri, promišlja istorija, tako se daje smisao tim fenomenima normalizacije, seksualnosti, moći. U osnovi, bilo da se koriste ili ne, uvek se vraćamo, s jedne strane, na ideologiju, pojam koji bismo lako mogli da dovedemo do Marksa, te, s druge strane, na pojam represije koji je Frojd često i rado koristio u celom svom delu. Shodno tome, dozvoliću sebi da*

iznesem sledeće: postoji neka vrsta nostalgije iza ta dva pojma i kod onih koji ih koriste nesmotreno; iza pojma ideologije postoji nostalgija za znanjem koje bi bilo prozirno sebi samom i koje bi funkcionisalo bez iluzije, bez greške; s druge strane, iza pojma represije postoji nostalgija za moći koja bi funkcionisala bez prinude, bez discipline, bez normalizacije; nekom vrstom moći bez toljage s jedne strane i znanjem bez iluzije s druge. Ta dva pojma, ideologiju i represiju, vi ste definisali kao negativne, psihološke, nedovoljno eksplikativne. To ste pogotovo uradili u svojoj najnovijoj knjizi, Nadzirati i kažnjavati, u kojoj se, ako već ne nalazimo veliku teorijsku raspravu o ovim pojmovima, srećemo sa jednim tipom analize koji omogućuje da se ode s onu stranu tradicionalnih oblika razumljivosti, zasnovanih, i to ne samo u krajnjoj instanci, na pojmovima ideologije i represije. Zar sada nemate i mesto i priliku da pojasnite svoje mišljenje povodom toga? U Nadzirati i kažnjavati se, možda po prvi put, najavljuje neka vrsta pozitivne istorije, bez ideologije i represije, istorije konačno oslobođene svake negativnosti i svakog psihologizma što ih obuhvataju ta oruđa-kalauzi.

– *Pojam ideologije mi izgleda teško upotrebljiv iz tri razloga. Prvi je, hteli mi to ili ne, to što je on uvek u virtuelnoj opreci sa nečim što bi bila istina. No, smatram da problem nije u pode li na ono što u jednom diskursu proističe iz naučnosti i istine i, zatim, na ono što bi proisticalo iz nečega drugog, već je problem istorijski uvideti kako se proizvode učinci istine unutar diskursa koji u samima sebi nisu ni istiniti ni lažni. Druga neprilika leži u tome što se pojam ideologije, verujem, nužno poziva na nešto poput subjekta. A treći razlog je to što je ideologija u sekundarnom položaju u odnosu na nešto što za nju mora da funkcioniše kao infrastruktura ili ekonomska, materijalna determinanta itd. Iz ta tri razloga smatram da je tu reč o pojmu koji se ne može koristiti bez mera predostrožnosti.*

Pojam represije je podmukliji, ili sam, po svoj prilici, ja imao mnogo više muke da ga se oslobodim budući da on, naime, izgleda tako dobro prilepljen uz čitav niz fenomena koji proističu iz učinaka moći. Kada sam napisao Istoriju ludila, služio sam se, bar implicitno, tim pojmom represije. Verujem da sam tada pretpo-

stavljao neku vrstu živog, govorljivog i teskobnog ludila koje je mehanika moći i psihijatrije uspevala da obuzda i učutka. No, čini mi se da je pojam represije posve neprikladan za objašnjavanje onoga što je uistinu produktivno u moći. Kad se učinci moći definišu represijom stiče se jedno čisto pravno poimanje te iste moći; moć se poistovećuje sa zakonom koji kaže *ne*; ona bi, iznad svega, imala snagu zabrane. No smatram da je tu jedno sasvim negativno, usko, skeletno poimanje moći bilo pažljivo podeljeno. Kad bi moć uvek bila samo represivna, kad nikada ne bi radila ništa drugo nego samo govorila *ne*, zar zaista verujete da bi joj se neko pokorio? Moć se održava, prihvaćena je, jednostavno zato što ne pritiska samo kao snaga koja govori *ne*, nego, u stvari, prolazi kroz stvari, proizvodi ih, izaziva zadovoljstvo, obrazuje znanje, proizvodi diskurs; treba je mnogo pre smatrati produktivnom mrežom koja prolazi kroz čitavo društveno telo nego nekakvom negativnom instancom čija je funkcija da obuzdava. Ono što sam želeo da pokažem u *Nadzirati i kažnjavati* jeste kako je, počev od XVII-XVIII veka, postojala istinska tehnološka deblokada produktivnosti moći. Ne samo da su monarhije iz doba klasicizma razvile velike državne aparate – vojsku, policiju, poresku administraciju – već se u to doba uspostavilo ono što bi se moglo nazvati novom ekonomijom moći, što će reći procedure koje omogućuju da učinci moći kruže u isti mah neprestano, neprekinuto, prilagođeno, individualizovano u celokupnom društvenom telu. Te nove tehnike su istovremeno mnogo delotvornije i mnogo jeftinije (ekonomski manje koštaju, manje su rizične u svome ishodu, manje su podložne izgovorima ili otporu) nego tehnike koje su korišćene do tada i koje su počivale na mešavini tolerancije, više ili manje prinudne (od priznate povlastice do endemskog kriminaliteta), i skupe razmetljivosti (upadljive i diskontinuirane intervencije vlasti, čiji je najnasilniji oblik bilo kažnjavanje za primer, zato što je bilo izuzetak).

– *Represija je pojam koji se pre svega koristio u vezi sa seksualnošću. Kaže se da buržoasko društvo obuzdava seksualnost, guši želju, itd., i ako pogledamo, na primer, kampanju protiv masturbacije koja je započeta u XVIII veku, ili medicinski diskurs o homosek-*

sualnosti iz druge polovine XIX veka, ili pak diskurs o seksualnosti uopšte, istina je da se tu javlja diskurs represije. U stvarnosti, on omogućuje čitav niz operacija koje su uglavnom, čini se, tesno povezane sa tom tehnikom koja se, naizgled, predstavlja ili koja može da se dešifruje kao tehnika represije. Mislim da je krstaški rat protiv masturbacije tipičan primer za to.

– Svakako. Navikli smo da kažemo da je buržoasko društvo u toj meri obuzdavalno dečju seksualnost da je čak odbijalo da o njoj govori i da je vidi tamo gde je bila. Bilo je potrebno sačekati Frojda da bi se konačno otkrilo da kod dece postoji seksualnost. No, možete pročitati sve knjige objavljene u XVIII veku o pedagogiji, dečjoj medicini, knjige sa savetima roditeljima – u njima se neprestano i u vezi sa svime govori o polu dece. Može se reći da su ti diskursi stvoreni upravo zato da spreče pojavljivanje seksualnosti. Ali ti su diskursi funkcionisali tako što su u glave roditelja ubacivali pomisao da postoji jedan temeljni problem u njihovom vaspitnom zadatku: pol njihove dece; i, druge strane, tako što su u dečje glave ubacivali pomisao da za njih postoji jedan presudan problem – odnos prema sopstvenom telu i sopstvenom polu; na taj se način dečje telo elektrisalo, a pogled i pažnja roditelja privikavali za dečju seksualnost. Seksualizovano je dečje telo, seksualizovao se odnos dečjeg tela sa telom roditelja, seksualizovao se porodični prostor. Moć je pozitivno proizvodila seksualnost umesto da je obuzda. Smatram da upravo te pozitivne odnose valja pokušati analizirati, uz oslobađanje od pravnog shematizma kroz koji se do danas pokušavao dodeliti status moći. Otuda jedan istorijski problem: saznati zašto Zapad nije tako dugo želeo da vidi moć koju je sprovodio, osim na pravno negativan način, umesto da je gleda na tehničko-pozitivan način.

– *Možda zato što smo uvek mislili da se moć izražava kroz velike pravne i filozofske teorije i da postoji temeljni i nepromenljivi razlaz između onih koji su je sprovodili i onih koji su joj se potčinjavali.*

– Pitam se da to nije povezano sa institucijom monarhije. Ona je uspostavljena u srednjem veku na osnovi neprekidne bitke između prethodno postojećih feudalnih vlastelina. Pojavila se kao

sudija, kao nešto što može da prekine rat, da stavi tačku na nasilje, iznude, i da kaže *ne* ličnim borbama i sporovima. Postala je prihvatljiva tako što je sebi dodelila pravnu i negativnu ulogu, koju je, naravno, odmah prevazišla. Suveren, zakon, zabrana, sve to je načinilo sistem predstavljanja moći koji je zatim prenošen teorijama prava: politička teorija je ostala opsednuta ličnošću suverena. Sve te teorije i dalje postavljaju problem suverenosti. Ono što je nama potrebno je politička filozofija koja nije konstruisana oko problema suverenosti, dakle zakona, dakle zabrane; treba kralju odrubiti glavu, a to još nismo uradili u političkoj teoriji.

– *Nismo kralju odrubili glavu, a, s druge strane, pokušavamo da nasadimo glavu disciplinama, što će reći tom prostranom sistemu nadziranja, kontrole, normalizacije i, kasnije, kažnjavanja, popravljanja, vaspitanja, koji je utemeljen u XVII-XVIII veku. Pitamo se odakle dolazi taj sistem, zašto se pojavljuje i koju prednost sadrži. A danas pomalo težimo tome da mu damo subjekt, veliki molarni, totalitarni subjekt, modernu državu koja se uspostavila u XVI i XVII veku, koja raspolaze profesionalnom vojskom i, po klasičnoj teoriji, policijom i korpusom službenika.*

– Postaviti problem s obzirom na državu – to znači i dalje ga postavljati s obzirom na suverena i suverenost i s obzirom na zakon. Opisati sve te fenomene moći u skladu sa državnim aparatom – to znači postaviti ih uglavnom s obzirom na represivnu funkciju: vojska koja je sila smrti, policija i pravda koje su kaznene instance... Ne želim da kažem da država nije važna; ono što želim da kažem jeste da odnosi moći, i shodno tome njihova analiza, moraju da odu s onu stranu okvira države. I to u dva smisla: najpre, zato što je država, računajući i njenu sveprisutnost i njene aparate, daleko od toga da obuhvata celo stvarno polje odnosa moći; zatim, zato što država može da funkcioniše samo na osnovi prethodno postojećih odnosa moći. Država je superstrukturalna u odnosu na čitav jedan niz mreža moći koje prolaze kroz tela, seksualnost, porodicu, stavove, znanja, tehnike, i ti odnosi održavaju uslovljavajuću/uslovljenu vezu s obzirom na neku vrstu metamoci strukturiranu uglavnom oko izvesnog broja velikih funkcija zabrane.

Ali ta metamoci koja raspolaze funkcijama zabrane može stvarno da ima uporište i može da se održi samo u onoj meri u kojoj se ukoreni u čitav niz višestrukih, neodređenih odnosa moći koji sačinjavaju nužnu osnovu tih velikih oblika negativnih moći; e to je ono što bih želeo da pokažem.

– *Zar se, počev od tog diskursa, ne otvara mogućnost za prevazilaženje tog dualizma, računajući i ravan borbi koje već tako dugo žive od oprečnosti između države, s jedne strane, i revolucije, s druge? Zar se ne ocrta jedan teren za borbu prostraniji od onog kada je protivnik država?*

– Rekao bih da je država kodifikacija višestrukih odnosa moći, koja joj omogućuje da funkcioniše, a da revolucija tvori jedan drugi tip kodifikacije tih odnosa. To nagoveštava da postoji onoliko tipova revolucije koliko i mogućih subverzivnih kodifikacija odnosa moći i da se mogu, s druge strane, savršeno pojmiti revolucije koje uglavnom ostavljaju netaknutima odnose moći što su državi omogućili da funkcioniše.

– *Povodom moći kao predmeta istraživanja, kazali ste da bi trebalo obrnuti Klauzevicevu formulu i na taj način doći do ideje da je politika nastavak rata drugim sredstvima. Na osnovu vaših nedavnih analiza čini se da je vojni model onaj koji najbolje objašnjava moć. Da li je rat, dakle, jednostavan metaforički model ili pak uspostavlja svakodnevno i redovno funkcionisanje moći?*

– Kako god uzmete, to je problem sa kojim se suočavam danas. U osnovi, počev od trenutka u kojem nastojimo da izolujemo moć, sa njenim tehnikama i procedurama, iz pravne forme u koju su je teorije do sada zatvarale, treba postaviti problem: zar moć nije prosto dominacija jednog ratničkog tipa? Dakle, zar ne treba, shodno tome, sve probleme moći postaviti s obzirom na odnose sila? Zar ona nije neka vrsta uopštenog rata koji bi prosto, u nekim trenucima, poprimio oblik mira i države? Mir bi bio jedan oblik rata, a država način da se on vodi. Ovde se pojavljuje čitav niz problema: rat koga protiv koga? Borba između dve klase ili više njih? Borba svih protiv svih? Uloga rata i vojnih institucija u civilnom društvu u kojem se vodi neprestani rat; vrednost poj-

mova taktike i strategije kako bi se analizirale političke strukture i politički proces; priroda i preobražavanje odnosa snaga; sve to bi trebalo da se izuči. U svakom slučaju, čovek se iznenadi kad ustanovi sa kakvom se lakoćom, kakvom kvaziočiglednošću govori o odnosima snaga ili o klasnoj borbi, a da se nikada jasno ne naznači je li tu reč o jednom obliku rata ili o kojem bi obliku moglo biti reči.

– Govorili smo o onoj disciplinskoj moći na čije funkcionisanje, na čija pravila i način konstituisanja ukazujete u svojoj najnovijoj knjizi; onda bismo mogli da se zapitamo: čemu nadziranje? koja je korist od nadziranja? Jedan fenomen se pojavljuje u XVIII veku, fenomen koji se sastoji u uzimanju stanovništva za predmet nauke; počinju se izučavati rođenja, umiranja, premeštanja stanovništva, počinje se i govoriti, na primer, da država ne može da vlada ako ne poznaje svoje stanovništvo. Mobo, na primer, jedan od prvih koji su sa administrativnog stanovništva organizovali taj tip istraživanja, ulog, izgleda, stavlja na probleme kontrole stanovništva. Dakle, da li ta disciplinska moć funkcionise sasvim sama? Zar nije povezana sa nečim opštijim što bi bilo ta fiks-ideja o stanovništvu koje se tako brzo reprodukuje, o ljudima koji se venčavaju kako treba, koji se ponašaju kako treba, u skladu sa dobro definisanim normama? Tu bi, dakle, postojalo jedno molarno telo, veliko telo, telo stanovništva i čitav niz diskursa o njemu, i, s druge strane, nizvodno, mala tela, poslušna, pojedinačna tela, mikrotela disciplina. Kako se mogu promišljati, čak i ako je to za vas tek početak istraživanja, tipovi odnosa koji se, ako je takav slučaj, uspostavljaju između ta dva tela: molarnog tela stanovništva i mikrotela pojedinaca?

– Pitanje je savršeno dobro postavljeno. Teško mi je da na nje ga odgovorim zato što upravo na tome radim u ovom trenutku. Smatram da je potrebno imati na umu da se između svih osnovnih tehničkih pronalazaka iz XVII i XVIII veka pojavila jedna nova tehnologija sprovođenja moći koja je verovatno važnija od ustavnih reformi ili od novih oblika vladavine koji su bili uspostavljeni krajem XVIII veka. Često čujemo kako se na levici kaže: „Moć je ono što apstrahuje i poriče telo, ono što potiskuje i obuzdava“.

Ja bih pre rekao da me u tim novim tehnologijama moći koje su uspostavljene u XVII-XVIII veku najviše zapanjuje njihova istovremeno konkretna i precizna narav, to što zahvataju višestruku i diferenciranu stvarnost. Moć kakva se sprovodila u društvima feudalnog tipa funkcionisala je, *grosso modo*, znakovima i nametima. Znakovima odanosti vlastelinu, obredima, ceremonijama, nametima u vidu poreza, pljačke, lova, rata. Počev od XVII i XVI-II veka, imali smo posla sa moći koja je počela da se sprovodi kroz proizvodnju i usluge. Tu je trebalo od pojedinaca, u njihovom konkretnom životu, dobiti produktivne usluge. I radi toga je bilo nužno ostvariti istinsko utelovljenje moći, u tom smislu da je ona morala da stigne do tela pojedinaca, do njihovih kretnji, njihovog držanja, njihovog svakodnevnog ponašanja; otud značaj metoda kao što su školske discipline koje su uspele da od tela dece naprave predmet veoma složenih manipulacija i uslovljavanja. Ali, u isto vreme, te su nove tehnike moći morale da uzmu u obzir fenomene stanovništva. Ukratko, obrađivati, kontrolisati, usmeravati gomilanje ljudi (ekonomski sistem koji je prvenstvo davao gomilanju kapitala i sistem moći koji je upravljao gomilanjem ljudi postali su, počev od XVII veka, dva korelativna i međusobno neodvojiva fenomena); otud pojavljivanje problema demografije, javnog zdravlja, higijene, stanovanja, dužine života i plodnosti. A politički značaj problema pola je, smatram, posledica činjenice da se pol smešta na spoju disciplina tela i kontrole stanovništva.

– I, za kraj, jedno pitanje koje su vam već postavljali: kako se tim vašim radovima, vašim interesovanjima, tim rezultatima do kojih dolazite, kako se, sve u svemu, možemo njima služiti, recimo, u svakodnevnim borbama? Već ste govorili o pojedinačnoj borbi kao posebnom mestu sukoba sa moći, s onu stranu raznih instanci kao što su partije, klase, u njihovoj sveobuhvatnosti i opštosti. Shodno tome, kakva je danas uloga intelektualca? Kada čovek nije organski intelektualac (što će reći onaj koji govori kao glasnogovornik neke globalne organizacije), kada nije posednik, gospodar istine, gde se on nalazi?

– Odavno je takozvani „levi“ intelektualac uzeo reč i priznato mu je pravo da govori kao gospodar istine i pravde. Slušali su ga,

ili je on nastojao da ga slušaju kao predstavnika univerzalnog. Biti intelektualac značilo je pomalo biti svest svih. Smatram da smo tu ponovo pronašli jednu ideju prenetu iz marksizma, i to jednog ogađenog marksizma: kao što je proletarijat, nužnošću svog istorijskog položaja, nosilac univerzalnog (ali neposredni nosilac, nereflektovani nosilac, ne mnogo svestan sebe samog), tako intelektualac, svojim moralnim, teorijskim i političkim izborom, želi da bude nosilac te univerzalnosti, ali u njenom svesnom i razrađenom obliku. Intelektualac bi bio jasna i pojedinačna figura jedne univerzalnosti čiji bi nejasni i kolektivni oblik bio proletarijat.

Već godinama se od intelektualca više ne zahteva da igra tu ulogu. Uspostavljen je novi način povezivanja teorije i prakse. Intelektualci su stekli naviku da rade ne u univerzalnom, egzemplarnom, pravednom-i-istinitom-za-sve, već u određenim sektorima, u preciznim tačkama u koje su ih smeštali – bilo uslovi rada, bilo uslovi života (prebivalište, bolnica, ludnica, laboratorija, univerzitet, porodični ili polni odnosi). Tu su, svakako, stekli mnogo konkretniju i neposredniju svest o borbama. I tu su se sreli sa problemima koji su bili posebni, ne univerzalni, često različiti od problema proletarijata ili masa. A ipak, oni su mu se stvarno približili, mislim, iz dva razloga: zato što je tu bila reč o stvarnim, materijalnim, svakodnevnim borbama, i zato što su se često, samo u drugom obliku, sretali sa istim protivnikom kao i proletarijat, seljaštvo ili mase (multinacionalne kompanije, pravosudni i policijski aparat, špekulacije s nekretninama); to bih ja nazvao „posebnim“ intelektualcem, nasuprot univerzalnom intelektualcu.

Ta nova figura ima drugačije političko značenje: ona je omogućila, ako ne da se zavare, a ono bar da se ponovo uzglobe prilično bliske kategorije koje su ostale razdvojene. Intelektualac je do sada bio pisac *par excellence*: univerzalna svest, slobodni subjekat, suprotstavljao se onima koji su bili samo *stručnjaci* u službi države ili kapitala (inženjeri, sudije, profesori). Čim se obavi politizacija, počev od posebne aktivnosti svakog čoveka, prag *pisanja*, kao sakralizujuća oznaka intelektualca, nestane; i onda mogu da se uspostave transverzalne veze od znanja do znanja, od jedne tačke politizacije do druge: tako sudije i psihijatri, lekari i

socijalni radnici, radnici u laboratorijama i sociolozi, mogu, svaki na svom mestu, razmenjujući znanja i međusobno se podupirući, da učestvuju u jednoj sveobuhvatnoj politizaciji intelektualaca. Taj proces objašnjava da se, ako pisac teži da nestane kao isturena figura, profesor i univerzitet pojavljuju možda ne kao glavni elementi, već kao razmenjivači, tačke povlašćenih ukrštanja. Bez sumnje je u tome razlog za to što su univerzitet i nastavni proces postali ultraosetljive oblasti u političkom smislu. A ono što se naziva krizom univerziteta ne sme se tumačiti kao gubitak snage, već, naprotiv, kao umnožavanje i jačanje učinaka moći, usred jednog raznorodnog skupa intelektualaca koji, praktično svi, prolaze kroz tu krizu i pozivaju se na nju. Čitava ogorčena teoretizacija pisanja kojoj smo prisustvovali šezdesetih godina bila je, bez sumnje, samo labudova pesma: pisac se tu borio radi opstanka svoje političke povlastice; ali to što se radilo samo o jednoj teoriji, što su joj bila potrebna naučna jemstva, oslonjena na lingvistiku, semiologiju, psihoanalizu, to što je ta teorija imala svoje reference u Sosiru ili Čomskom, itd., što je dala priliku osrednjim književnim delima, sve to dokazuje da aktivnost pisca više nije bila aktivno žarište.

Čini mi se da se ta figura „posebnog“ intelektualca razvila počev od Drugog svetskog rata. Možda je atomski fizičar – recimo jednom rečju, ili, bolje rečeno, jednim imenom: Openhajmer – bio zglob između univerzalnog i posebnog intelektualca. Atomski fizičar se umešao zato što je bio u neposrednom i lokalizovanom odnosu sa institucijom nauke i naučnim znanjem; ali pošto se atomska pretnja ticala čitavog ljudskog roda i sudbine sveta njegov je diskurs mogao istovremeno da bude i diskurs univerzalnog. Pod plaštom tog protesta koji se ticao svih, atomski naučnik je omogućio da njegov poseban položaj profunkcioniše u poretku znanja. I mislim da je politička moć prvi put sledila intelektualca, ne više zbog njegovog opšteg diskursa, već zbog znanja koje je posedovao: na tom je nivou on predstavljao političku opasnost. Ovde govorim samo o zapadnim intelektualcima. Ono što se dešavalo u Sovjetskom Savezu sigurno je analogno tome u nekim tačkama, ali i različito u mnogim drugim. Valjalo bi dobro izučiti

naučni *Dissent* na Zapadu i u socijalističkim zemljama od 1945. godine.

Možemo da pretpostavimo da je univerzalni intelektualac, onakav kakav je funkcionisao u XIX veku i početkom XX veka, u stvari izveden iz jedne veoma naročite istorijske figure: pravednika, čoveka od zakona, onog koji moći, despotizmu, zloupotrebama, nadmenosti bogatih, suprotstavlja univerzalnost pravde i pravičnost idealnog zakona. Velike političke borbe su se u XVIII veku vodile oko zakona, prava, ustava, onoga što je pravedno u umu i prirodi, onoga što može i mora da ima univerzalnu vrednost. Ono što se danas naziva intelektualcem (hoću da kažem intelektualcem u političkom, a ne sociološkom ili profesionalnom smislu te reči, što će reći onim ko upotrebljava svoje znanje, svoju stručnost, svoj odnos sa istinom u poretku političkih borbi) rođeno je, mislim, iz pravnika, ili, svakako, iz čoveka koji se pozivao na univerzalnost pravednog zakona, a protiv profesionalaca u pravu (Volter je, u Francuskoj, prototip takvog intelektualca). Univerzalni intelektualac proističe iz pravnika-uglednika i svoj najpuniji izraz nalazi u piscu, nosiocu značenja i vrednosti u kojima svi mogu da se prepoznaju. „Posebni“ intelektualac proističe iz jedne posve drugačije figure, ne više pravnika-uglednika, već naučnika-stručnjaka. Rekao sam malopre da je sa atomskim fizičarima on počeo da zauzima prednji deo pozornice. U stvari, već dugo se pripremao iza kulisa, čak je bio prisutan, bar u jednom uglu scene od, recimo, kraja XIX veka. Bez sumnje je sa Darvinom, ili, bolje rečeno, sa postdarvinovskim evolucionistima počeo jasno da se pojavljuje. Burne veze između evolucionizma i socijalista, veoma dvosmisleni učinci evolucionizma (na primer, u sociologiji, kriminologiji, psihijatriji, eugenizmu) označavaju važan trenutak u kojem se u ime „lokalne“ naučne istine – koliko god da je ona važna – odigrava uplitanje intelektualca u političke borbe kojima je savremenik. Istorijski, Darwin predstavlja tu tačku pregiba u intelektualnoj istoriji Zapada (Zola je sa tog stanovišta veoma značajan: on je tip univerzalnog intelektualca, nosioca zakona i pobornika pravičnosti, ali on ispunjava svoj diskurs čitavom jednom nozološkom, evolucionističkom referencom, koja

je, po njegovom uverenju, naučna, kojom, uostalom, veoma loše vlada i čiji su politički učinci na njegov sopstveni diskurs veoma dvosmisleni). Valjalo bi, kad bismo ovo podrobnije izučavali, videti kako su fizičari na razmedi vekova ušli u političku raspravu. Rasprave između teoretičara socijalizma i teoretičara relativiteta bile su presudne u toj istoriji.

Biologija i fizika su uvek bile, na povlašćen način, zone obrazovanja te nove ličnosti „posebnog“ intelektualca. Protezanje tehničko-naučnih struktura na ekonomski i strateški poredak dalo mu je stvarni značaj. Figura u kojoj se koncentrišu funkcije i uticaji tog novog intelektualca više nije genijalni pisac, već apsolutni naučnik, ne više onaj koji sam nosi vrednosti svih, suprotstavlja se suverenu ili nepravednim vladarima i čiji se krik čuje i s onu stranu groba, već onaj ko ima, sa nekoliko drugih, bilo u službi države, bilo protiv nje, moći koje mogu da podupru ili da konačno ubiju život. Ne više pesnik večnosti, već strategija života i smrti. Mi živimo u vremenu nestanka velikog pisca.

Vratimo se na preciznije stvari. Dopustimo, sa razvojem tehničko-naučnih struktura u savremenom društvu, značaj koji je zadobio „posebni“ intelektualac pre nekoliko desetina godina, i ubrzanje tog pokreta od 1960. „Posebni“ intelektualac nailazi na prepreke i izlaže se opasnostima. Opasnostima da se zadovolji borbama na koje slučajno naiđe, zahtevima koji se tiču samo nekih sektora. Rizikuje da se prepusti manipulacijama političkih partija ili sindikalnih aparata koji vode lokalne borbe. Rizikuje, iznad svega, da ne može da razvije te borbe u nedostatku globalne strategije i podrške spolja. Rizikuje i to da niko ne krene za njim, ili da krenu samo veoma ograničene grupe. U današnjoj Francuskoj pred očima imamo jedan takav primer. Zbog toga što se borba povodom zatvora, kaznenog sistema, policijsko-pravosudnog aparata, razvijala samo sa socijalnim radnicima i bivšim osuđenima, sve više se odvajala od svega što je moglo da joj omogući da se proširi. Dopustila je da u nju prodre čitava jedna naivna i arhaična ideologija koja od prestupnika pravi u isti mah i nevinu žrtvu i čistog pobunjenika, jagnje velike društvene žrtve i mladog vuka budućih revolucija. Taj povratak anarhističkim temama s

kraja XIX veka bio je moguć samo usled izostanka priključivanja današnjim strategijama. Ishod je duboki razlaz između te male, jednolične i lirske pesme, koju su slušale samo sasvim male grupe, i mase koja ima dobre razloge da je ne uzme zdravo za gotovo, već da, iz brižljivo održavanog straha od kriminaliteta, prihvati zadržavanje, odnosno jačanje, pravosudnog i policijskog aparata.

Čini mi se da se nalazimo u trenutku u kojem funkcija „posebnog“ intelektualca mora ponovo da se razradi. Ne da se napusti, uprkos nostalgiji nekih za velikim univerzalnim intelektualcima („potrebna nam je, kažu oni, neka filozofija, neka vizija sveta“); dovoljno je misliti na važne rezultate dobijene u psihijatriji: oni dokazuju da te lokalne i posebne borbe nisu bile greška i nisu vodile u ćorsokak. Čak se može reći da uloga „posebnog“ intelektualca mora da postane sve važnija srazmerno političkim odgovornostima koje je on, hteo – ne hteo, obavezan da preuzme kao atomski fizičar, genetičar, informatičar, farmakolog itd. Ne samo da bi bilo opasno diskvalifikovati ga u njegovom posebnom odnosu prema lokalnom znanju, pod izgovorom da je to stvar za specijaliste koja se ne tiče masa (što je dvostruko pogrešno: mase su toga svesne i umešane su u njega na svaki način), ili da on služi interesima kapitala i države (što je tačno, ali istovremeno pokazuje da on zauzima strateško mesto), ili pak da prenosi naučničku ideologiju (što nije uvek tačno, i ima, bez sumnje, tek sekundaran značaj u odnosu na ono što je najosnovnije: učinci svojstveni istinitim diskursima).

Smatram da je važno to što istina nije izvan moći niti je bez moći (ona nije, uprkos mitu čijom bi se istorijom i funkcijama valjalo dodatno pozabaviti, nagrada za slobodne duhove, plod dugotrajnih samoća, povlastica onih koji su znali da izađu iz sopstvenih okvira). Istina je od ovoga sveta; u njemu je proizvedena zahvaljujući višestrukim prinudama. I u njemu raspolaze uređenim učincima moći. Svako društvo ima svoj režim istine, svoju opštu politiku istine; mehanizme i instance što omogućuju da se razluče istiniti iskazi od lažnih, način na koji se sankcionišu i jedni i drugi; utvrđenu vrednost tehnika i procedura za dobijanje istine; status onih koji su zaduženi za to da kažu šta funkcioniše kao istinito.

U društvima kao što su naša političku ekonomiju odlikuje pet istorijski važnih crta: istina je usmerena na oblik naučnog diskursa i na institucije koje ga proizvode; podvrgnuta je stalnom ekonomskom i političkom podsticaju (potreba za istinom, kako u ekonomskoj proizvodnji tako i u političkoj moći); ona je, u raznim oblicima, predmet ogromnog rasprostiranja i ogromne potrošnje (ona kruži u aparatima za obrazovanje ili informisanje čiji je opseg u društvenom telu relativno širok, uprkos nekim strogim ograničenjima); ona se proizvodi i prenosi ne pod isključivom, već pod dominantnom kontrolom nekoliko velikih političkih i ekonomskih aparata (univerzitet, vojska, pisanje, mediji); konačno, ona je ulog čitave jedne političke rasprave i čitavog jednog društvenog sučeljavanja (ideološke borbe).

Čini mi se da ono što danas valja uzeti u obzir povodom intelektualca nije, dakle, to što je on nosilac univerzalnih vrednosti; to je neko ko zauzima poseban položaj – ali je ta posebnost povezana sa opštim funkcijama dispozitiva istine u društvu kao što je naše. Drugačije rečeno, intelektualac proističe iz trostruke posebnosti: posebnosti svoga klasnog položaja (malogradanin u službi kapitalizma, organski intelektualac proletarijata); posebnosti njegovih uslova života i rada, povezanih sa njegovim intelektualnim prilikama (njegovo područje istraživanja, njegovo mesto u laboratoriji, ekonomski ili politički zahtevi kojima se potčinjava ili protiv kojih se buni, na univerzitetu, u bolnici itd.); konačno, posebnosti politike istine u našim društvima. Upravo tu njegov položaj može da poprmi jedno opšte značenje, upravo tu lokalna ili posebna borba koju vodi nosi sa sobom učinke, implikacije što nisu prosto profesionalne ili ograničene na jedan sektor. On funkcioniše ili se bori na opštem nivou tog režima istine koji je ključan za strukture i funkcionisanje našeg društva. Postoji borba za istinu, ili barem oko istine – s obzirom na to, još jedanput, što pomoću istine ne želim da iskažem skup istinitih stvari koje valja otkriti ili omogućiti da budu prihvaćene, već skup pravila prema kojima se istinito odvaja od lažnog, a sa istinitim se povezuju posebni učinci moći; s obzirom i na to što nije reč o borbi u korist istine, već oko statusa istine i ekonomsko-političke uloge koju

ona igra. Političke probleme intelektualaca treba promišljati ne u terminima nauka/ideologija, već u terminima istina/moć. Upravo tu se pitanje profesionalizacije intelektualca, podele na manuelni/intelektualni rad, može ponovo razmotriti.

Mora da sve ovo izgleda veoma zbrkano i nesigurno. Nesigurno, da, jer sve ovo što govorim ovde iznosim samo kao hipotezu. Da bi to ipak bilo nešto manje zbrkano, hteo bih da iznesem nekoliko predloga – u smislu ne dopuštenih, već prosto ponuđenih stvari za buduće pokušaje ili ispitivanja:

- pod istinom podrazumevati skup uredenih procedura za proizvodnju, zakon, raspodelu, stavljanje u promet i funkcionisanje iskaza;

- istina je kružno povezana sa sistemima moći koji je proizvode i podržavaju, i sa učincima moći na koje ona navodi i koji je prate. Režim istine;

- taj režim nije prosto ideološki ili superstrukturalan; on je bio uslov za obrazovanje i razvoj kapitalizma. Upravo on, uz nekoliko preobražaja, funkcioniše u većini socijalističkih zemalja (ostavljam otvorenim pitanje Kine koju ne poznajem);

- ključni politički problem za intelektualca nije da kritikuje ideološke sadržaje koji bi bili povezani sa naukom, ili da radi tako da njegova naučna praksa bude praćena ispravnom ideologijom, već da sazna je li moguće sačiniti jednu novu politiku istine. Problem nije u tome da se promeni svest ljudi ili ono što oni imaju u glavi, već politički, ekonomski, institucionalni režim proizvodnje istine.

Nije reč o tome da se istina izvuče iz okvira svakog sistema moći – to bi bila himera, pošto je sama istina moć – već da se moć istine odvoji od oblika hegemonije (društvenih, ekonomskih, kulturnih) unutar kojih za sada funkcioniše.

Sve u svemu, političko pitanje nije greška, iluzija, otuđena svest, ili ideologija; to je sama istina. Otuda Ničeov značaj.

Moći i strategije

- Zar to što je od kritike zatočavanja napravljen slogan neoliberalizama i neopopulizama ne predstavlja izvrtanje vaših argumenata?

- Zaista strahujem zbog određenog načina na koji se upotrebljava paralela Gulag-zatočavanje. Način koji se sastoji u iskazu: svi mi imamo svoj Gulag – on je pred našim vratima, u našim gradovima, u našim bolnicama, u našim zatvorima; on je ovde, u našim glavama. Strahujem da se pod izgovorom „sistematskog ukazivanja“ ne uspostavi nekakav predusretljivi eklekticizam koji će poslužiti kao pokriće za razne manevre. Sa velikim gnušanjem, uz snažan „lamuretski uzdah“¹, prihvatamo sve političke progone u svetu i na taj način omogućujemo KPF-u da učestvuje na skupu na kojem će govoriti Pljušč. Što ovlašćuje dotični KPF da proizvede tri diskursa:

- ne obraćajući se nikome posebno: vi i mi smo, svi zajedno, veoma nesrećni; SSSR ima iste probleme kao sve zemlje sveta, ni veće ni manje, i obrnuto. Podelimo svoje borbe, što će reći podelimo ih među sobom;

^{*} „Pouvoir et stratégies“ (razgovor sa J. Rancièrem), *Les Révoltes logiques*, br. 4, zima 1977, str. 89-97 [*Dits et écrits*, tekst 219].

¹ Sedmog jula 1792. opat Lamuret naveo je sve frakcije u francuskoj Skupštini da ostave po strani svoje razmirice, pa su poslanici rojalista, konstitucionalista, žirondinaca, jakobinaca pohrlili jedni drugima u zagrljaj, a kralj je doveden da vidi kako se „svi ovi hrišćani vole“. No to je pomirenje bilo plitko i trajalo je kratko (*prim. prev.*).

- obraćajući se izbornim partnerima: pogledajte kako smo i mi slobodni kad je reč o SSSR-u. I mi, kao i vi, ukazujemo na Gulag, zato nas ostavite na miru;

- obraćajući se svojim članovima: pogledajte kako vešto izbegavamo problem sovjetskog Gulaga. Rastvaramo ga u nemirnoj vodi političkog zatočavanja uopšte.

Čini mi se da treba razlučiti *instituciju Gulaga* od *pitanja Gulaga*. Poput svih političkih tehnologija, institucija Gulaga ima svoju istoriju, svoje preobražaje i transfere, svoje funkcionisanje i učinke. Zatočavanje iz doba klasicizma vrlo verovatno pripada njegovoj arheologiji.

A pitanje Gulaga označava politički izbor. Postoje oni koji postavljaju pitanje Gulaga i oni koji ga ne postavljaju. Postaviti ga znači četiri stvari.

a) To znači odbijati ispitivanje Gulaga na osnovu Marksovih i Lenjinovih tekstova, pitajući se kakvom je to greškom, devijacijom, neznanjem, spekulativnim ili praktičnim izvrtanjem u toj meri mogla da se izneveri teorija.

Stvar je, naprotiv, u tome da se svi ti diskursi, koliko god da su stari, ispitaju na osnovu stvarnosti Gulaga. Pre nego tražiti u tim tekstovima ono što bi unapred moglo da osudi Gulag, važno je zapitati se šta ga je to u njima omogućilo, šta nastavlja da ga opravdava, šta danas omogućuje da se još uvek prihvata nesnošljiva istina o njemu. Pitanje Gulaga ne sme se postavljati s obzirom na grešku (svodenje problema na teoriju), već na stvarnost.

b) To znači smestiti ispitivanje samo na nivo uzroka. Ako se odmah zapitamo: šta je „uzrok“ Gulaga (zaostalost Rusije, preobražaj Partije u birokratiju, ekonomske teškoće svojstvene SSSR-u?), od Gulaga ćemo napraviti neku vrstu bolesti ili čira, infekcije, nastranosti, involucije. Promišljamo ga isključivo negativno: prepreka koju valja ukloniti, disfunkcija koju valja popraviti. Gulag, porodijska bolest zemlje koja bolno rada socijalizam.

Pitanje Gulaga se mora postaviti pozitivnim rečnikom. Problem uzroka ne može se razdvojiti od problema funkcionisanja: čemu on služi, koju funkciju osigurava, u kakve strategije se uključuje?

Gulag se mora analizirati kao ekonomsko-politički činilac u jednoj socijalističkoj zemlji. Bez istorijskog redukcionizma. Gulag nije ostatak ili produžetak prošlosti. On je sušta sadašnjost.

c) To znači odbiti, da bi se kritikovao Gulag, usvajanje načela filtriranja, zakona koji bi bio unutrašnji našem sopstvenom diskursu ili našem sopstvenom snu. Time hoću da kažem: odustati od politike navodnika; na izvlačiti se iz problema tako što će se sovjetskom socijalizmu nameniti osuđujući i ironični navodnici kako bi se zaštitio dobri, pravi socijalizam – bez navodnika – koji će jedini obezbediti legitimno stanovište za politički valjanu kritiku Gulaga. U stvari, jedini socijalizam koji zaslužuje podrugljive navodnike jeste onaj koji, u našim glavama, živi sanjalačkim životom idealnosti. Potrebno je, naprotiv, da otvorimo oči onome što omogućuje, tamo, na licu mesta, da se pruži otpor Gulagu; onome od čega on postaje nepodnošljiv i što protivnicima Gulaga može dati snage da ustanu i umru kako bi mogli da kažu reč ili napišu pesmu. Treba da otkrijemo šta to Mihaila Sterna tera da kaže: „Neću se predati“; i da otkrijemo i to kako su ti „gotovo nepismeni“ muškarci i žene, koji su okupljeni (pod kakvom pretnjom?) kako bi ga osudili, smogli snage da ga javno oslobode krivice. Njih treba slušati, a ne više našu malu vekovnu ljubavnu romansu sa „socijalizmom“. O šta se oni oslanjaju, šta im daje energiju, šta je proizvelo njihov otpor, šta ih je navelo da ustanu? A naročito ih ne treba pitati jesu li, još uvek i svemu uprkos, „komunisti“, kao da je to uslov da mi ostali pristanemo da ih čujemo.² Poluga protiv Gulaga nije u našoj glavi, već u njihovim telima, njihovoj energiji, u onome što oni rade, govore i misle.

d) To znači odbaciti sveopšte rastvaranje u „ukazivanju“ na sva moguća zatočavanja. Gulag nije pitanje koje treba jednoobrazno postaviti svakom društvu, kakvo god da je. Ono se mora posebno postaviti svakom socijalističkom društvu, budući da nijedno od njih od 1917. *de facto* nije uspelo da funkcioniše bez više ili manje razvijenog sistema Gulaga.

² Treba pobeležiti da u Francuskoj nema, kao u drugim zemljama, redovnog objavljivanja dela sovjetske kontrakulture. U tome, a ne u Marksovima tekstovima, za nas treba da bude materijal za razmišljanje.

Sve u svemu, treba, čini mi se, istaći posebnost pitanja Gulaga naspram svakog teorijskog redukcionizma (koji od njega pravi grešku, što se može pročitati u tekstovima), naspram svakog istorijskog redukcionizma (koji od njega pravi posledicu sticaja okolnosti, što se može izolovati počev od uzroka), svako utopijsko razdruživanje (koje bi ga stavilo, sa „pseudosocijalizmom“, u opoziciju sa „samim“ socijalizmom) naspram svakom uopštavajućem rastvaranju u opšti oblik zatočavanja. Sve te operacije imaju jednu istu ulogu – i nema ih previše za obavljanje jednog tako teškog zadatka: da se, Gulagu uprkos, među nama i dalje očuva levičarski diskurs čija bi organizaciona načela ostala ista. Čini mi se da Gliksmanova analiza uspeva da izbegne sve te redukcionizme koji se tako rado praktikuju.³

Nakon što smo se izjasnili o osobenosti pitanja Gulaga, preostaju dva problema:

– kako konkretno povezati, u analizi i u praksi, kritiku tehnologija normalizacije koje istorijski proističu iz zatočavanja u doba klasicizma, i borbu protiv sovjetskog Gulaga, kao sve veće istorijske pretnje? Gde su prioriteti? Koje organske veze uspostaviti između ta dva zadatka?

– drugi problem, koji je povezan sa prethodnim (budući da odgovor na ovaj drugi jednim delom uslovljava odgovor na prvi), dotiče postojanje „plebsa“, stalne i oduvek neme mete dispozitiva moći. Čini mi se da je danas nemoguće na prvo pitanje dati nepobitan i pojedinačan odgovor. Treba da pokušamo da ga razradimo kroz političke prilike kroz koje sada treba da prođemo. Na drugo, nasuprot tome, čini mi se da se može dati barem nacrt odgovora. Svakako da ne treba poimati „plebs“ kao stalnu osnovu istorije, konačni cilj svakog pokoravanja, nikada potpuno ugašeno žarište svih pobuna. Nema sumnje da ne postoji društvena stvarnost „plebsa“. Ali još uvek postoji nešto, u društvenom telu, u klasama, u grupama, u samim pojedincima, nešto što na neki način izmiče odnosima moći; nešto što nipošto nije više ili manje pokorna ili jogunasta sirovina, već je centrifugalno kretanje, obrnuta energija, izliv.

3 Glucksmann, A., *La Cuisinière et le Mangeur d'homme. Essai sur les rapports entre l'Etat, le marxisme et les camps de concentration*, Pariz, Ed. du Seuil, kol. „Combats“, 1975.

Plebs „kao takav“ bez sumnje ne postoji, ali postoji „plebejsko“. Postoji plebejsko u telima, u dušama, ima ga u pojedincima, u proletarijatu, u buržoaziji, ali uz proširenje raznih oblika, energija, nesvodivosti. Taj udeo plebsa nije u tolikoj meri ono što je spoljno odnosima moći, već je više njihova granica, njihovo naličje, njihov protivudarac, ono što na svaki korak napred moći odgovara pokretom za oslobađanje od nje; stoga je to ono što motiviše svaki novi razvoj mreža moći. Umanjenje udela plebejskog može da se obavi na tri načina: bilo tako što će se plebs uspešno potčiniti, bilo tako što će se upotrebiti kao plebs (upor. primer prestupništva u XIX veku), bilo tako što će se on sam učvrstiti u skladu sa nekom strategijom otpora. Zauzeti to stanovište plebsa, koje je obrnuto i granično u odnosu na moć, nužno je, dakle, za analiziranje tih dispozitiva; na osnovu toga mogu se razumeti njegovo funkcionisanje i njegov razvoj. Ne mislim da se to na bilo koji način može pomešati sa neopopulizmom koji supstancijalizuje plebs ili neoliberalizmom koji veliča njegova osnovna prava.

– *Pitanje sprovođenja moći danas se rado promišlja s obzirom na ljubav (gospodara) ili želju (masa za fašizmom). Može li se načiniti genealogija te subjektivizacije? I mogu li se jedan po jedan nabrojati oblici saglasnosti, „razlozi za pokoravanje“, čije funkcionisanje ona izopačava?*

Po jednim se oko seksa uspostavlja neizbežnost gospodara, a po drugima najradikalnija subverzivnost. Zakon kao forma, i seks kao sadržaj zabrane. Da li je taj dispozitiv – koji ovlašćuje dva protivrečna diskursa – povezan sa „slučajem“ frejdovskog otkrića ili pak upućuje na jednu posebnu funkciju seksualnosti u ekonomiji moći?

– Ne čini mi se da se može na isti način pristupiti tim dvama pojmovima: ljubavi gospodara i želji masa za fašizmom. Svakako da se u oba slučaja srećemo sa izvesnom „subjektivizacijom“ odnosa moći, ali ona nije u oba slučaja proizvedena na isti način.

U tvrdnji o želji masa za fašizmom smeta to što ona prekriva nedostatak precizne istorijske analize. Ja u tome, iznad svega, vidim posledicu opšteg saučesništva u odbijanju da se dešifruje šta je stvarno bio fašizam (odbijanju koje se izražava – bilo uopšta-

vanjem: fašizam je svuda, a naročito u našim glavama, bilo marksističkom shematizacijom). Neanaliziranje fašizma je jedna od važnih političkih činjenica u poslednjih trideset godina, što omogućuje da se od njega napravi plutajući označitelj, čija je funkcija uglavnom da ukazuje: svaka vlast se sumnjiči za fašističke postupke, baš kao što se i mase sumnjiče da žele fašizam. Pod tvrdnjom o želji masa za fašizmom počiva jedan istorijski problem za čije rešavanje još nemamo sredstva.

Pojam „ljubavi gospodara“⁴ postavlja, mislim, druge probleme. On je jedan od načina da se ne postavi problem moći ili pre da se postavi tako da se ne može analizirati. I to usled nekonzistentnosti pojma gospodara, koji pohode samo razne utvare gospodara sa njegovim robom, učitelja sa njegovim učenikom, gazde sa njegovim radnikom, gospodara koji kaže zakon i koji kaže istina, gospodara koji cenzuriše i zabranjuje.

S tim svođenjem instance moći na figuru gospodara povezano je još jedno: svođenje procedura moći na zakon zabrane. To svođenje na zakon igra tri osnovne uloge:

- omogućuje da se istakne shema moći koja je homogena na koji god se nivo mi smestili i na bilo kojem području: porodica ili država, vaspitni ili proizvodni odnos;
- omogućuje da se moć uvek promišlja negativnim terminima: odbijanje, ograničavanje, blokiranje, cenzura. Moć je ono što kaže *ne*. A sučeljavanje sa tako pojmljenom moći javlja se samo kao prekršaj;
- omogućuje da se fundamentalna operacija moći promišlja kao čin govora: iskazivanje zakona, diskurs zabrane. Ispoljavanje moći se zaogrće čistim oblikom „ne smeš“.

Takvo poimanje obezbeđuje izvestan broj epistemoloških dobiti, i to zahvaljujući mogućnosti da se poveže sa etnologijom usmerenom na analizu velikih zabrana odođavanja, i sa psihoanalizom usmerenom na mehanizme potiskivanja. Jedan isti „obrazac“ moći (zabrana) tako se primenjuje na sve oblike društava i

na sve nivoe potčinjavanja. No, time što smo od moći napravili instancu koja kaže *ne*, navedeni smo na dvostruku „subjektivizaciju“: na strani na kojoj se sprovodi moć se poima kao neka vrsta velikog apsolutnog Subjekta – stvarnog, zamišljenog ili čisto pravnog, nije važno – koji artikuliše zabranu: suverenost oca, monarha, opšte volje. Na strani na kojoj se moć trpi podjednako se teži njenom „subjektivizovanju“, tako što će se odrediti tačka u kojoj se prihvata zabrana, tačka u kojoj se moći kaže „da“ ili „ne“; i tako, da bismo shvatili sprovođenje suverenosti, pretpostavljamo bilo odustajanje od prirodnih prava, bilo društveni ugovor, bilo ljubav gospodara. Od građevine koju su sazidali pravници iz doba klasicizma do današnjih poimanja, čini mi se da je problem uvek postavljan istim terminima: imamo suštinski negativnu moć koja, s jedne strane, pretpostavlja suverena čija je uloga da zabrani, a, s druge, podanika koji na neki način mora da kaže *da* toj zabrani. Savremena analiza moći s obzirom na libido takođe je artikulisana tim starim pravnim poimanjem.

Zašto je takva analiza vekovima bila povlašćena? Zašto je moć tako redovno dešifrovana čisto negativnim terminima zakona zabrane? Zašto je moć neposredno promišljena kao pravni sistem? Neko će, bez sumnje, reći da je u zapadnim društvima pravo uvek služilo kao maska moći. Čini se da takvo objašnjenje nije sasvim dovoljno. Pravo je bilo dehtvorno oruđe konstituisanja monarhijskih oblika moći u Evropi, i vekovima je politička misao bila uređena oko problema suverenosti i njenih prava. S druge strane, pravo je bilo, naročito u XVIII veku, oruđe u borbi protiv tog istog monarhijskog oblika moći koja se njime služila da se potvrdi. Konačno, ono je bilo glavni način predstavljanja moći (a pod predstavljanjem ne treba podrazumevati paravan ili iluziju, već način stvarnog dejstvovanja).

Pravo nije ni istina ni alibi moći. Ono je njeno oruđe, istovremeno složeno i delimično. Oblik zakona i učinci njegovih zabrana treba ponovo da se smestemeđu mnoge druge nepravne mehanizme. Tako kazneni sistem ne treba da se analizira prosto i jednostavno kao aparat zabrane i represije jedne klase nad drugom, niti kao alibi kojim se štiti nezakonito nasilje vladajuće klase; on

4 Aluzija na radove Pierrea Legendrea: *L'Amour du censeur. Essai sur l'ordre dogmatique*, Pariz, Ed. du Seuil, 1974; *Jouir du pouvoir. Traité de la bureaucratie patriote*, Pariz, Ed. de Minuit, 1976.

omogućuje političko i ekonomsko upravljanje kroz razliku između zakonitosti i nezakonitosti. Isto tako, kad je reč o seksualnosti: zabrana nipošto nije glavni oblik kojim moć opseđa seksualnost.

– *Vaša analiza tehnika moći suprotstavlja se diskursima o ljubavi gospodara ili želji za fašizmom. Ali zar im ona, isto tako, ne ostavlja slobodno mesto time što apsolutizuje moć, time što pretpostavlja da je ona uvek već tu, da je istrajna u svome biću nasuprot jednoj podjednako istrajnoj gerili masa, i time što pušta da iskrasne pitanje: kome i čemu ona služi? Zar iza toga ne postoji odnos dvostrukosti između političke anatomije i marksizma: uskraćena klasna borba kao ratio sprovođenja moći koja ipak funkcioniše kao poslednja garancija razumljivosti dresure tela i duhova (proizvodnja radne snage dorasle zadacima koje joj dodeljuje kapitalistička eksploatacija itd.)?*

– Istina je, čini mi se, da je moć „uvek već tu“; da nikada nije „napolju“, da nema „margine“ za uskakanje onih koji raskidaju sa sistemom. Ali to ne znači da treba prihvatiti neki nezaobilazni oblik dominacije ili neku apsolutnu povlašćenost zakona. To što neko nikada ne može biti „izvan moći“ ne znači da je uhvaćen u zamku na svaki način.

Radije bih natuknuo (ali ovo su samo hipoteze koje treba istražiti):

- da je vlast koekstenzivna sa društvenim telom; među petljama njene mreže ne postoje prostori osnovnih sloboda;
- da su odnosi moći isprepleteni sa drugim tipovima odnosa (proizvodnim, srodničkim, porodičnim, seksualnim) u kojima igraju istovremeno uslovljavajuću i uslovljenu ulogu;
- da se ne pokoravaju jedinstvenom obliku zabrane i kazne, već imaju višestruke oblike;
- da njihovo međusobno ukrštanje iscrtava opšte činjenice dominacije, da se ta dominacija organizuje u manje ili više koherentnu i jedinstvenu strategiju; da su rasute, heteromorfne i lokalne procedure moći ponovo prilagođene, ojačane, preobražene tim sveobuhvatnim strategijama i sve to uz mnogobrojne fenomenne inercije, pomaknuća, otpora; da, dakle, ne treba pretpostavljati prvu i masivnu činjenicu dominacije (binarnu strukturu sa

„dominantnima“, s jedne strane, i „onima kojima se dominira“, s druge), već pre višeobličnu strukturu odnosa dominacije koji se delimično mogu uključiti u celokupnu strategiju;

- da odnosi moći zaista „služe“, ali nipošto zato što su „u službi“ nekog ekonomskog interesa datog kao primarni, već zato što mogu da budu upotrebljeni u strategijama;

- da ne postoje odnosi moći bez otpora; da su otpori utoliko stvarniji i delotvorniji ukoliko se obrazuju tamo gde se sprovode odnosi moći; otpor moći ne treba da dođe s nekog drugog mesta da bi bio stvaran, niti je uhvaćen u zamku zato što je sunarodnik moći. Postoji utoliko više ukoliko je tamo gde je moć; on je, dakle, kao i ona, višestruk i može se uključiti u sveobuhvatne strategije.

Klasna borba može, dakle, da ne bude „ratio sprovođenja moći“, a da ipak bude „garancija razumljivosti“ nekih velikih strategija.

– *Može li analiza gerilske borbe između masa i moći izbeći reformističku misao koja od pobune pravi signal što odozgo obavezuje na novu politiku prilagodavanja ili mamac pomoću kojeg se uspostavlja neki novi oblik vladavine? Može li se promišljati odbijanje izvan dileme reformizma ili angelizma? Razgovor sa Delezom u časopisu L'Arc⁵ dao je teoriji funkciju kutije za alat u službi novih političkih subjekata, na osnovi ogleda kakav je Grupa za informisanje o zatvorima (GIP). Danas, kada su tradicionalne partije ponovo uspostavile svoju hegemoniju na levici, kako od kutije za alat napraviti nešto drugačije od oruda za istraživanje o prošlosti?*

– Treba razlučiti kritiku reformizma kao političke prakse od kritike političke prakse zbog sumnje da ona može napraviti mesta za reformu. Ovaj drugi oblik kritike čest je u grupama sa krajnje levice i njegova upotreba pripada mehanizmima mikroterorizma po kojima su oni često funkcionisali. On se sastoji u tome da se kaže: „Pažnja! Kakva god da je idealna radikalnost vaših namera, vaše delovanje je toliko lokalno, vaši ciljevi su toliko izolovani da će upravo u toj tački protivnik moći da se prilagodi situaciji, da popusti ako treba, a da nimalo ne ugrozi svoj položaj u celini; još

⁵ „Les intellectuels et le pouvoir. Entretien Michel Foucault et Gilles Deleuze“, *L'Arc*, br. 49; Deleuze, 1972.

bolje, na osnovu toga će uočiti tačke neophodnih preobražaja; a vi ćete biti oporavljeni.“ Anatema je upućena. No čini mi se da ta kritika „puteni“ reformizma počiva na dvema greškama:

- nepoznavanju strateškog oblika koji poprimaju borbeni procesi. Ako se prihvati da je protivrečnost oblik borbe koji je u isti mah i opšti i konkretan, sigurno će sve što može da je lokalizuje, sve što omogućuje da se slaže s njom imati vrednost kočnice ili blokade. Ali problem je u tome da se sazna da li logika protivrečnosti može da služi kao načelo razumljivosti i pravilo dejstvovanja u političkoj borbi. Tu dolazimo do jednog značajnog istorijskog pitanja: kako je moguće da smo od XIX veka neprestano težili tome da rastvorimo specifične probleme borbe i njene strategije u siromašnoj logici protivrečnosti? Za to postoji čitav niz razloga koje ćemo svakako morati da pokušamo analizirati jednog dana. U svakom slučaju, treba probati da se promišlja borba, njeni oblici, njeni ciljevi, njena sredstva, njeni procesi, u skladu sa jednom logikom koja će biti oslobođena sterilišućih prinuda dijalektike. Da bi promišljala društvenu vezu, „buržoaska“ politička misao XVIII veka usvojila je *pravni oblik ugovora*. Da bi promišljala borbu, „revolucionarna“ misao XIX veka usvojila je *logički oblik protivrečnosti*, koji nije ništa bolji od onog prvog. Nasuprot tome, velike države iz XIX veka usvojile su stratešku misao, dok su revolucionarne borbe promišljale svoju strategiju samo na jedan veoma stihijski način, i uvek pokušavajući da je upišu u horizont protivrečnosti;

- strah od protivnikove reformističke replike povezan je i sa još jednom greškom. To je povlastica koja se dodeljuje zbog onoga što se sasvim ozbiljno naziva „teorijom“ najslabije karike: lokalni napad morao bi da bude smislen i legitiman samo ako je usmeren prema elementu koji će, pukavši, omogućiti potpuni prekid lanca – lokalno dejstvovanje, dakle, ali koje će izborom odredišta zahvatiti, i to radikalno, celinu. I tu bi trebalo da se zapitamo zašto je ova postavka imala toliko uspeha u XX veku i zašto je unapređena u teoriju. Naravno, ona je omogućila da se promišlja ono što je za marksizam bilo nepredvidljivo: revolucija u Rusiji. Ali, na jedan opšti način, treba priznati da je tu reč o postavci ne

dijalektičkoj, već strateškoj – veoma elementarnoj, uostalom. Ona je bila strateški minimum prihvatljiv za misao kojom je upravljala dijalektička forma i ostala je bliska dijalektici pošto je iskazivala mogućnost, u jednoj lokalnoj situaciji, da vredi kao protivrečnost svemu. Otuda svečanost sa kojom je u „teoriju“ unapređena ta „lenjinistička“ postavka koja jedva da je na nivou osnovne obuke rezervnog potporučnika. A u ime te postavke sledeća dilema terorise čitavo lokalno dejstvovanje: ili ćete napasti lokalno, ali treba biti siguran da je to najslabija karika čije će pucanje omogućiti da sve pukne, ili pak sve nije puklo, karika nije bila najslabija, protivnik je samo prerasporedio snage, reforma je usisala vaš napad.

Čini mi se da je sve to zastrašivanje reformom povezano sa manjkavošću strateške analize svojstvene političkoj borbi – borbi na polju političke moći. Izgleda mi da je danas uloga teorije upravo to: ne da formuliše sveobuhvatnu sistematičnost koja bi sve vratila na mesto, već da analizira posebnost mehanizama moći, da uočava veze, proširenja, da malo-pomalo gradi strateško znanje. Ako su „tradicionalne partije ponovo uspostavile svoju hegemoniju na levcici“, i nad raznim borbama koje nisu kontrolisale, jedan od razloga za to – između mnogo drugih – bio je što su za analiziranje njihovog odvijanja i njihovih posledica usvojile duboko neprikladnu logiku.

Teorija kao kutija za alat znači:

- da je važno sagraditi, ne sistem već oruđe: *logiku* svojstvenu odnosima moći i borbama koje se pokreću oko njih;

- da se to istraživanje može obaviti samo postepeno, na osnovu razmišljanja (nužno istorijskog u nekim od njegovih dimenzija) o datim situacijama.

N. B. Ova pitanja su mi bila postavljena napismeno. Odgovorio sam na njih isto tako, ali improvizujući i praktično ništa ne promenivši u prvoj verziji. Ne zato što verujem u spontanost, već da bih ostavio problematičan, namerno nesiguran, karakter iznesenih tvrdnji. Ono što sam rekao ovde nije „ono što ja mislim“, već često ono za šta se pitam može li se uopšte misliti.

Zdravstvena politika u XVIII veku

Za početak, dve primedbe.

1. Privatna, „liberalna“ medicina, potčinjena mehanizmima pojedinačne inicijative i zakonima tržišta; medicinska politika koja se oslanja na strukturu moći i čiji je cilj zdravlje jedne zajednice; nema sumnje da ne bi imalo nikakvog smisla istraživati koja je od njih prethodila kojoj i koja je proistekla iz koje. Pomalo bi spadalo u područje mitskog pretpostavljati da u korenu zapadne medicine postoji neka kolektivna praksa, kojoj su megijsko-reli-gijske institucije podarile njen društveni karakter, a koju je organizacija privatne klijentele nakon toga malo-pomalo raščlanila.¹ Ali je isto tako neprikladno pretpostaviti da na pragu moderne medicine postoji nekakv naročiti, privatni, pojedinačni odnos, „klinički“ u svom funkcionisanju i u svom epistemološkom obliku, koji je nizom popravki, podešavanja i prinuda lagano socijalizovan, te tako jednim delom stavljen u nadležnost zajednice.

Ono što, u svakom slučaju, pokazuje XVIII vek, jeste proces sa dva lica; razvoj medicinskog tržišta u obliku privatne klijentele, širenje mreže osoblja koje pruža stručne medicinske usluge, rast potražnje za negom koji obuhvata i pojedince i porodice, pojavljivanje kliničke medicine snažno usredsredene na pojedinačno is-

* „La politique de la santé au XVII siècle“, *Les Machines à guérir. Aux origines de l'hôpital moderne; dossiers et documents*, Pariz, Institut de l'environnement, 1976, str. 11–21 [*Dits et écrits*, tekst 168].

¹ Upor.: Rosen, G., *A History of Public Health*, Njujork, M. D. Publications, 1958.

pitivanje, dijagnostiku, terapiju, eksplicitno moralno i naučno (a potajno i ekonomsko) veličanje „privatne konsultacije“, ukratko – postepeno uspostavljanje velike medicine XIX veka ne može se, u to isto doba, razdvojiti od politike zdravlja i gledanja na bolest kao na politički i ekonomski problem, koji se postavlja zajednicama i koji one moraju pokušati da razreše na nivou zajedničkog odlučivanja. „Privatna“ medicina i „socijalizovana“ medicina, uzajamno se podržavajući i suprotstavljajući, potiču iz jedne globalne strategije. Nema sumnje da ne postoji društvo koje ne sprovodi neku vrstu „nozopolitike“. Nju nije izumeo XVIII vek, ali joj je propisao nova pravila, i, iznad svega, prebacio ju je na nivo eksplicitne i konkretne analize koja joj je do tada bila potpuno nepoznata. Tada pre ulazimo u doba promišljene nozopolitike nego u doba socijalne medicine.

2. Pol inicijative, organizacije i kontrole te nozopolitike ne treba smestiti samo u državne aparate. U stvari, postojale su višestruke zdravstvene politike i razni načini za preuzimanje nadležnosti nad medicinskim problemima: religijske grupe (veliki značaj, na primer, kveкера i raznih *Dissent* pokreta u Engleskoj); dobrotvorna i milosrdna udruženja (od parohijskih ureda do filantropskih društava koja funkcionišu pomalo kao organi nadziranja što ga sprovodi povlašćena društvena klasa nad drugima, bespomoćnijima, pa samim tim i izvorima kolektivne opasnosti); naučna društva, akademije iz XVIII veka ili statistička društva s početka XIX veka koja pokušavaju da uredi sveobuhvatno i kvantifikovano znanje o fenomenima morbiditeta. Zdravlje i bolest su kao obeležja grupe i stanovništva problematizovani u XVIII veku kroz višestruke instance u odnosu na koje sama država igra razne uloge. Dešava se da se ona umeša neposredno: u Francuskoj su, u promenljivom obimu, deljeni besplatni lekovi, od vremena Luja XIV do vremena Luja XVI. Dešava se da država uspostavi organe za konsultacije i informacije (Pruski zdravstveni kolegijum datira iz 1685; Kraljevsko medicinsko društvo osnovano je u Francuskoj 1776). Dešava se i da joj propadnu planovi za autoritarnu medicinsku organizaciju (Zdravstveni zakonik, koji je razradio Me, i koji je 1800. godine prihvatio palatinski elektor, nikada nije primenjen). Dešava se i da bude predmet pobuda kojima se opire.

Problematizacija nozopolitike u XVIII veku, dakle, ne izražava jednoobrazno mešanje države u medicinsku praksu, već pre pojavu, na višestrukim tačkama društvenog tela, zdravlja i bolesti kao problema koji zahtevaju da se, na ovaj ili onaj način, nad njima preuzme kolektivna nadležnost. Nozopolitika se u XVIII veku pre pojavljuje kao problem sa višestrukim izvorima i usmerenjima nego kao rezultat nekakve inicijative odozgo: zdravlje svih kao prioritet za sve; stanje zdravlja stanovništva kao opšti cilj.

Najuočljivija crta te „nozopolitike“, o kojoj se stara čitavo francusko – a i evropsko – društvo u XVIII veku, bez sumnje je premeštanje problema zdravlja u odnosu na tehnike zbrinjavanja. Shematski se može reći da se do kraja XVII veka kolektivno preuzimanje nadležnosti za bolest sprovodilo kroz zbrinjavanje siromašnih. Ima izuzetaka, naravno: pravilnici koje treba primeniti u vreme epidemije, mere koje treba preduzeti u gradovima zaraženim kugom, karantini nametnuti u nekim velikim lukama, sačinjavali su oblike autoritarne medikalizacije koji nisu bili organski povezani sa tehnikama zbrinjavanja. Ali, izvan tih ograničenih slučajeva, medicina koja se shvatala i sprovodila kao „služba“ uvek je bila samo jedan od sastavnih delova „pomoći“. Bila je namenjena jednoj, uprkos neodređenim granicama, značajnoj kategoriji – „siromašnim bolesnicima“. U ekonomskom smislu, tu su medicinu-službu uglavnom osiguravale dobrotvorne fondacije. U institucionalnom smislu, sprovedena je u okviru organizacija (religijskih ili laičkih) koje su imale razne ciljeve, kao što su: raspodela hrane, odeće, izdržavanje napuštene dece, osnovno obrazovanje i moralni prozelitizam, otvaranje radionica, u nekim slučajevima nadziranje i sankcionisanje „nestabilnih“ ili „remetilačkih“ elemenata (bolnički uredi su u gradovima bili nadležni za skitnice i prosjake; parohijski uredi i dobrotvorna društva takođe su, i to veoma eksplicitno, sebi pripisivali ulogu ukazivača na „rdave elemente“). Sa tehničkog stanovišta, udeo koji je imala terapijska praksa u funkcionisanju bolnica u doba klasicizma bio je ograničen, u odnosu na materijalnu pomoć i u odnosu na administrativni okvir. U liku „potrebitog siromaška“, koji zaslužuje hospitalizaciju, bolest je bila samo jedan od elemenata u skupu

koji je obuhvatao i nemoć, i životno doba, i nemogućnost pronalaženja posla, i odsustvo nege. Niz bolesti – medicinske usluge – terapijska praksa zauzima ograničeno i retko samostalno mesto u politici i složenoj ekonomiji „pomoći“.

Prvi fenomen koji treba izdvojiti tokom XVIII veka: postepeno izmeštanje mešovityh i polivalentnyh procedura zbrinjavanja. To rastavljanje se izvodi ili je, bolje rečeno, traženo (jer će početi da biva delotvorno tek kasnije u tom veku) kroz opšte preispitivanje načina ulaganja i kapitalizacije: praksu „fondacija“ koje ulažu ogromne sume i čiji prihodi služe izdržavanju besposličara koji tako mogu da ostanu izvan proizvodnyh tokova kritikovali su ekonomisti i upravitelji. Izvodi se i kroz strožu kontrolu stanovništva i pokušaje da se napravi razlika između različitih kategorija nesrećnika kojima je milosrđe neselektivno bilo namenjeno: u tom procesu postepenog ublažavanja tradicionalnyh društvenih statusa, „siromašan“ je jedan od prvih koji je nestao i ustupio mesto čitavom nizu funkcionalnyh razlučivanja (dobri i loši siromašni, dobrovoljni besposličari i nenamerno nezaposleni, oni koji mogu da rade neki posao i oni koji to ne mogu). Analiza besposličarenja – njegovih uslova i učinaka – teži da zameni pomalo globalnu sakralizaciju „siromašnog“. Analiza koja, u praksi, ima za cilj da, u najboljem slučaju, učini siromaštvo korisnim tako što će ga pričvrstiti za proizvodni aparat, a u najgorem da što je više moguće umanjiti teret koji siromaštvo predstavlja za ostatak društva: kako zaposliti „sposobne“ siromašne, kako ih preobraziti u korisnu radnu snagu; ali, isto tako, kako obezbediti da manje bogati sami finansiraju svoju bolest ili svoju privremenu ili trajnu nesposobnost za rad; ili pak, kako na kratak ili dug rok vratiti novac koji je uložen u obrazovanje napuštene dece ili u siročad. Tako se ocrta čitavo jedno utilitarno raščlanjavanje siromaštva, u kojem počinje da se pojavljuje specifičan problem bolesti siromašnyh u odnosu sa imperativima rada i nužnošću proizvodnje.

Ali treba zabeležiti još jedan proces, opštiji od ovog, i koji nije njegova jednostavna razrada. To je pojava zdravlja i fizičke dobrobiti stanovništva uopšte, kao jednog od suštinskih ciljeva političke moći. Tu više nije reč o podršci nekoj naročito krhkoj margini

– poremećenoj i remetilačkoj – stanovništva, već o načinu na koji se može podići nivo zdravlja društvenog tela u celini. Razni aparati moći pozvani su da preuzmu nadležnost nad „telima“, ne prosto da bi od njih zahtevali da im služe krvlju ili da bi ih štitili od neprijatelja, ne prosto da bi obezbedili kaznu ili iznudili novčana davanja, već da bi im pomogli, po potrebi uz prinudu, da zaštite svoje zdravlje. Imperativ zdravlja: svačiji zadatak i opšti cilj.

Uz mali uzmak, moglo bi se reći da je, od sredine srednjeg veka, moć tradicionalno obavljala dve velike funkcije: funkciju rata i mira, koju je osiguravala teško stečenim monopolom na oružje, i funkciju presuđivanja u sporovima i kažnjavanja prestupa, koju je osiguravala kontrolom pravosudnyh funkcija. *Pax et iustitia*. Tim funkcijama je od kraja srednjeg veka pridružena funkcija održavanja reda i organizovanja bogaćenja. No, u XVII veku se javlja jedna nova funkcija: uređenje društva kao sredine fizičke dobrobiti, najboljeg mogućeg zdravlja i dugovečnosti. Obavljanje ove tri poslednje funkcije (red, bogaćenje, zdravlje) manje je osigurano nekim jedinstvenim aparatom a više skupom pravila i raznyh institucija koje u XVII veku dobijaju generičko ime „policija“. Ono što će se do kraja starog režima nazivati policijom nije, ili nije samo policijska institucija; to je skup mehanizama kojim su osigurani red, kanalisani rast bogatstva i uslovi održavanja zdravlja „uopšte“: La Marov *Traktat*² – velika povelja funkcija policije u doba klasicizma – značajan je s tim u vezi. Jedanaest rubrika u koje on svrstava aktivnosti policije lako se raspoređuju u tri velika pravca: poštovanje ekonomske regulative (kruženje robe, proizvodni postupci, obaveze zanatlija, bilo međusobne, bilo prema mušterijama); poštovanje mera za održavanje reda (nadziranje opasnih pojedinaca, isterivanje skitnica i, ako je potrebno, prosjaka, gonjenje zločinaca); poštovanje opštyh higijenskiyh pravila (briga o kvalitetu namirnica koje se prodaju, o snabdevanju vodom, o čistoći ulica).

U trenutku u kojem su mešovite procedure zbrinjavanja raščlanjene na ove elemente, i u kojem se u svojoj specifičnosti izdvaja problem bolesti siromašnyh, zdravlje i fizička dobrobit stanovniš-

2 La Mare, N. de, *Traité de la police*, Pariz, Jean Cot, 1705.

tva pojavljuju se kao politički cilj koji „policija“ društvenog tela mora da osigura, pored poštovanja ekonomske regulative i održavanja reda. Iznenadni značaj koji je dobila medicina XVIII veka potiče iz tačke ukrštanja nove „analitičke“ ekonomije zbrinjavanja i pojavljivanja opšte „politike“ zdravlja. Nova nozopolitika upisuje specifično pitanje bolesti siromašnih u opšti problem zdravlja stanovništva; i premešta se iz uskog konteksta milosrdne pomoći u opštiji oblik jedne „medicinske politike“, koja ima svoje prinude i svoje usluge. Tekstovi T. Raua: *Medicinische Policey Ordnung*³, a naročito veliko delo J. P. Franka: *System einer medicinischen Polizey*⁴, najkoherentniji su izraz tog preobražaja.

Šta je podrška tom preobražaju? Može se ugrubo reći da je reč o zaštiti, održanju i očuvanju „radne snage“. Ali taj je problem, bez sumnje, mnogo veći; on se verovatno tiče ekonomsko-političkih učinaka gomilanja ljudi. Usled velikog demografskog uzleta u zapadnoj Evropi tokom XVIII veka, usled nužnosti njegovog koordinisanja i integrisanja u proizvodni aparat, nužnosti njegovog kontrolisanja prikladnijim i čvršćim mehanizmima moći, javlja se „stanovništvo“ – sa svojim promenama broja, prostornom ili hronološkom podelom, dugovečnošću i zdravljem – ne samo kao teorijski problem, već i kao predmet nadziranja, analize, intervencija, preinačujućih operacija itd. Pravi se nacrt projekta tehnologije stanovništva: demografske procene, proračunavanje starosne piramide, različita očekivana dužina života, stopa smrtnosti, izučavanje uloge koju jedno u odnosu na drugo igraju rast bogatstva i porast broja stanovnika, razni podsticaji na sklapanje braka i uvećanje nataliteta, razvoj obrazovanja i profesionalne obuke. U tom skupu problema, „telo“ – telo pojedinaca i telo stanovništva – javlja se kao nosilac novih varijabla: ne više samo retki ili mnogobrojni, pokorni ili jogunasti, sposobni ili nesposobni, snažni ili slabi, već više ili manje upotrebljivi, više ili manje podložni isplativim ulaganjima, oni koji imaju manje ili više šansi da prežive, da umru ili da se razbole, više ili manje kadri za delotvornu

3 Rau, W. T., *Gedanken von Nutzen und dr Nothwendigkeit einer medicinischen Policey-Ordnung in einem Staat*, Ulm, 1764.

4 Frank, J. P., *System einer Vollständigen medicinischen Polizey*, Manhajm, C. F. Schwan, 1779–1790, 6 tomova.

obuku. Biološke crte stanovništva postaju relevantni elementi za ekonomsko upravljanje, i nužno je oko njih organizovati dispoziitiv koji ne osigurava samo njihovo pokoravanje, već i neprestano povećanje njihove korisnosti.

Na osnovu toga može se razumeti nekoliko obeležja nozopolitike XVIII veka.

1. *Povlastica detinjstva i medikalizacija porodice*. Problemu „dece“ (što će reći broj rođenja i prirodni priraštaj) pridružuje se problem „detinjstva“ (što će reći preživljavanje do odraslog doba, fizički i ekonomski uslovi tog preživljavanja, potrebna i dovoljna ulaganja da bi period razvoja postao koristan, ukratko – organizacija te „faze“, koja je uočena kao specifična i finalizovana istovremeno). Više nije važno samo proizvesti optimalan broj dece, već prikladno upravljati tim životnim dobom.

Tada se, u skladu sa novim – i veoma preciznim – pravilima zakonski uređuju odnosi roditelja i dece. Ostaju, naravno, i to uz veoma male promene, odnosi potčinjavanja i sistem znakova koji oni zahtevaju. Ali među njih sada mora da prodre čitav jedan skup obaveza koje se nameću i roditeljima i deci: obaveze fizičke prirode (nega, kontakt, higijena, čistoća, pažnja i bliskost); obaveza dojenja dece, briga o zdravom odevanju; fizičke vežbe kako bi se osigurao pravilan razvoj organizma: stalna i zahtevna telesna veza između odraslih i dece. Porodica više ne sme da bude samo mreža odnosa upisanih samim tim u društveni status, u sistem srodnštva, u mehanizam prenosa dobara. Mora da postane kompaktna, zasićena, stalna, neprekidna fizička sredina koja obuhvata, održava i štiti telo deteta. Ona tada poprima materijalni lik definišući se u skladu sa užim područjem; organizuje se kao blisko okruženje deteta; teži da za njega postane neposredan okvir za opstanak i razvoj. Što za posledicu ima zgušnjavanje, ili barem pojačavanje elemenata i odnosa koji sačinjavaju užu porodicu (grupu roditelji-deca). Što za posledicu ima i određeno preokretanje osovina: bračna veza više ne služi samo (a možda čak ni na prvom mestu) uspostavljanju spoja između dve grupe predaka, već organizovanju onoga što će poslužiti kao matrica jednom odraslom pojedincu. Ona, bez sumnje, i dalje služi produžetku

dvaju loza, dakle proizvodnji potomstva, ali i proizvođenju, i to u najboljim mogućim uslovima, ljudskog bića koje treba da doživi zrelo doba. Nova „sfera braka“ je pre ona koja spaja roditelje i decu. Porodica – uski i lokalizovani aparat obrazovanja – konsoliduje se unutar velike i tradicionalne porodice-saveza. A, u isto vreme, zdravlje – u prvom redu zdravlje dece – postaje jedan od najzahtevnijih ciljeva porodice. Četvorougao roditelji–deca mora da postane neka vrsta homeostaze zdravlja. U svakom slučaju, od kraja XVIII veka, zdravo, čisto, sposobno telo, očišćen, obrisan, provetren prostor, medicinski optimalna raspodela pojedinaca, domova, kreveta, posuda, igra „onog koji brine“ i „onoga o kome se brine“, jesu neki od ključnih moralnih zakona porodice. I od toga doba porodica je postala najpostojaniji agens medikalizacije. Od druge polovine XVIII veka postala je meta velikog poduhvata medicinske akulturacije. Prvi talas se odnosio na negu koju treba pružiti deci, a naročito odojčadi. Andri, *Ortopedija* (1741); Vandermond, *Ogled o načinu usavršavanja ljudske vrste* (1756); Kadogan, *Način ishrane i odgoja dece* (francuski prevod je iz 1752); Dezesarc, *Traktat o telesnom vaspitanju male dece* (1760); Ballekser, *Rasprava o fizičkom vaspitanju dece* (1762); Rolen, *O očuvanju dece* (1768); Nikola, *Krik prirode u korist novorođene dece* (1775); Denjan, *Slika varijeteta u ljudskom životu* (1786); Sosrot, *O očuvanju dece* (godina IV); V. Bakan, *Čuvar zdravlja majki i dece* (francuski prevod je iz 1804); Ž. A. Milo, *Francuski Nestor* (1807); Laplas-Šovak, *O nekoliko pitanja u vezi sa fizičkim i moralnim vaspitanjem dece* (1813); Lerec, *Higijena dece* (1814); Prevo-Legoni, *O fizičkom vaspitanju dece* (1813).⁵ Ova literatura će postati još

5 Andry de Boisregard, N., *L'Orthopédie, ou l'Art de prévenir et de corriger dans les enfants les difformités du corps*, Pariz, Alix, 1741, 2 toma. Vandermonde, C.-A., *Essai sur la manière de perfectionner l'espèce humaine*, Pariz, Vincent, 1756, 2 toma. Cadogan, W., *An Essay upon Nursing and the Management of Children from their Birth to three Years of Age*, London, J. Roberts, 1752. (*Essai sur la manière de nourrir et d'élever les enfants*, preveli Eidous i Lavery, Pariz, L. D'Houry, 1752). Desessartz, J.-C., *Traité de l'éducation corporelle des enfants en bas age, ou Réflexions pratiques sur les moyens de procurer une meilleur constitution aux citoyens*, Pariz, J. Hérisant, 1760. Ballekserd, J., *Dissertation sur l'éducation physique des enfants, depuis leur naissance jusqu'à l'âge de la puberté*, Pariz, Vallat-la-Chapelle, 1762. Raulin, J., *De la conservation des enfants, ou les Moyens de le fortifier depuis l'instant de leur existence jusqu'à l'âge de la puberté*, Pariz, Merlin, 1768–1769, 3 toma. Nicolas, P.-F., *Le Cri de la nature, en faveur des enfants nouveau-nés*.

obimnija kada u XIX veku bude objavljen niz periodičnih časopisa i novina koje se neposrednije obraćaju narodnim slojevima.

Duga kampanja povodom pelcovanja i vakcinacije zauzima mesto u ovom pokretu kojim je pokušano da se oko dece organizuje medicinska nega, za koju bi porodica imala moralnu odgovornost i snosila barem jedan deo troškova. Politika u korist siročadi sledi, drugačijim putevima, analognu strategiju. Otvaraju se institucije namenjene isključivo njihovom prihvatanju i naročito zbrinjavanju (*Foundling Hospital* u Londonu, *Pronađena deca* u Parizu); ali se, osim toga, organizuje i sistem smeštanja kod dojlja ili u porodice u kojima će biti od koristi tako što će imati makar i minimalan udeo u životu domaćinstva, ili gde će, osim toga, pronaći povoljniju sredinu za razvoj, što je u ekonomskom pogledu bilo isplativije za bolnicu u kojoj bi ostala izolovana sve do adolescencije.

Prvi učinak medicinske politike koja se ocrtava u XVIII veku u svim zemljama Evrope jeste organizacija porodice ili, bolje rečeno, kompleksa porodica–deca, kao prve i neposredne instance medikalizacije pojedinaca; porodici je dodeljena uloga spojnice između opštih ciljeva koji se tiču dobrog zdravlja društvenog tela i želje ili potrebe za negom pojedinaca; ona je omogućila da se „privatna“ etika dobrog zdravlja (obostrani zadatak roditelja i dece) poveže sa kolektivnom kontrolom higijene i naučnom tehnikom izlečenja, koje je, na zahtev pojedinaca i porodica, osigurao profesionalni korpus kvalifikovanih lekara, kao što je prepo-

Ouvrage dans lequel on expose les règles diététiques que les femmes doivent suivre pendant leur grossesse, Grenobl, Giroud, 1775. Daignan, G., *Tableau des variétés de la vie humaine, avec les avantages et les désavantages de chaque constitution et des avis très importants aux pères et aux mères sur la santé de leurs enfants, surtout à l'âge de la puberté*, Pariz, autor. 1786, 2 toma. Saucerotte, L. S., *De la conservation des enfants pendant la grossesse, et de leur éducation physique, depuis leur naissance jusqu'à l'âge de six à huit ans*, Pariz, Guillaume, 1796. Buchan, W., *Advice to Mothers on the Subject of their Own Health, and on the Means of Promoting the Health, Strength and Beauty of their Offspring*, London, Cadell and Davies, 1803. (*Le Conservateur de la santé des mères et des enfants*, preveo Mallet, Pariz, Métier, 1804). Millot, J. A., *Le Nestor français, ou Guide moral et psychologique pour conduire la jeunesse au bonheur*, Pariz, F. Buisson, 1807, 3 toma. Laplace-Chauvac, J.-M., *Sur quelques points de l'éducation physique et morale des enfants*, Pariz, 1813. Leretz, A., *Hygiène des enfants, considérés depuis l'époque de la naissance jusqu'à l'âge de puberté*, Pariz, 1814. Prévot-Leygonie, P., *Sur l'éducation physique des enfants*, Pariz, 1813.

ručila država. Prava i dužnosti pojedinaca koje se tiču njihovog zdravlja i zdravlja drugih, tržište na kojem se susreću tražnja i ponuda medicinske nege, autoritarna uplitanja moći u poredak higijene i bolesti, ali i institucionalizacija i odbrana ličnog odnosa sa lekarom, sve to višestruko i koherentno obeležava sveobuhvatno funkcionisanje zdravstvene politike u XIX veku, ali se ne može razumeti ako se apstrahuje onaj centralni element koji je obrazovan u XVIII veku: medikalizovana-medikalizujuća porodica.

2. *Povlastica higijene i funkcionisanje medicine kao instance društvene kontrole.* Stari pojam režima koji se shvata i kao pravilo za život i kao oblik preventivne medicine teži da se proširi i da postane kolektivni „režim“ stanovništva uzetog uopšteno, sa trostrukim ciljem: nestanak velikih epidemijskih talasa, smanjenje stope smrtnosti, produženje prosečnog trajanja života za svaku starosnu grupu. Ta higijena, kao zdravstveni režim stanovništva podrazumeva da medicina interveniše na autoritaran način izvestan broj puta i da preuzme kontrolu.

I to najpre nad gradskim prostorom uopšte, jer on predstavlja možda i najopasniju sredinu za stanovništvo. Položaj različitih četvrti, njihova vlažnost, njihova orijentacija, provetrenost čitavog grada, njegov sistem kanalizacije i odvođenja iskorišćene vode, položaj grobalja i klanica, gustina naseljenosti – sve su to činioci koji igraju odlučujuću ulogu u smrtnosti i morbiditetu gradskog stanovništva. Grad se, sa svojim glavnim prostornim varijabilama, pojavljuje kao predmet medikalizacije. Dok medicinske topografije regija analiziraju klimatske podatke ili geološke činjenice koje su van kontrole i mogu da predlože samo mere zaštite ili nadoknade, topografije gradova ocrtavaju, bar implicitno, opšta načela dogovorenog urbanizma. Patogeni grad u XVIII veku otvara prostor za čitavu jednu mitologiju i veoma stvarnu paniku (Grobnica nedužnih u Parizu je jedno od tih strašnih mesta); on je, svakako, podstakao medicinski diskurs o smrtnosti u gradu i stavljanje pod medicinski nadzor svega što se u gradu uređivalo i gradilo, kao i svih institucija (upor., na primer, Ž. P. L. Morel, *O uzrocima koji najviše doprinose kahektičnim i rahitičnim promenama u gradi velikog broja dece u gradu Lili* [J. P. L. Morel, *Sur les*

causes qui contribuent le plus à rendre cachectique et rachitique la constitution d'un grand nombre d'enfants de la ville de Lille, Pariz, 1812].

Na precizniji i lokalizovaniji način, neophodnost higijene priziva autoritarnu medicinsku intervenciju na onome što se smatra povlašćenim žarištem bolesti: zatvorima, brodovima, lučkim postrojenjima, opštim bolnicama u kojima se sreću skitnice, prosjaci, invalidi, samim bolnicama čiji je medicinski okvir većinom nedovoljan, i koje pogoršavaju ili komplikuju bolesti pacijenata onda kad ne iznose klice u spoljni svet. Dakle, prioritete oblasti medikalizacije u gradskoj sredini izolovane su i namenjene konstituisanju mnogobrojnih tačaka za primenu i sprovođenje intenzivirane medicinske moći.

Osim toga, lekari će morati da podučavaju pojedince osnovnim pravilima higijene, koja ovi moraju poštovati radi sopstvenog zdravlja, i radi zdravlja drugih: higijena hrane i prebivališta, podsticaj da zatraže medicinsku negu u slučaju bolesti.

Medicina kao opšta tehnika zdravlja, još i više nego služba za bolesne ili veština lečenja, zauzima sve značajnije mesto u administrativnim strukturama i u mašineriji moći koja tokom XVIII veka ne prestaje da se širi i potvrđuje. Lekar učvršćuje položaj u različitim instancama moći. Administracija služi kao tačka oslonca, a ponekad i kao polazna tačka, velikim medicinskim ispitivanjima o zdravlju stanovništva, a lekari, zauzvrat, sve veći deo svojih aktivnosti usmeravaju na zadatke, opšte i administrativne, koje im je dodelila moć. Počev od društva, njegovog zdravlja i njegovih bolesti, njegovih životnih uslova, njegovog smeštaja i njegovih navika, počinje da se uobličava „medicinsko-administrativno“ znanje o stanovništvu, uokvireno čitavim nizom propisa koji se tiču ne samo bolesti, već i opštih oblika života i ponašanja (hrana i piće, seksualnost i plodnost, način odevanja, tipično uređenje prebivališta).

O tom tumačenju političkog i medicinskog posredstvom higijene, o „višku moći“ kojim raspolaže lekar, od XVIII veka svedoči sledeće: sve veći broj lekara u akademijama i u naučnim društvima; veoma značajno učešće u pisanju enciklopedija; prisustvo,

u svojstvu savetnika, u okruženju predstavnika moći; organizovanje medicinskih društava zvanično zaduženih za određen broj administrativnih odgovornosti i kvalifikovanih da preduzimaju ili predlažu autoritarne mere; uloga koju igraju mnogi lekari u stvaranju dobro uređenih društava (lekar reformator ekonomije ili politike često se sreće u drugoj polovini XVIII veka); prevelik broj lekara u revolucionarnim skupštinama. Lekar postaje veliki savetnik i veliki stručnjak, ako ne u veštini vladanja, a ono bar u veštini posmatranja, popravljanja, poboljšanja društvenog „tela“ i njegovog održavanja u neprestanom stanju zdravlja. A njegova funkcija higijeničara, više nego njegov ugled terapeuta, osigurava mu taj politički povlašćen položaj u XVIII veku, pre nego što u XIX veku taj položaj postane povlašćen i u ekonomskom i društvenom smislu.

To što su tokom XVIII veka bolnice dovedene u pitanje može se shvatiti na osnovu sledeća tri važna fenomena: pojave „stanovništva“ sa njegovim biomedicinskim varijabilama dugovečnosti i zdravlja; organizovanja uže porodice kao prenosnika medikalizacije u kojoj ona igra ulogu neprestanog izvora i poslednjeg oruđa; isprepletenosti medicine i moći u vezi sa kontrolom kolektivne higijene.

Stvar je u tome što u odnosu na te nove probleme bolnica po mnogo čemu izgleda kao zastarela struktura. Deo prostora zatvoren u sebe, mesto interniranja ljudi i bolesti, svečana ali nespretna arhitektura koja umnožava bolesti u svojoj unutrašnjosti ne sprečavajući ih da se prošire napolje – ona je pre žarište smrti za gradove u kojima se nalazi nego što je terapijski agens za celokupno stanovništvo. Teškoća da se u njoj pronađe mesto, zahtevi postavljeni onima koji žele da u nju uđu, ali i neprestani nered i metež, loš medicinski nadzor koji se u njoj sprovodi, teškoća da se u njoj zaista neguju bolesnici, doprineli su tome da se na bolnicu gleda kao na neprikladno oruđe otkako predmet medikalizacije mora da bude stanovništvo uopšte, a njen cilj poboljšanje ukupnog nivoa zdravlja. U gradskom prostoru, koji medicina mora da pročisti, bolnica predstavlja tamnu mrlju. A u ekonomiji inertni teret, pošto pruža pomoć koja nikada ne omogućuje smanje-

nje siromaštva, već, naprotiv, opstanak izvesnog broja siromašnih, dakle uvećanje njihovog broja, produženje trajanja njihovih bolesti, konsolidaciju njihovog lošeg zdravlja, sa svim učincima zaraze koji iz toga mogu da proisteknu.

Otuda ideja, koja se širi u XVIII veku, o zameni bolnice trima glavnim mehanizmima. Organizovanje kućne „hospitalizacije“; to je, bez sumnje, opasno ako je reč o zaraznim bolesnicima, ali ima ekonomske prednosti, pošto su troškovi održavanja bolesnika mnogo manji za društvo ako se on hrani i neguje kod kuće, kao što je bilo i pre nego što se razboleo (trošak, za društveno telo, sada je samo u tome što neće zarađivati usled prinudne besposlenosti, i to samo u slučaju da je zaista imao posao); to ima i medicinske prednosti, pošto porodica – pod uslovom da je malo posavetuju – može da osigura stalnu i ujedno bolesniku prilagođenu negu, što se ne može zahtevati od bolničke administracije: cela porodica mora da bude u mogućnosti da funkcioniše kao mala privremena bolnica, pojedinačna i ne mnogo skupa. Ali takva procedura podrazumeva da zamena bolnice bude, povrhom toga, osigurana medicinskim korpusom koji je veoma rasprostranjen u društvu i kadar je da pruži negu, bilo potpuno besplatno, bilo što je moguće jeftinije. Medicinski okvir stanovništva, ako je stalan, savitljiv i lako upotrebljiv, može da učini beskorisnim dobar deo tradicionalnih bolnica. Konačno, može se zamisliti nega, konsultacije i snabdevanje lekovima što ih već nude neke bolnice spoljnim pacijentima, ne zadržavajući ih i ne zatvarajući: metoda dispanzera, koji nastoje da očuvaju tehničke prednosti hospitalizacije, a bez medicinskih ili ekonomskih nepogodnosti koje ona podrazumeva.

Te tri metode su oslobodile prostor, i to naročito u drugoj polovini XVIII veka, za čitav niz projekata i programa. Izazvale su nekoliko ogleđa. U Londonu je 1769. godine osnovan dispanzer za siromašnu decu Red lajon skvera; trideset godina kasnije, gotovo sve četvrti u gradu imale su svoje dispanzere, a broj onih koji su svake godine tamo dobijali besplatnu negu procenjen je na pedeset hiljada. U Francuskoj se, izgleda, naročito težilo poboljšanju, proširenju i pomalo homogenom raspoređivanju medicinskog

okvira u gradovima i na selu: reforma studija medicine i hirurgije (1772. i 1784), obaveza za lekare da rade u varošicama ili malim gradovima pre nego što dobiju posao u velikim gradovima, radovi na istraživanju i koordinaciji u izvedbi Kraljevskog medicinskog društva, sve veći udeo koji kontrola zdravlja i higijene zadobija u odgovornosti upravnika, razvoj besplatnog snabdevanja lekovima na odgovornost lekara koje je naimenovala administracija, sve to upućuje na zdravstvenu politiku koja se oslanja na znatno prisustvo medicinskog osoblja u društvenom telu. Na granici tih kritika upućenih bolnici i tom procesu zamene, nalazi se, u vreme Revolucije, istaknuta težnja ka „dehospitalizaciji“; ona se već može osetiti u izveštajima Komiteta za prosjačenje (u svako seosko područje postaviti lekara ili hirurga koji bi negovao uboge, brinuo o deci bez roditelja i sprovodio pelcovanje). Ali ona se jasno formuliše u doba Konventa (tri lekara po području, koji će osigurati glavninu zdravstvene nege za čitavo stanovništvo).

Ali nestanak bolnice je uvek bio samo utopija. U stvari, pravi posao leži u želji da se razradi složeni sistem funkcija u kojem bolnica teži da ima specijalizovanu ulogu u odnosu na porodicu koja je postalna primarna zdravstvena instanca, na obimnu i stalnu mrežu medicinskog osoblja, te na administrativnu kontrolu stanovništva. Reformisanje bolnice se pokušava izvesti u odnosu na taj skup.

Reč je, najpre, o tome da se bolnica prilagodi prostoru, tačnije – gradskom prostoru u kojem se nalazi. O tome postoji niz rasprava i sukoba oko različitih obrazaca implantacije: masivne bolnice, kadre da prihvate veliki broj ljudi, i u kojima će tako grupisana nega biti koherentnija, lakša za kontrolu i jeftinija; ili, naprotiv, bolnica malih dimenzija, u kojoj će bolesnici biti bolje nadzirani, i u kojoj će rizici od unutrašnje zaraze biti manji. Drugi problem je povezan sa prvim: treba li bolnice smestiti izvan grada, tamo gde je provetrenost bolja i gde nema opasnosti od širenja mijazama među stanovništvom; rešenje koje, uopšteno, ide u paru sa uređivanjem velikih arhitektonskih celina. Ili se pak mora izgraditi mnoštvo malih bolnica, raspoređenih u tačkama u kojima su najlakše dostupne stanovništvu koje mora da ih koristi; rešenje koje

često podrazumeva uparenje bolnice i dispanzera. Bolnica, u svakom slučaju, mora da postane funkcionalan element u gradskom prostoru, u kojem je potrebno da njeni učinci budu odmereni i kontrolisani.

S druge strane, treba urediti unutrašnji prostor bolnice tako da ona postane medicinski delotvorna: da više ne bude mesto zbrinjavanja, već mesto terapije. Bolnica mora da funkcioniše kao „mašina za lečenje“. Najpre na negativan način – treba ukloniti sve ono što je čini opasnom za one koji u njoj borave (problem strujanja vazduha koji se uvek mora obnavljati a da se njeni mijazmi i njena kužna svojstva ne prenose od bolesnika do bolesnika; problem menjanja rublja, njegovog pranja, njegovog prenošenja). Na pozitivan način – treba je organizovati u skladu sa dogovorenom terapijskom strategijom: neprekidno prisustvo i hijerarhijska ovlašćenja lekara; sistem posmatranja, beleženja i registrovanja koji omogućuje da se utvrdi znanje o različitim slučajevima, da se pojedinačno prati njihov razvoj, i da se na taj način globalizuju i podaci koji se odnose na čitavo stanovništvo i na duge periode; zamena nekritičnih režima, od kojih se tradicionalno sastojala glavna nege, bolje prilagođenim medicinskim i terapijskim lečenjem. Bolnica teži da postane suštinski element u medicinskoj tehnologiji: ne samo mesto gde se može lečiti, već i oruđe koje, u izvesnom broju teških slučajeva, omogućuje da se leči.

Shodno tome, potrebno je da se u njoj spoje medicinsko znanje i terapijska delotvornost. U XVIII veku pojavljuju se specijalizovane bolnice. Ako su ranije i postojale određene ustanove namenjene ludacima ili veneričnim bolesnicima, to je više bilo usled mere isključivanja ili iz straha od opasnosti nego zbog pružanja specijalizovane nege. „Jednofunkcionalna“ bolnica organizuje se tek od trenutka u kojem hospitalizacija postaje osnova i ponekad uslov više ili manje složenog terapijskog dejstvovanja. *Middlesex Hospital* u Londonu otvorena je 1745: bila je namenjena lečenju malih boginja i vakcinisanju; *London Fever Hospital* datira iz 1802, a *Royal Ophthalmic Hospital* iz 1804. Prvo porodilište u Londonu otvoreno je 1749. U Parizu su 1802. godine osnovana *Bolesna deca*. Polako se gradi bolnička mreža čija je terapijska funkcija

veoma istaknuta; ona mora, s jedne strane, da prilično kontinuirano obuhvati gradski ili seoski prostor za čije je stanovništvo nadležna, te, s druge strane, da se spoji sa medicinskim znanjem, njegovim klasifikacijama i njegovim tehnikama.

Konačno, bolnica mora da služi kao struktura oslonca medicinskom osoblju prilikom opsluživanja stanovništva. Mora postojati mogućnost da se sa lečenja kod kuće prede na bolnički režim, i iz ekonomskih i iz medicinskih razloga. Lekari, iz grada ili sa sela, moraju svojim posetama da olakšaju posao bolnicama i da spreče njihovo preopterećenje; a bolnica, zauzvrat, mora da bude dostupna ako lekar misli da je to potrebno ili ako to zahteva. Štaviše, bolnica kao mesto gomilanja i razvoja znanja mora da omogućiti obrazovanje lekara koji će držati privatnu praksu. Klinička nastava u bolničkom okruženju, čiji se zamenci pojavljuju u Holandiji, sa Silvijusom, zatim Burhaveom, u Beču sa Van Svitenom, u Edinburgu (uparivanjem Medicinskog fakulteta sa *Edinburgh Infirmary*), postaje krajem veka opšte načelo oko kojeg se pokušavaju reorganizovati studije medicine. Bolnica, terapijsko oruđe za one koji u njoj borave, kliničkom nastavom i dobrim kvalitetom medicinskog znanja doprinosi podizanju nivoa zdravlja stanovništva.

Reforma bolnica, a posebno projekti njihovog arhitektonskog, institucionalnog, tehničkog reorganizovanja, u XVIII veku duguju svoj značaj tom skupu problema koji uvode u igru gradski prostor, masu stanovništva sa njenim biološkim obeležjima, kompaktnu porodičnu ćeliju i telo pojedinaca. Upravo se u istoriju tih materijalnosti – istovremeno političkih i ekonomskih – upisuje „fizički“ preobražaj bolnica.

Odnosi moći prelaze u unutrašnjost tela

– *Gospodine Fuko, Volja za znanjem, prvi tom vaše Istorije seksualnosti, izgleda mi kao prevratnički tekst u svakom pogledu. Teza koju vi tu branite, neočekivana i jednostavna na prvi pogled, postepeno se pokazuje kao veoma složena. Recimo, sažeto, da odnos moći i seksa ne bi bio odnos represije, naprotiv. Ali, pre nego što odemo dalje, vratimo se na vaše pristupno predavanje na Kolež de Fransu, iz decembra 1970. godine. U njemu analizirate procedure koje kontrolišu proizvodnju diskursa. Među njima su: zabrana, zatim stara podela razum–ludilo i, konačno, volja za istinom. Da li biste hteli da nam pojasnite veze između Volje za znanjem i Poretka diskursa i da nam kažete da li se, tokom čitavog vašeg dokazivanja, volja za znanjem i volja za istinom preklapaju.*

– Mislim da sam u tom *Poretku diskursa* pomešao dva poimanja ili, bolje rečeno, da sam, na pitanje koje smatram legitimnim (artikulacija diskurzivnih činjenica o mehanizmima moći), predložio neprikladan odgovor. To je tekst koji sam napisao u jednom prelaznom trenutku. Do tada sam, čini mi se, prihvatao tradicionalno poimanje moći, moć kao suštinski pravni mehanizam, ono što kaže *zakon*, ono što zabranjuje, ono što kaže *ne*, sa sijaset

* „Les rapports de pouvoir passent à l'intérieur du corps“ (razgovor vodio L. Finas), *La Quinzaine littéraire*, br. 247, 1–15. januar, str. 4–6 [*Dits et écrits*, tekst 197].

negativnih učinaka: isključivanje, odbacivanje, blokiranje, osporavanje, prikrivanje...

No, smatram da je takvo poimanje neprikladno. Međutim, ono mi je bilo dovoljno u *Istoriji ludila* (nije da je ta knjiga sama po sebi zadovoljavajuća ili dovoljna), jer je ludilo povlašćen slučaj: tokom perioda klasicizma, moć se, bez sumnje, sprovodila na ludilu, barem u glavnom obliku isključivanja; onda vidimo kako je ludilo zahvaćeno velikom reakcijom odbacivanja. Tako da sam, analizirajući tu činjenicu, mogao bez prevelikih problema upotrebiti čisto negativno poimanje moći. U izvesnom trenutku mi se učinilo da je to nedovoljno, i to tokom jednog konkretnog ogleada, sa zatvorima, koji sam izveo 1971–1972. godine. Slučaj kaznenog sistema uverio me je da pitanje moći treba formulisati ne toliko s obzirom na pravo, već s obzirom na tehnologiju, s obzirom na taktiku i strategiju, i tu sam zamenu pravne i negativne matrice tehničkom i strateškom pokušao da uspostavim u *Nadzirati i kažnjavati*, a zatim da je upotrebim u *Istoriji seksualnosti*. Tako da bih se prilično rado odrekao svega onoga što u poretku diskursa može da predoči odnose moći i diskursa kao negativne mehanizme razređivanja.

– Čitalac koji se seća vaše Istorije ludila u doba klasicizma pamti sliku velikog baroknog ludila, zatvorenog i ućutkanog. U čitavoj Evropi se sredinom XVII veka užurbano grade ludnice. Da li se može reći da je moderna istorija, ako je ludilu nametnula tišinu, razvezala jezik seksu? Ili bi pak jedna ista opsesija – zabrinutost zbog ludila, zabrinutost zbog seksa – dovela, i na ravni diskursa i na ravni činjenica, do rezultata suprotnih i jednom i drugom, i zašto?

– Smatram, naime, da između ludila i seksualnosti postoji niz istorijskih veza koje su važne i koje svakako nisam opazio kad sam pisao *Istoriju ludila*. U tom trenutku, u glavi sam imao pisanje dveju paralelnih istorija: s jedne strane istorije isključivanja ludila i podela do kojih je nakon toga došlo, i s druge strane, istorije razgraničenja do kojih je došlo na polju seksualnosti (dozvoljena i zabranjena seksualnost, normalna i nenormalna,

seksualnost žena i seksualnost muškaraca, seksualnost odraslih i seksualnost dece); mislio sam na čitav niz binarnih podela koje su, svaka na svoj način, imale koristi od velike podele razum–bezumlje koju sam pokušao da rekonstituišem povodom ludila. Ali smatram da je to nedovoljno; ako je ludilo, barem tokom jednog veka, uglavnom bilo predmet negativnih operacija, u seksualnost je, od toga doba, ulagano na posve precizan i pozitivan način. Ali u XIX veku se odigrao jedan apsolutno fundamentalan fenomen – preplitanje, zaplitanje dvaju velikih tehnologija moći: one koja je istkala seksualnost, i one koja je odelila ludilo. Tehnologija koja se tiče ludila od negativne je postala pozitivna, od binarne je postala složena i višeoblična. Tada se rađa velika tehnologija psihe, koja je jedna od temeljnih crta našeg XIX i našeg XX veka; ona od seksa istovremeno pravi istinu skrivenu razumnom svešću i smisao što se da dešifrovati iz ludila: njihov zajednički smisao i, dakle, ono što omogućuje da se bavite i jednim i drugim prema istim modalitetima.

– Možda bi trebalo odstraniti tri moguća nesporazuma. Vaše pobijanje represivne hipoteze ne sastoji se ni u jednostavnom premeštanju akcenta niti od toga da se moći pripiše poricanje ili neznanje s tim u vezi?! Uzmimo inkviziciju, na primer. Umesto da se ukazuje na represiju koju je trpeo jeretik, akcenat bi mogao da se stavi na volju za znanjem koja je rukovodila mučenjem! Ne idete u tom smeru? Ne kažete ni da moć i od same sebe skriva svoje interesovanje za seks niti da seks govori iza leđa moći koju bi tako potajno zaobišao?

– Mislim, naime, da u mojoj knjizi nećete naći nijednu od tih tema i nijedan od ciljeva o kojima govorite kao o nesporazumima. Nesporazum je, uostalom, pomalo teška reč za ta tumačenja ili, bolje rečeno, ta razgraničenja moje knjige. Uzmite prvo: hteo sam, naime, da premestim akcenat i da ukažem na pozitivne mehanizme tamo gde se obično akcenat stavlja na negativne.

Tako se, povodom kaznenog sistema, uvek podvlači da hrišćanstvo sankcioniše seksualnost, da dopušta samo neke od njenih oblika, a kažnjava ostale. Ali smatram da, osim toga, treba prime-

titi da se u srcu hrišćanskog okajavanja greha nalazi ispovest, dakle priznanje, ispitivanje savesti, te se samim tim pojavila gomila znanja i diskursa o seksu koja je izazvala niz teorijskih učinaka (na primer, veliku analizu požude u XVII veku) i praktičnih učinaka (pedagogiju seksualnosti koja je nakon toga prešla u laičku i medicinsku sferu). Isto kao što sam govorio o načinu na koji su se različite instance ili različiti prenosnici moći na neki način zakačili za uživanje u samom svom sprovođenju. Ima u nadziranju, tačnije rečeno u pogledu onog koji nadzire, nečega što nije strano uživanju u nadziranju i uživanju u nadziranju uživanja. Eto, to sam hteo da kažem, ali to nije sve o čemu sam govorio. Isto tako sam insistirao na tim povratnim mehanizmima o kojima ste govorili. Sigurno je, na primer, da su eksplozije histerije do kojih je došlo u psihijatrijskim bolnicama u drugoj polovini XIX veka bile povratni mehanizam, protivudarac samom sprovođenju psihijatrijske moći: psihijatri su dobili histerično telo svojih pacijenata pravo u lice (hoću da kažem da su s time bili upoznati, ali da ništa o njemu nisu znali), a da to nisu želeli, ili čak i ne znajući kako se to dogodilo. Svi ti elementi se nalaze u mojoj knjizi, ali oni nisu njen suštinski deo; oni se moraju, čini mi se, razumeti počev od uspostavljanja jedne moći koja se sprovodi na samome telu. A ja nastojim da pokažem kako odnosi moći mogu materijalno da pređu u samo tkivo telâ a da tamo nisu preneti predstavom subjekata. Ako moć zahvati telo, to ne znači da je najpre bila interiorizovana u svesti ljudi. Postoji mreža biomoći, somatomoći, mreža iz koje se rađa seksualnost kao istorijski i kulturni fenomen, u kojem se u isti mah prepoznajemo i gubimo.

– Na 83. stranici Volje za znanjem, odgovarajući, čini se, na očekivanje čitaoca, razlučujete moć kao skup ustanova i aparata od moći kao mnogostrukosti odnosa sile koji su imanentni području na kojem se sprovode. Tu moć, tu moć-igru, predstavljate kao nešto što se stvara u svakom trenutku, na svakoj tački, na svakom razmaku od jedne tačke do druge.¹ I ta moć, ako ispravno razumemo, ne bi bila spoljna u odnosu na seks, baš naprotiv?

¹ Istorija seksualnosti: Volja za znanjem, prevela Jelena Stakić, Prosveta, Beograd, 1982, str. 83–84 (prim. prev.).

– Ono glavno u tom radu za mene je ponovna razrada teorije moći i nisam siguran da bi me jedino uživanje u pisanju o seksualnosti dovoljno motivisalo da započnem taj niz od šest to-mova (barem) da nisam osetio kako me na to navodi nužnost da se malo pozabavim tim pitanjem moći. Čini mi se da se previše često, i to prema modelu koji je propisala pravno-filozofska misao XVI i XVII veka, problem moći svodi na problem suverenosti: Šta je suveren? Kako suveren može da se konstituiše? Šta povezuje pojedince sa suverenom? Upravo taj problem, koji su postavljali pravnici – monarhisti i antimonarhisti – od XIII do XIX veka, nastavlja da nas opsega i, kako mi se čini, diskvalifikuje čitav jedan niz područja analize; znam da ona mogu da izgledaju kao prilično empirijska i sekundarna, ali ona se, napokon, tiču naših tela, naših postojanja, našeg svakodnevnog života. Hteo sam da protiv te povlastice suverene vlasti pokušam da istaknem vrednost jedne analize koja bi išla u drugom smeru. Između svake tačke društvenog tela, između muškarca i žene, u porodici, između učitelja i učenika, između onog ko zna i onog ko ne zna, prolaze odnosi moći koji nisu prosta i jednostavna projekcija velike suverene vlasti nad pojedincima; oni su pre pokretno i čvrsto tlo u koje se ona usidrila, uslovi za mogućnost njenog funkcionisanja. Porodica, čak i do dana današnjeg, nije jednostavan odraz, produžetak moći države: ona nije predstavnik države kod dece, baš kao što muškarac nije predstavnik države kod žene. Da bi država funkcionisala onako kako funkcionise potrebno je da između muškarca i žene, ili između odrasle osobe i deteta, postoje veoma posebni odnosi dominacije, koji imaju sopstvenu konfiguraciju i relativno su samostalni.

Smatram da se treba čuvati čitave tematike predstavljanja kojom su preopterećene analize moći. Dugo je bilo važno znati kako su pojedinačne volje mogle biti predstavljene opštom voljom ili u njoj. Sada se često ponavlja tvrdnja da otac, muž, gazda, odrasla osoba, profesor, predstavlja državnu moć, koja, sa svoje strane, predstavlja interese jedne klase. Iz toga se ne može saznati ništa ni o složenosti mehanizama, ni o njihovoj posebnosti, ni o podrškama, ni o komplementarnostima i ponekad blokadama koje sama ta raznovrsnost objašnjava.

Opšte uzev, smatram da se moć ne uspostavlja počev od volja (pojedinačnih ili kolektivnih), niti proističe iz interesa. Moć se uspostavlja i funkcionira počev od naročitih moći, od mnoštva pitanja i učinaka moći. Upravo to složeno područje treba izučiti. To ne znači da je ona nezavisna i da bi se mogla dešifrovati izvan ekonomskog procesa i proizvodnih odnosa.

– *Čitajući ono što se u vašoj knjizi može smatrati pokušajem da se razradi novo poimanje moći, podjeljeni smo između slike računara i slike pojedinca, koji je izolovan ili navodno izolovan, koji je i sam nosilac jedne posebne moći.*

– Ideja da, pošto je država izvor ili tačka gomilanja moći, od nje treba tražiti račun za sve dispozitive moći, izgleda mi kao ne preterano plodna u istorijskom smislu, ili recimo da je tu plodnost sada iscrpela. Danas mi obrnuti postupak izgleda bogatiji: mislim na studije kao što je ona Žaka Donzelo o porodici (on pokazuje kako su u apsolutno posebne oblike moći, koji se sprovode unutar porodica, prodrli opštiji mehanizmi državnog tipa zahvaljujući procesu školovanja, ali da su moći državnog tipa i moći porodičnog tipa sačuvala svoju posebnost i mogle su uistinu da se isprepliću samo u meri u kojoj je svaki od njihovih mehanizama bio poštovan). Slično tome, Fransoa Evald piše studiju o rudnicima, o uspostavljanju sistema vlasničke kontrole i načinu na koji je država preuzela tu vlasničku kontrolu a da ova nije izgubila delotvornost.

– *Da li je moguće, sad kad je ono što nazivamo moć vraćeno u igru, usvojiti političko gledište o tome? No, vi govorite o seksualnosti kao o političkom dispozitivu. Da li biste želeli da definišete značenje koje pripisujete reči „političko“?*

– Ako je tačno da skup odnosa sile u datom društvu predstavlja područje politike, i da je politika više ili manje sveobuhvatna strategija koja pokušava da koordinira i usmeri te odnose sile, smatram da se na vaše pitanje može odgovoriti na sledeći način: politika nije ono što u krajnjoj instanci određuje (ili ono što nadodređuje) elementarne i po prirodi neutralne odnose. Svaki odnos sile podrazumeva u svakom trenutku neki odnos moći (koji

je, na neki način, njegov trenutni presek), i svaki odnos moći upućuje, kao na svoj učinak jednako kao i na svoj uslov mogućnosti, na neko političko polje kojem pripada. Reći da je „sve političko“ znači iskazati tu sveprisutnost odnosa sile i njihovu imanentnost političkom polju; ali to znači i dati sebi još uvek jedva skiciran zadatak da razmrsite to beskrajno povesmo. Takvu analizu ne treba samleti u pojedinačnoj krivici (kao što je bilo uobičajeno, naročito pre nekoliko desetina godina – u egzistencijalizmu samobičevanja); znate: svako je odgovoran za sve, nema nijedne nepravde na svetu u kojoj, u osnovi, nismo saučesnici; ali se ta analiza ne sme ni izbegavati tako što će se prosto premestiti akcenat, kako se to veoma rado čini danas: sve to proističe iz tržišne ekonomije, ili iz kapitalističke eksploatacije, ili sasvim jednostavno iz ovog trulog društva (dakle, probleme seksa, ili prestupništva, ili ludila, treba odložiti do nekog drugog društva). Političku analizu i političku kritiku dobrim delom tek treba izumeti – ali treba izumeti i strategije koje će omogućiti da se, istovremeno, preinače ti odnosi sile i da se oni koordinišu tako da to preinačenje bude moguće i da se upiše u stvarnost. To znači da problem nije toliko u tome da se definiše neki politički položaj (što nas vraća na izbor na već postojećoj sceni), već da se zamisli i omogući postojanje novih shema politizacije. Ako politizovati znači vratiti na izbore, na već postojeće organizacije, onda je besmisleno baviti se svim tim odnosima sile i tim mehanizmima moći koje analiza otkriva. Velikim novim tehnikama moći (koje odgovaraju multinacionalnim ekonomijama ili birokratskim državama) mora se suprotstaviti politizacija koja će imati nove oblike.

– *Jedna od faza i posledica vašeg istraživanja sastoji se u razlučivanju, na veoma neodlučan način, seksa i seksualnosti. Možete li da pojasnite to razlučivanje i kažete nam kako od sada treba da čitamo naslov vaše Istorije seksualnosti?*

– To pitanje je bilo centralna teškoća moje knjige; počeo sam da je pišem kao istoriju načina na koji je seks prekriven i zamaskiran tom vrstom faune, tom neobičnom vegetacijom koja bi bila seksualnost. No, smatram da ta oprečnost između seksa i sek-

sualnosti upućuje na položaj moći kao zakona i zabrane: moć je uspostavila dispozitiv seksualnosti kako bi rekla *ne* seksu. Moja analiza je i dalje ostala zatočenica pravnog poimanja moći. Bilo je potrebno da napravim obrt; pretpostavio sam da je ideja seksa bila unutar dispozitiva seksualnosti i da, shodno tome, ono što treba pronaći u njenom korenu nije uskraćeni seks, već pozitivna ekonomija tela i užitka.

No postoji jedna temeljna crta u ekonomiji užitaka onakvoj kakva funkcioniše na Zapadu: to što joj seks služi kao načelo razumljivosti i mere. Već hiljadama godina težimo da verujemo kako je seks, bar potajno, zakon svakog užitka: i da to opravdava nužnost njegovog obuzdavanja i daje mogućnost za njegovu kontrolu. Te dve teme – da je seks u osnovi svakog užitka i da priroda seksa zahteva da on bude ograničen i posvećen razmnožavanju – nisu izvorno hrišćanske, već stoičke; a hrišćanstvo je bilo primorano da ih preuzme kada je želelo da se integriše u državne strukture Rimskog carstva, čija je gotovo univerzalna filozofija bila stoicizam. Seks je tada postao šifra za užitak. Na Zapadu (dok u društvima sa erotskom veštinom kao nasleđem pojačanje užitka teži da deseksualizuje telo), ta je kodifikacija užitka zakonima seksa konačno oslobodila mesto svakom dispozitivu seksualnosti. A on nas je naveo da verujemo kako se oslobađamo kad dešifrujemo svaki užitak s obzirom na konačno otkriveni seks. Dok pre treba težiti deseksualizaciji, opštoj ekonomiji užitka koja nije zasnovana na seksualnim normama.

– *Kroz vašu se analizu arheologija psihoanalize pojavljuje kao pomalo sumnjiva i sramna. Psihoanaliza razotkriva svoju dvostruku pripadnost, barem prvobitnu, s jedne strane priznanju iz vremena inkvizicije, a s druge medikalizaciji psihijatrije. Da li je to vaše stanovište?*

– Može se, naravno, reći da je psihoanaliza izrasla iz tog strahovitog rasta i institucionalizacije procedura priznanja kojima se odlikuje naša civilizacija. Ona na kraći rok pripada toj medikalizaciji seksualnosti koja je takođe jedan neobičan fenomen: dok su u erotskoj veštini pre medikalizovana sredstva (farmaceutska ili

somatska) koja služe pojačavanju užitka, na Zapadu imamo medikalizaciju same seksualnosti, kao da je ona zona naročite patološke krhkosti u ljudskom postojanju. Svaka seksualnost rizikuje da bude bolest ili da, istovremeno, izazove beskonačan broj bolesti. Ne može se poreći da se psihoanaliza nalazi na tački ukrštanja ova dva procesa. Kako je psihoanaliza dobila oblik kakav je dobila i to onda kada ga je dobila, to je ono što ću pokušati da uvidim u narednim tomovima. Prosto se bojim da će se povodom psihoanalize dogoditi ono što se dogodilo povodom psihijatrije kada sam pokušao da napišem *Istoriju ludila*; pokušao sam da ispričam šta se dešavalo do početka XIX veka; no psihijatri su moju priču razumeli kao napad na psihijatriju. Ne znam šta će se desiti sa psihoanalitičarima, ali bojim se da će kao antipsihoanalizu razumeti nešto što će biti samo jedna genealogija.

Zašto arheologija psihijatrije funkcioniše kao antipsihijatrija, dok arheologija biologije ne funkcioniše kao antibiologija? Da li je tako usled delimičnog karaktera analize? Ili je pre tako usled izvesnog rdavog odnosa psihijatrije sa sopstvenom istorijom, usled izvesne nesposobnosti psihijatrije, budući da je takva kakva jeste, da prihvati sopstvenu istoriju? Videćemo kako će psihoanaliza prihvatiti pitanje svoje istorije.

– *Imate li osećaj da će, zahvaljujući vašoj Istoriji seksualnosti, napredovati žensko pitanje? Mislim na ono što kažete u vezi sa histerizacijom i psihijatrizacijom ženskog tela.*

– Ima tu nekoliko ideja, ali kolebljivih, neučvršćenih. Rasprava i kritike nakon svakog toma možda će omogućiti da izrone na površinu. Ali nije na meni da utvrđujem pravila za upotrebu knjige.

– *U Volji za znanjem reč je o činjenicama i diskursu – činjenice i diskurs su uhvaćeni u vaš sopstveni diskurs, u taj poredak vašeg diskursa koji se pre predočava kao nered. Letite sa jedne na drugu tačku svoga dokazivanja, sami izazivate ono što protivreči vašem diskursu, kao da vam je mesto vaše analize prethodilo i prinudilo vas. Vaše pisanje, s druge strane, pokušava da pred očima čitaoca oslika odnose koji su veoma udaljeni i apstraktni. Slažete li se sa ovom dramtizacijom svoje analize i njenim fiktivnim karakterom?*

– Ova knjiga nema dokaznu funkciju. Ona je tu kao preludijum, da bi se istražila klavijatura, pomalo skicirale teme i videlo kako će ljudi reagovati, šta će biti kritikovano, šta se neće razumeti, a šta će izazvati bes: ovaj prvi tom sam napisao da bih, na neki način, omogućio tim reakcijama da prodru u ostale tomove. Što se tiče problema fikcije, on je za mene veoma važan problem; veoma sam svestan da nikada nisam ni pisao ništa drugo do fikcije. Ipak ne želim da kažem da u svemu tome nema istine. Čini mi se da postoji mogućnost da fikcija funkcioniše u istini, da izaziva učinke istine diskursom fikcije, i da funkcioniše tako da diskurs istine izazove, proizvede nešto što još ne postoji, dakle da ga „fiktionalizuje“. „Fiktionalizujemo“ istoriju počev od političke stvarnosti koja je čini istinitom, „fiktionalizujemo“ politiku koja još ne postoji počev od neke istorijske istine.

Igra Mišela Fukoa

Ubrzo nakon što je objavljena Volja za znanjem¹ pozvali smo Mišela Fukoa da provede jedno veče s nama. Ovde donosimo nekoliko trenutaka iz jednog haotičnog razgovora.

A. G.

A. G. *GRORIŠAR*: Krajnje je vreme da predemo na tu *Istoriju seksualnosti*, čiji prvi tom imamo i koja bi, kako najavljuješ, morala da ih ima šest.

M. *FUKO*: Da, najpre bih želeo da vam kažem da sam zaista srećan što sam ovde s vama. Pomalo i zbog toga sam napisao ovu knjigu u tom obliku. Do sada sam upakivao stvari, nisam poštedeo nijedan citat, nijednu referencu, bacio sam poteške komade kaldrme, što je uglavnom ostajalo bez odgovora. Otuda ideja o ovoj knjizi-programu, nekoj vrsti švajcarskog sira, sa rupama, da bismo se mogli u njih smestiti. Nisam hteo da kažem: „Evo šta ja mislim“, jer još nisam potpuno siguran u ono što iznosim. Ali želeo sam da vidim da li se to moglo reći, i do koje tačke se moglo reći, i, naravno, postoji opasnost da će vas to razočarati. Ono što je nesigurno u tome što sam napisao svakako je nesi-

^{*} „Le jeu de Michel Foucault“ (razgovor sa D. Colasom, A. Grosrichardom, G. I.e Gaudyom, J. Livi, G. Millerom, J. Miller, J.-A. Milleron, C. Millot, G. Wajemanom), *Ornicar?*, *Bulletin périodique de champ freudien*, br. 10, jul 1977, str. 62–93 [Dits et écrits, tekst 206].

¹ *Istorija seksualnosti: Volja za znanjem*, prevela Jelena Stakić, Prosveta, Beograd, 1982. (prim. prev.).

gurno. Nema tu lukavstva, nema retorike. I nisam siguran ni u ono što ću napisati u narednim tomovima. Zbog toga sam želeo da čujem kakav je učinak proizveo ovaj hipotetički diskurs. Čini mi se da se prvi put srećem sa ljudima koji žele da igraju tu igru koju predlažem u knjizi.

A. GRORIŠAR: Bez sumnje. Krenimo od naslova ovog programa: *Istorija seksualnosti*. Kog je tipa taj novi istorijski predmet koji nazivaš „seksualnošću“? Jer se očito ne radi ni o seksualnosti o kakvoj govore ili o kakvoj su govorili botaničari ili biolozi, i koja je stvar istoričara nauke. Ni o seksualnosti u smislu u kojem bi je mogla podrazumevati tradicionalna istorija ideja i običaja, koju ti danas ponovo osporavaš, kroz svoje sumnje o „represivnoj hipotezi“. Pa čak ni, konačno, o seksualnim praksama, koje istoričari danas izučavaju pomoću novih metoda i tehničkih sredstava analize. Ti govoriš o „dispozitivu seksualnosti“. Kakav je za tebe smisao tog termina „dispozitiv“ i kako on metodološki funkcioniše?

M. FUKO: Ono što pokušavam da uočim pod tim imenom je, prvo, jedan dubinski heterogen skup, koji sadrži diskurse, institucije, arhitektonska uređenja, regulatorne odluke, zakone, administrativne mere, naučne iskaze, filozofske, moralne, filantrop-ske postavke, ukratko: izrečeno, isto kao i neizrečeno, eto to su elementi dispozitiva. Sam dispozitiv je mreža koja se može uspostaviti između tih elemenata.

Drugo, u dispozitivu bih želeo da uočim pravu prirodu veze koja može postojati između tih heterogenih elemenata. Tako taj diskurs čas može izgledati kao program neke institucije, čas, naprotiv, kao element koji omogućuje da se opravda i prikrije neka praksa koja, međutim, ostaje nema, ili može funkcionisati kao sekundarna reinterpretacija te prakse, omogućiti joj pristup novom polju racionalnosti. Ukratko, između tih elemenata, diskurzivnih ili ne, postoji kao neka igra, dolazi do promena položaja, preinačenja funkcija, koja takođe mogu da budu veoma različita.

Treće, pod dispozitivom podrazumevam neku vrstu – recimo – formacije koja, u datom istorijskom trenutku, kao glavnu funkciju ima to da odgovori na neku nuždu. Dispozitiv, dakle, ima dominantnu stratešku funkciju. To je, na primer, moglo da bude usisavanje plutajućeg stanovništva koje je društvo sa ekonomijom suštinski merkantilističkog tipa videlo kao preveliki teret: u tome je postojao strateški imperativ, koji je igrao ulogu matrice dispozitiva i koji je malo-pomalo postao dispozitiv kontrole-pokoravanja ludila, duševne bolesti, neuroze.

Ž. VAŽEMAN: Dispozitiv se, dakle, definiše kao struktura heterogenih elemenata, ali i kao neka vrsta geneze?

M. FUKO: Da. A ja vidim dva suštinska trenutka u toj genezi. Prvi trenutak je trenutak prevage jednog strateškog cilja. Zatim, dispozitiv se uspostavlja tačno kao takav, i ostaje dispozitiv u meri u kojoj je mesto odvijanja dvostrukog procesa: procesa funkcionalne naddeterminacije, pošto se svaki učinak, pozitivan ili negativan, željen ili neželjen, na kraju uskladi ili uđe u protivrečnost sa drugima, i poziva na prerađivanje, na podešavanje, heterogenih elemenata koji izviru tu i tamo. S druge strane je proces neprestanog strateškog ispunjavanja. Uzmimo primer utamničenja, taj dispozitiv zahvaljujući kojem su se, u datom trenutku, mere pritvaranja pojavile kao najdelotvornije, najrazumnije oruđe koje se može primeniti na fenomen kriminaliteta. Šta je to proizvelo? Učinak koji nipošto nije bio predviđen, koji nije imao ništa sa lukavom strategijom nekakvog meta- ili transistorijskog subjekta koji bi ga opazio i želeo. Taj učinak je bilo uspostavljanje prestupničke sredine, veoma različite od one vrste rasadnika praksa i pojedinaca u sukobu sa zakonom kakva se mogla sresti u društvu XVIII veka. Šta se dogodilo? Zatvor je odigrao ulogu filtera za koncentraciju, profesionalizaciju, zatvaranje jedne prestupničke sredine. Od otprilike tridesetih godina XIX veka prisustvujemo ponovnoj upotrebi tog nenamerno izazvanog i negativnog učinka u jednoj novoj strategiji, koja je na neki način ispunila prazan prostor ili preobrazila negativno u pozitivno: prestupnička sredina je ponovno

upotrebljena u razne političke i ekonomske svrhe (tako je izvlačena dobit iz užitka, sa organizovanjem prostitucije). Eto šta ja nazivam strateškim ispunjenjem dispozitiva.

A. GRORIŠAR: U *Rečima i stvarima*, u *Antropologiji znanja*, govorio si o epistemi, znanju, diskurzivnim formacijama. Danas radije govoriš o „dispozitivu“, o „disciplinama“. Da li su ti pojmovi zamenili one prethodne, koje sada napuštaš? Ili ih pak reprodukuju u nekom drugom registru? Treba li u tome videti promenu u ideji koju imaš o tome kako treba upotrebiti tvoje knjige? Biraš li svoje predmete, način na koji im pristupaš, pojmove pomoću kojih ih shvataš u skladu sa novim ciljevima, koji bi danas bili bitke koje treba voditi, svet koji treba promeniti pre nego tumačiti? Kažem to da pitanja koja ćemo ti postaviti ne bi bila u raskoraku sa onim što si želeo da uradiš.

M. FUKO: Imaj na umu da je možda dobro da budu u raskoraku s tim: to bi dokazalo da je ono što govorim u raskoraku. Ali u pravu si što postavljaš to pitanje. Povodom dispozitiva nalazim se pred problemom iz kojeg se još nisam izvukao. Rekao sam da dispozitiv ima suštinski stratešku prirodu, što pretpostavlja da je tu reč o određenom manipulisanju odnosima snaga, o racionalnom i dogovorenom uplitanju u te odnose snaga, bilo da bi se oni razvili u tom i tom pravcu, bilo da bi se blokirali, ili stabilizovali, koristili. Dispozitiv je, dakle, uvek upisan u igru moći, ali je i uvek povezan sa granicom ili granicama znanja, koje se iz njega rađaju, ali ga, isto tako, uslovljavaju. Eto to je dispozitiv: strategije odnosa snaga koje podupiru ta znanja i poduprte su tim znanjima. U *Rečima i stvarima* sam, želeći da napišem istoriju episteme, ostao u ćorsokaku. Sada bih želeo da pokušam da pokažem da je ono što nazivam dispozitivom mnogo opštiji slučaj od episteme. Ili, bolje rečeno, da je epistema specifično diskurzivan dispozitiv, za razliku od dispozitiva koji je diskurzivan i nediskurzivan, budući da su njegovi elementi heterogeniji.

Ž.-A. MILE: Ono što uvodiš kao dispozitiv svakako se poima kao heterogenije od onoga što nazivaš epistemom.

M. FUKO: Apsolutno.

Ž.-A. MILE: U svojim epistemama si mešao i raspoređivao iskaze veoma različitog tipa; iskaze filozofa, naučnika, iskaze opskurnih autora i praktičara koji su teoretisali, i otuda efekat iznenađenja koji si dobio, ali se, u konačnici, tu i dalje radilo o iskazima.

M. FUKO: Svakako.

Ž.-A. MILE: Sa dispozitivima želiš da odeš s onu stranu diskursa. Ali ti novi skupovi, koji obuhvataju mnogo artikuliranih elemenata...

M. FUKO: A da!

Ž.-A. MILE: ... svejedno ostaju označiteljski skupovi. Ne vidim baš dobro kako bi mogao da stigneš do nediskurzivnog.

M. FUKO: Da bi se reklo: evo jednog dispozitiva, istražujem koji su se to elementi upleli u neku racionalnost, dati oblik koordinacije, osim što...

Ž.-A. MILE: Ne treba reći racionalnost, inače ćemo se vratiti na epistemu.

M. FUKO: Ako hoćeš, ja bih epistemu retrospektivno definisao kao strateški dispozitiv koji omogućuje da se među svim mogućim iskazima odaberu oni koji će biti prihvatljivi unutar, ne kažem neke naučne teorije, već jednog polja naučnosti, i o kojima će moći da se kaže: ovaj je istinit ili lažan. Dispozitiv omogućuje da se razdvoji ne istinito od lažnog, već ono što se može nazvati naučnim od onoga što ne može.

G. LE GOFÉ: Ali da se vratimo na nediskurzivno, čega to u dispozitivu ima, izvan iskazâ, osim institucija?

M. FUKO: Ono što se uopšteno naziva „institucijom“ to je svaka vrsta više ili manje prisilnog, naučenog ponašanja. Sve što u jednom društvu funkcioniše kao sistem prinude, a da nije

iskaz, ukratko – čitavo polje nediskurzivnog društvenog je institucija.

Ž.-A. *MILE*: Institucija je očigledno diskurzivna.

M. *FUKO*: Ako hoćeš, ali za moju vrstu dispozitiva nije preterano važno reći: evo šta je diskurzivno, evo šta nije. Između Gabrijelovog plana Vojne škole i same izgradnje Vojne škole, šta je institucionalno? To bi me zanimalo samo ako zgrada nije u skladu sa planom. Ali ne verujem da je važno obaviti taj odabir, budući da moj problem nije lingvistički.

A. *GRORIŠAR*: U svojoj knjizi izučavaš uspostavljanje i istoriju dispozitiva: dispozitiva seksualnosti. Mnogo shematizujući, može se reći da se on artikuliše, s jedne strane, u onome što nazivaš moć, čije je sredstvo, ili izraz. A, s druge strane, on proizvodi, moglo bi se reći, jedan imaginarni predmet, koji se može istorijski datirati – seks. Otuda dva velika niza pitanja: o moći, o seksu, u njihovom odnosu sa dispozitivom seksualnosti. Kad je reč o moći, iznosiš sumnje u njena tradicionalna poimanja. A ono što predlažeš nije toliko jedna nova teorija moći koliko je „analitika moći“. Kako ti taj termin „analitika“ omogućuje da rasvetliš ono što ovde nazivaš „moć“, i njenu povezanost sa dispozitivom seksualnosti?

M. *FUKO*: *Moć ne postoji*. Hoću da kažem sledeće: ideja da, na datom mestu, ili izvirući iz date tačke, postoji nešto što je moć, počiva, čini mi se, na krivotvorenoj analizi koja, u svakom slučaju, ne izveštava o znatnom broju fenomena. Moć u stvarnosti znači odnosi – više ili manje uređen, više ili manje hijerarhizovan, više ili manje koordinisan snop odnosa. Dakle, problem nije u tome da se načini teorija moći koja bi kao funkciju imala da ponovo uradi ono što su Bulenvilije, s jedne strane, i Ruso, s druge, želeli da urade. Obojica polaze od prvobitnog stanja u kojem su svi ljudi jednaki, i šta se onda dešava? Istorijska invazija za jednog, mitsko-pravni događaj za drugog, ali kako god da se uzme, ljudi više nisu imali prava i nastala je moć. Ako pokušamo da izgradimo teoriju moći, bićemo i dalje primorani

da je smatramo nečim što izniče u datoj tački i datom trenutku, i moraćemo da sačinimo njenu genezu, a zatim da je dedukujemo. Ali ako je moć, u stvari, otvoren, više ili manje koordinisan (i bez sumnje prilično rdavo koordinisan) snop odnosa, onda je jedini problem da se usvoji matrica analiza, koja omogućuje analitiku odnosa moći.

A. *GRORIŠAR*: A ipak, na 16. strani svoje knjige, dok podsećaš na to šta se dešava nakon Tridentskog koncila, postavljaš sebi zadatak da izučiš „kojim kanalima, potkradajući se, kroz koje govore vlast dopire do najtananijih i najličnijih ponašanja, koji joj putevi omogućuju da dosegne retke ili jedva primetne oblike želje“ itd. Jezik koji koristiš ovde i pored toga nas tera da mislimo o nekoj moći koja bi krenula iz jedinstvenog centra, i koja bi, malo-pomalo, u skladu sa procesom rasprostiranja, zaraze, kancerizacije, osvojila i ono što je najsićušnije i najperifernije. No, čini mi se da, kada na drugom mestu govoriš o umnožavanju „disciplina“, omogućuješ da se moć pojavi kao da polazi od „malih mesta“, da se organizuje u vezi sa „malim stvarima“, kako bi se na kraju koncentrisala. Kako miriš te dve predstave moći: jednu koja je opisuje kao nešto što se sprovodi odozgo nadole, od centra ka kružnici, od značajnog ka beskonačno malom, i drugu, koja izgleda da je obrnuta?

M. *FUKO*: Kad sam te čuo kako čitaš, porumeneo sam do ušiju i pomislio: istina je, upotrebio sam tu metaforu tačke koja, malo-pomalo, obasjava svoje okruženje... Ali bilo je to u jednom veoma preciznom slučaju: slučaju Crkve nakon Tridentskog koncila. Na jedan opšti način, mislim da treba videti kako se velike strategije moći stvrđavaju, kako uslove za svoje sprovođenje pronalaze u mikroodnosima moći. Ali još uvek ima i povratnih pokreta, koji omogućuju da strategije što koordinišu odnose moći proizvedu nove učinke, i napreduju na područjima koja do sada nisu bila važna. Tako je do sredine XVI veka Crkva kontrolisala seksualnost tek na jedan veoma distanciran način: obavezna godišnja ispovest, sa priznavanjem različitih grehova, garantovala je da ljudi neće imati mnogo golicavih

priča za svog popu. Počev od Tridentskog koncila, negde sredinom XVI veka, videli smo kako se pojavljuje, pored starih tehnika ispovesti, niz novih procedura koje su bile razjašnjene unutar crkvene institucije, sa ciljem pročišćenja i obrazovanja crkvenog osoblja: za semeništa i samostane posebno su razradene tehnike govora o svakodnevnom životu, ispitivanja samoga sebe, priznanja, upravljanja savešću, odnosa upravljač-upravljeni. To su pokušali da ubrizgaju u društvo, kroz pokret, istina je, odozgo nadole.

Ž.-A. MILE: Za to se zanima Pjer Ležandre.

M. FUKO: Još nisam uspeo da pročitam njegovu najnoviju knjigu, ali ono što je radio u *Cenzorovoj ljubavi* (*L'amour du censeur*)² izgleda mi sasvim neophodno. On opisuje proces koji stvarno postoji. Ali ne verujem da se odnosi moći proizvode samo tako, odozgo nadole.

A. GRORIŠAR: Misliš da je ta predstava moći kao nečega što se sprovodi odozgo nadole, i na represivan ili negativan način, zapravo iluzija? Zar to nije nužna iluzija, koju proizvodi sama moć? U svakom slučaju, to je veoma žilava iluzija, ipak su se protiv tog tipa moći ljudi borili i verovali da mogu da izdejsvuju promenu stvari.

Ž. MILE: Dodao bih jednu opasku: ako i prihvatimo da moć, na nivou čitavog društva, ne ide odozgo nadole, već se analizira kao snop odnosa, zar mikromoći, na kojima se ona zasniva, ne funkcionišu uvek odozgo nadole?

M. FUKO: Da, ako hoćeš. U meri u kojoj su odnosi moći jedan nejednak i relativno stabilizovan odnos snaga, očigledno je da podrazumeva gore i dole, razliku potencijala.

A. GRORIŠAR: Uvek nam je potreban neko manji od nas.

M. FUKO: U redu, ali ja sam želeo da kažem da je, da bi bilo kre-

² Legendre, P., *L'amour du censeur. Essai sur l'ordre dogmatique*, Pariz, Ed. du Seuil, kol. „Le Champ freudien“, 1974.

tanja odozgo nadole, potrebno da istovremeno postoji kapilarnost odozdo nagore. Uzmimo nešto jednostavno: odnose moći feudalnog tipa. Između kmetova, vezanih za zemlju, i vlastelina koji je od njih dobijao rentu, postojao je jedan lokalni odnos, relativno samostalan, gotovo *tête-à-tête*. Da bi se taj odnos održao potrebno je da iza njega postoji izvesna hijerarhizacija feudalnog sistema. Ali sigurno je da su moć kraljeva u Francuskoj i državni aparati koji su malo-pomalo uspostavljeni počev od XI veka, za uslov imali mogućnost usidrenja u ponašanja, tela, lokalne odnose moći u kojima nipošto ne bi trebalo videti jednostavnu projekciju centralne moći.

Ž.-A. MILE: Šta je, onda, taj odnos moći? To nije samo obaveza...

M. FUKO: A, ne! Samo bih hteo da odgovorim na pitanje koje mi je malopre postavljeno, o moći odozgo nadole koja bi bila negativna. Svaka moć je, bilo da ide odozgo nadole ili obrnuto, i koji god da je nivo na kojem je ispitujemo, zaista predstavljena, i to gotovo neprestano u zapadnim društvima, u negativnom obliku, što će reći u pravnom obliku. Svojtvo naših zapadnih društava jeste da jezik moći bude pravo, a ne magija ili religija.

A. GRORIŠAR: Ali jezik ljubavi, na primer, onakav kakav se formuliše u kurtoaznoj književnosti i u čitavoj istoriji ljubavi na Zapadu, nije pravni jezik. A ipak, on samo govori o moći, ne prestaje da uspostavlja odnose dominacije i sužanjstva. Uzmi termin „ljubavnica“³, na primer.

M. FUKO: U pravu si. Ali Dibi ima zanimljivo objašnjenje za to.⁴ On pojavu kurtoazne književnosti povezuje sa postojanjem *iuvenesa* u srednjovekovnom društvu: *iuvenes* su bili mladi ljudi, potomci koji nisu imali pravo na nasleđe i koji su morali da, na neki način, žive na margini linearnog genealoškog nasleđi-

³ U francuskom jeziku *maîtresse* znači ljubavnica, ali i gospodarica, pa i učiteljica (*prim. prev.*).

⁴ Duby, G., „Les jeunes dans la société aristocratique dans la France du Nord-Ouest au XII siècle“, *Annales. Economies, sociétés, civilisations*, t. XIX, br. 5, septembar-oktobar 1964, str. 835-846. *L'An mil*, Gallimard, Pariz, kol. „Archives“, br. 30, 1974.

vanja koje je bilo karakteristično za feudalni sistem. Čekali su, dakle, da neko umre među legitimnim naslednicima, da neka naslednica bude u obavezi da pronađe muža kadrog da preuzme brigu nad nasleđstvom i funkcijama povezanim sa položajem glave porodice. *Iuvenes* su, dakle, bili nemirni višak, nužno iznedren načinom prenošenja moći i svojine. E pa, za Dibi, kurtoazna književnost potiče iz toga: bila je to neka vrsta fiktivnog viteškog turnira između *iuvenesa* i glave porodice, ili vlastelina, ili čak kralja, sa već zauzetom ženom kao ulogom. U vremenu između ratova, u dokolici dugih zimskih večeri, oko žene su se tkali ti kurtoazni odnosi, koji su u osnovi samo različje odnosa moći, pošto je uvek reč o vitezovima koji stiže u zamak da bi oteo ženu gospodarima tog mesta. Bilo je u tome nečega što su iznedrile same institucije, nečega poput popuštanja prinude, tolerisane raskalašnosti, što je doneo taj stvarno-fiktivni dvoboj koji se može naći u kurtoaznim temama. To je komedija oko odnosa moći, koja funkcioniše u intermecima moći, ali nije pravi odnos moći.

A. *GRORIŠAR*: Možda, ali kurtoazna književnost ipak, preko trubadura, potiče iz arapsko-muslimanske civilizacije. No, da li ono što kaže Dibi važi i za to? Ali vratimo se na pitanje moći, u njenom odnosu sa dispozitivom.

K. *MILO*: Govoreći o „dispozitivima celine“ pišete na 85. strani da „logika je tu i dalje savršeno jasna, težnje odgonetljive, pa ipak, događa se da više nema nikoga ko bi ih zamišljao i da ima sasvim malo onih koji bi ih formulisali: prećutni karakter velikih bezimenih, bezmalo nemih strategija koje usaglašavaju govornjive taktike u čijim 'izumiteljima' ili odgovornima često nema pritvornosti...“ Tu definišete nešto poput strategije bez subjekta. Kako se to može pojmiti?

M. *FUKO*: Uzmimo jedan primer. U periodu između 1825. i 1830. vidimo kako se lokalno, i na način govornjivog učinka, pojavljuju valjano definisane strategije za vezivanje radnika u prvim teškim industrijama za njihova radna mesta. Važno je bilo da

se izbegne pokretljivost radne snage. U Miluzu, ili na severu Francuske, tako se razrađuju razne tehnike: na ljude se vrši pritisak da se venčavaju, obezbeđuje im se smeštaj, grade se radnička naselja, koristi se onaj lukavi sistem zaduživanja o kojem govori Marks, i koji se sastoji u tome da se kirija plaća unapred, iako se plata isplaćuje tek na kraju meseca. Postoje i sistemi štednje, zaduživanja kod piljara ili vinara koji su, u stvari, gazdini ljudi... Malo-pomalo se oko svega toga obrazuje diskurs filantropije, diskurs moralizacije radničke klase. Zatim se iskustva uopštavaju, zahvaljujući institucijama, društvima koja veoma svesno predlažu programe moralizacije radničke klase. Na to se nadograđuje problem zapošljavanja žena, školovanja dece, i odnosa to dvoje. Između školovanja dece, koje je centralna mera, preduzeta na nivou Parlamenta, i tog i tog oblika čisto lokalne inicijative preduzete povodom, na primer, smeštaja radnika, imate sve vrste mehanizama podrške (sindikati poslodavaca, privredne komore...) koje izumevaju, preinačuju, podešavaju, zavisno od vremena i mesta: tako da se dobija jedna sveobuhvatna, koherentna, racionalna strategija, ali za koju se više ne može reći ko ju je smislio.

K. *MILO*: Ali kakvu onda ulogu igra društvena klasa?

M. *FUKO*: E tu smo u centru problema, i, bez sumnje, nejasnoća u mom diskursu. Dominantna klasa nije apstrakcija, ali nije ni unapred uobličena datost. To što neka klasa postane dominantna, što osigurava svoju dominaciju i što se ta dominacija obnavlja, učinak je izvesnog broja delotvornih, promišljenih praksa koje funkcionišu unutar velikih strategija koje osiguravaju tu dominaciju. Ali između strategije koja učvršćuje, obnavlja, umnožava, naglašava odnose snaga, i uzroka koji je dominantan, imate uzajamni proizvodni odnos. Može se, dakle, reći da je strategija moralizacije radničke klase strategija koja omogućuje buržoaskoj klasi da bude buržoaska klasa i da sprovođi svoju dominaciju. Ali da je to buržoaska klasa koja, na nivou svoje ideologije ili svog ekonomskog projekta, ima neku vrstu subjekta koji je istovremeno stvaran i fiktivan, izmišljen

i nametnut silom te strategije radničkoj klasi, mislim da se to ne može reći.

Ž.-A. MILE: Nema subjekta, ali se finalizuje...

M. FUKO: Finalizuje se u odnosu na neki cilj.

Ž.-A. MILE: Koji se, dakle, nametnuo...

M. FUKO: ... koji se ispostavio kao nametnut. Moralizaciju radničke klase, ponoviću, nisu nametnuli ni Gizo u svojim zbir-kama zakona, ni Dipen u svojim knjigama. A nisu ni sindikati poslodavaca. A ona je ipak sprovedena, zato što je odgovarala na nužni cilj – ovladavanje plutajućom i skitanju sklonom radnom snagom. Cilj je, dakle, postojao, i strategija se razvila, sa većom ili manjom koherentnošću, ali bez potrebe da se u njoj pretpostavlja neki subjekt posednik zakona i koji ga iskazuje u obliku „moraš, ne moraš“.

Ž. MILE: Ali šta razdvaja različite subjekte obuhvaćene tom strategijom? Zar ne treba razlučiti, na primer, one koji je proizvode od onih koji je samo podnose? Čak i ako se njihove inicijative često završe sabiranjem, jesu li svi pomešani ili se razvrstavaju? I ako je tako, s obzirom na šta?

A. GRORIŠAR: I još nešto: da li bi model za to bio onaj iz Mandevillove *Priče o pčelama*⁵?

M. FUKO: Ne bih rekao, već ću uzeti drugi primer: primer uspostavljanja medicinsko-zakonskog dispozitiva, u kojem je psihijatrija korišćena na kaznenom području, s jedne strane, ali gde su, s druge strane, umnožene kontrole, intervencije kaznenog tipa u vladanje ili ponašanje anormalnih subjekata. To je dovelo do te ogromne građevine, istovremeno teorijske i zakonodavne, sagrađene oko pitanja degeneracije i degenerisanih. Šta se tu dogodilo? Upliću se sve vrste subjekata: administrativno

5 Mandeville, B. de, *The Fable of the Bees, or Private Vices*, London, J. Tonson, 1728–1729, 2 toma (*La Fable des abeilles, ou Fripon devenus honnêtes gens*, preveo J. Bertrand, London, J. Nourse, 1740, 4 toma).

osoblje, na primer, iz razloga javnog reda i mira, ali pre svega lekari i sudije. Može li se govoriti o interesu? Zašto su lekari želeli da se tako neposredno upletu u kazneno područje? I to tek što su uspeali da izdvoje psihijatriju, i to ne bez muke, iz one magme kakva je bila praksa interniranja, koja je bila samo središte medicinsko-zakonskog područja baš zato što nije bila ni iz jednog ni iz drugog. Samo što su alijenisti izdvojili teoriju i praksu moralnog otuđenja i definisali njegovu specifičnost, eto njih da kažu: „Ima zločina koji nas se tiču, dajte nam te ljude!“ U čemu je njihov interes kao lekara? Reći da je postojala neka vrsta imperijalističke dinamike psihijatrije, koja je želela da sebi pripoji zločin, da ga potčini svojoj racionalnosti, to ne vodi ničemu. Bio bih u iskušenju da kažem da u tome, u stvari, postoji nužnost (koju ne moramo da nazovemo interesom) povezana sa samim postojanjem psihijatrije koja je postala samostalna, ali koja je od tada morala da utemelji svoju intervenciju tako što će biti prepoznata kao deo javne higijene. A nije mogla da je utemelji samo na tome što je imala da usisa jednu bolest (moralno otuđenje). Bilo je potrebno i da postoji opasnost protiv koje će se ona boriti, kao što je opasnost od epidemije, nekog higijenskog nedostatka. No, kako pokazati da je ludilo opasnost ako ne tako što ćete pokazati da postoje ekstremni slučajevi, u kojima je ludilo – budući da je nevidljivo očima javnosti, da se ne očituje unapred nikakvim simptomima osim nekim sićušnim napuklinama, nekim gotovo nečujnim brujanjem koje može da uoči samo veoma iskusan posmatrač – moglo naglo da eksplodira u vidu nekog čudovišnog zločina. Tako je nastala ubilačka monomanija. Ludilo je strahovita opasnost upravo po tome što ga ne može predvideti nijedna osoba zdravog razuma koja tvrdi da može da spozna ludilo. Samo lekar može to da uoči: eto kako je ubistvo postalo isključivi predmet lekara, sa kojim je u isti mah stopljeno pravo na intervenciju. U slučaju sudija, može se reći da je jedna druga nužnost dovela do toga da, mada nerado, prihvate intervenciju lekara. Pored građevine zakonika, kaznena mašina koja im je stavljena na raspolaganje – zatvor – mogla je delotvorno da funkcioniše samo pod uslo-

vom da intervenišete na individualnosti pojedinca, na zločincu a ne na zločinu, kako bi ga preobrazila i popravila. Ali budući da postoje zločini kojima se ne može utvrditi razlog niti motiv, kažnjavanje je postalo nemoguće. Kazniti nekoga koga ne poznajete postaje nemoguće u kaznenom sistemu koji više nije sistem mučenja, već zatočavanja. (To je, uostalom, toliko tačno da smo pre nekoliko dana iz usta nekoga veoma uglednog čuli zapanjujuću rečenicu, pred kojom smo svi morali ostati otvorenih usta: „Ne možete da ubijete Patrika Anrija⁶, vi ga ne poznajete“. I šta onda? Da smo ga poznavali, ubili bismo ga?) Dakle, sudije, kako bi mogle da objedine zakonik (koji je ostao zakonik kažnjavanja, ispaštanja) i kaznenu praksu koja je postala praksa popravljanja i zatvora, bile su primorane da dopuste intervenciju psihijatra. Tu, dakle, imamo strateške nužnosti koje nisu baš interesi...

Ž. MILE: „Interes“ zamenjuješ „problemom“ (za lekare) i „nužnošću“ (za sudije). Korist od toga je veoma mala, i svejedno ostaje veoma neprecizno.

G. LE GOFÉ: Čini mi se da je sistem metafora koji rukovodi vašom analizom sistem organizma, koji omogućuje da se odstrani referenca na misleći i želeći subjekt. Živi organizam uvek teži da istraje u svome bivanju, i ne bira sredstva za ostvarenje tog cilja.

M. FUKO: Ne, ne slažem se u potpunosti. Prvo, nikad nisam upotrebio metaforu organizma. Zatim, ovaj problem nije problem održanja. Kad govorim o strategiji, shvatam taj termin ozbiljno: da bi izvestan odnos snaga mogao ne samo da se održi već i da se naglasi, stabilizuje, proširi, nužna je neka vrsta manevra. Psihijatar je manevrisao da bi uspeo da bude priznat kao deo javne higijene. To nije organizam, ništa više nego u slučaju sudstva, i ne vidim kako ono što kažem podrazumeva da su to organizmi.

⁶ Sudenje Patriku Anriju za ubistvo osmogodišnjeg Filipa Bertrana jedna je od najčuvenijih sudskih afera u Francuskoj, između ostalog i zbog toga što je posredno dovela do ukidanja smrtne kazne. Ugledna osoba koja izgovara navedenu rečenicu je Rober Badenter, vatreni zagovornik ukidanja smrtne kazne. On je, u svojstvu jednog od branilaca optuženog, uspeo da uhedi porotnike da ne izreknu smrtnu kaznu (*prim. prev.*).

A. GRORIŠAR: Nasuprot tome, zanimljivo je to što je tokom XIX veka nastala teorija društva pojmljenog prema modelu organizma, sa Ogistom Kontom, na primer. Ali ostavimo sad to. Primeri koje si nam dao kako bi objasnio da si pojmio tu „strategiju bez subjekta“ svi su izvučeni iz XIX veka, doba u kojem su društvo i država već veoma centralizovani, i tehnicizirani. Da li je to tako jasno i kad je reč o prethodnim periodima?

Ž.-A. MILE: Ukratko, upravo u trenutku kad izgleda da strategija ima subjekt, Fuko dokazuje da ga nema...

M. FUKO: U izvesnom smislu bih se složio s tim. Pre nekoliko dana čuo sam kako neko govori o moći – to je u modi. Tvrdio je da u toj famoznoj francuskoj apsolutnoj monarhiji nije bilo ničega apsolutnog. To su u stvari bila rasuta ostrvca moći, od kojih su neka funkcionisala kao geografski prostori, neka druga kao piramide, treća kao tela, ili u skladu sa porodičnim uticajima, sa mrežom orodavanja. Svakako nam je jasno zašto velike strategije nisu mogle da se pojave u takvom sistemu: francuska monarhija je stekla veoma snažan, ali veoma krut administrativni aparat, koji je puštao da prođu ogromne stvari. Tu je bio kralj, očigledni predstavnik moći, ali, u stvarnosti, moć nije bila centralizovana, nije se izražavala kroz velike strategije koje su bile prefinjene, savitljive i koherentne. Nasuprot tome, u XIX veku, kroz sve vrste mehanizama ili institucija – parlamentarizam, širenje informacija, izdavaštvo, svetske izložbe, univerzitet – buržoaska moć je mogla da razradi velike strategije, a da svejedno nema potrebu da im pripíše subjekt.

Ž.-A. MILE: Na teorijskom polju, napokon, stari transcendentni prostor bez subjekta nikada nije gotovo nikoga plašio, iako su ti, u vreme *Reči i stvari*, iz *Tan moderna* zamerali zbog odsustva svake vrste uzročnosti u tim pokretima pomoću kojih si prelazio sa jedne *episteme* na drugu. Ali možda tu postoji jedna teškoća kada je reč, ne više o teorijskom, već o praktičnom polju. Tu postoji odnos snaga i postoje borbe. Nužno se postavlja pitanje: „Ko se bori? i protiv koga?“ Ovde ne možeš da izbegneš pitanje subjekta, ili, bolje rečeno, subjekata.

M. FUKO: Svakako, i to je ono što me zaokuplja. Ne znam baš kako da se iz toga izvučem. Ali konačno, ako smatramo da se moć mora analizirati s obzirom na odnose moći, čini mi se da tu imamo sredstvo da mnogo bolje nego u drugim teorijskim razradama shvatimo odnos koji postoji između moći i borbe, naročito klasne borbe. U većini, ako ne Marksovih a ono bar marksističkih tekstova (osim možda kod Trockog), iznenađuje me to što u tišini prelaze preko onoga što se podrazumeva pod borbom kad se govori o klasnoj borbi. Šta ovde znači borba? Dijalektičko sučeljavanje? Politička borba za moć? Ekonomska bitka? Rat? Civilno društvo kroz koje prolazi klasna borba, to bi bio rat nastavljen drugim sredstvima?

D. KOLA: Možda bi trebalo imati u vidu instituciju partije, koja se ne može izjednačiti sa drugim institucijama, onima koje nemaju za cilj osvajanje vlasti...

A. GRORIŠAR: Osim toga, marksisti ipak postavljaju to pitanje: „Ko su naši prijatelji, ko su neprijatelji?“, koje teži da, na tom polju borbi, odredi prave linije sučeljavanja...

Ž.-A. MILE: Konačno, koji su za tebe suprotstavljeni subjekti?

M. FUKO: Ovo nije hipoteza, ali rekao bih: svi sa svima. Ne postoje neposredno dati subjekti, od kojih bi jedan bio proletarijat, a drugi buržoazija. Ko se bori protiv koga? Borimo se svi protiv svih. I uvek postoji nešto u nama što se bori protiv nečega drugog u nama.

Ž.-A. MILE: Što znači da bi postojale samo privremene koalicije, od kojih bi neke odmah propadale, dok bi neke druge trajale, ali, na kraju, prvi i poslednji element su pojedinci?

M. FUKO: Da, pojedinci, pa čak i potpojedinci.

Ž.-A. MILE: Potpojedinci?

Ž. MILE: Kad bih, o tom pitanju moći, želeo da iznesem svoj utisak kao čitalac, na trenutke bih rekao: ovo je previše dobro urađeno...

M. FUKO: To je rečeno i u *Nuvel kritik* povodom moje prethodne knjige: ovo je previše dobro urađeno da ne bi skrivalo laži...

Ž. MILE: Hoću da kažem: previše je dobro urađeno ovo sa strategijama. Ne mislim da to skriva laži, ali, nakon što sam video da su stvari tako dobro uređene, razmeštene, na lokalnom, regionalnom, nacionalnom nivou, i to vekovima, pitam se: da ipak ne treba napraviti mesta za... kaos?

M. FUKO: O, potpuno se slažem. Sudstvo i psihijatrija se sreću, ali kroz kakav kaos, kakav metež! Samo što ja kao da sam imao posla sa bitkom: kad nekome nije stalo do opisa, kad želi da pokuša da objasni pobjedu ili poraz, potrebno je postaviti probleme s obzirom na strategije, i zapitati se: zašto je to uspelo? Zašto se to održalo? Eto zašto se bavim stvarima na takav način, koji odaje utisak da je previše lep da bi bio istinit.

A. GRORIŠAR: Haos ili ne, govorimo sada o seksu. Ti od njega praviš predmet istorije, koji je, u neku ruku, iznedrio dispozitiv seksualnosti.

Ž.-A. MILE: U prethodnoj knjizi bavio si se prestupništvom. Seksualnost je očigledno predmet drugačijeg tipa. Osim ako nije zabavnije da se pokaže kako mu je sličan? Šta ti je draže?

M. FUKO: Rekao bih: pokušajmo da vidimo da možda nije slično. To je ulog u igri, i to što ima šest tomova znači da je reč o igri! Ovo je jedina knjiga koju sam napisao a da nisam unapred znao kako će glasiti njen naslov. I pronašao sam ga tek u poslednjem trenutku. *Istorija seksualnosti*, u nedostatku boljeg. Prvi naslov, koji sam pokazao Fransoa Renjou, bio je *Seks i Istina*. Odustao sam od njega, ali ipak je u tome bio moj problem: šta se to dešavalo na Zapadu da bi pitanje istine bilo postavljeno povodom seksualnog užitka? I u tome je moj problem od *Istorije ludila*. Istoričari mi kažu: „Da, naravno, ali zašto niste izučavali različite duševne bolesti s kojima se srećemo u XVII i XVIII veku? Zašto niste napisali istoriju epidemija duševnih bolesti?“ Ne uspevam da im objasnim da je, naime, sve to kraj-

nje zanimljivo, ali da to nije moj problem. Moj problem je, povodom ludila, bio da saznam kako je bilo moguće pobrinuti se da pitanje ludila funkcionise u smislu diskursa istine, što će reći diskursa koji imaju status i funkciju naučnih diskursa. Na Zapadu je to naučni diskurs. Iz tog ugla sam želeo da pristupim seksualnosti.

A. GRORIŠAR: Kako definišeš ono što nazivaš „polom“ u odnosu na taj dispozitiv seksualnosti? Da li je to imaginarni predmet, fenomen, iluzija?

M. FUKO: Dobro, reći ću ti kako su se stvari odvijale. Bilo je nekoliko uzastopnih verzija. Na početku, pol je bio unapred utvrđena datost, a seksualnost se javljala kao neka vrsta istovremeno diskurzivne i institucionalne formacije, koja je došla da se prikači za seks, da ga obuhvati i na kraju prikrije. To je bila prva linija pristupa. Zatim sam pokazao rukopis nekim ljudima, i osećao sam da nije zadovoljavajući. Onda sam obrnuo stvar naglavce. Bila je to igra, jer nisam bio baš siguran... Ali mislio sam: zar pol, koji je, izgleda, instanca koja ima svoje zakone, svoje prinude, na osnovu kojih se definišu i muški i ženski pol, u osnovi ne bi, naprotiv, bio nešto što je proizveo dispozitiv seksualnosti? Diskurs seksualnosti nije najpre primenjen na pol, već na telo, polne organe, užitke, srodničke odnose, odnose među pojedincima...

Ž.-A. MILE: Heterogen skup...

M. FUKO: Da, heterogen skup, koji je na kraju obuhvaćen dispozitivom seksualnosti, koji je u datom trenutku, kao ključnu stvar svog diskursa i možda sopstvenog funkcionisanja, proizveo ideju pola.

Ž. MILE: Ta ideja pola nije savremenica uspostavljanju dispozitiva seksualnosti?

M. FUKO: Ne, ne! Čini mi se da se pol pojavljuje tokom XIX veka.

Ž. MILE: Imamo pol od XIX veka?

M. FUKO: Imamo seksualnost od XVIII veka, a pol od XIX. Ranije smo, bez sumnje, imali plot. Tu je Tertulijan glavni čovek.

Ž.-A. MILE: To moraš da nam objasniš.

M. FUKO: E pa, Tertulijan je, unutar koherentnog teorijskog diskursa, objedinio dve fundamentalne stvari: suštinu hrišćanskih imperativa – *didakhé* – i načela na osnovu kojih se mogao izbesci gnostički dualizam.

Ž.-A. MILE: Vidim da tražiš izvršioce koji će ti omogućiti da izbrišeš raskid do kojeg je došlo sa Frojdom. Sećaš se, kad je Altiser ukazivao na vrednost marksističkog raskida, ti si već bio stigao sa svojom gunicom. A sada će Frojd ići istim putem, barem mislim da je to tvoj cilj, u okviru jedne složene strategije, kako bi ti rekao. Da li zaista veruješ da ćeš uspeti da izbrišeš rez između Tertulijana i Frojda?

M. FUKO: Reći ću da je, za mene, istorija rezova i ne-rezova uvek polazna tačka i ujedno veoma relativna stvar. U *Rečima i stvarima* krenuo sam od veoma očitih razlika, od preobražaja empirijskih nauka pred kraj XIX veka. Treba biti neznalica, a znam da vi to niste, da se ne bi znalo kako su neki medicinski traktati iz 1780. i neki traktat iz patološke anatomije iz 1820. dva različita sveta. Moj problem je bio da saznam koje su bile grupe nužnih i dovoljnih preobražaja unutar samog režima diskursa da bi se mogle upotrebiti ove reči pre nego one druge, ovaj tip analize pre nego neki drugi, da se stvari mogu gledati pod ovim uglom a ne pod nekim drugim. Ovde, iz razloga koji spadaju u sferu sticaja okolnosti, pošto se svi oslanjaju na rez, ja pomišljam: pokušajmo da promenimo dekor, i pođimo od nečega što je očito koliko i rez, pod uslovom da se promene reperi. Vidimo kako se pojavljuje ta strahovita mehanika, mašinerija priznanja, u kojoj, naime, psihoanaliza i Frojd izgledaju kao jedna od epizoda. U redu...

Ž.-A. MILE: Praviš nešto što u jedan mah guta ogromnu količinu...

M. FUKO: U jedan mah, ogromnu količinu, a zatim ću pokušati da vidim koji su preobražaji...

Ž.-A. MILE: I, razume se, dobro ćeš pripaziti na to da se glavni preobražaj ne smesti kod Frojda. Dokazaćeš, na primer, da je fokusiranje na porodicu počelo pre Frojda, ili...

M. FUKO: Ako hoćeš, ali čini mi se da sama činjenica da sam igrao ovu igru za mene, bez sumnje, isključuje to da se Frojd javlja kao radikalni rez na osnovu koga sve ostalo mora iznova da se promišlja. Verovatno ću ukazati na to da se oko XVIII veka, i to iz ekonomskih, istorijskih razloga, uspostavlja jedan opšti dispozitiv u kojem će Frojd imati svoje mesto. I pokazaću, bez sumnje, da je Frojd kao rukavicu izvrnuo teoriju degeneracije, što nije uobičajen način da se frojdovski prekid uvrsti među događaje iz naučne sfere.

Ž.-A. MILE: Da, ti sa zadovoljstvom naglašavaš veštački karakter svoje procedure. Tvoji rezultati zavise od izbora repera, a izbor repera zavisi od spleta okolnosti. Zar sve to što nam kažeš nije samo privid?

M. FUKO: To nije fatamorgana, već fabrikat.

Ž.-A. MILE: Da, i motivisano je tvojom željom, tvojom nadom, tvojim...

M. FUKO: Tako je, upravo tu se pojavljuje polemički ili politički cilj. Ali znaš da se nikada ne bavim politikom, a polemika mi je daleka.

Ž.-A. MILE: Da, i kakav učinak misliš da ćeš tako dobiti povodom psihoanalize?

M. FUKO: E pa, rekao bih da se u uobičajenim istorijama može pročitati da za seksualnost nije znala ni medicina, a ni psihijatrija, i da je na kraju Frojd otkrio seksualno poreklo neuroza. No, svi znaju da to nije istina, da je problem seksualnosti bio upisan u medicinu i psihijatriju XIX veka na očit i značajan na-

čin i da je Frojd, u osnovi, samo zdravo za gotovo shvatio ono što mu je jedne večeri pokazao Šarko: da se sve vrti oko seksualnosti.⁷ Snaga psihoanalize je u tome što se otvorila prema nečem sasvim drugom, a to je logika nesvesnog. A tu seksualnost više nije ono što je bila u početku.

Ž.-A. MILE: Svakako. Kažeš: psihoanaliza. Za ono što time prizivaš, moglo bi se reći: Lakan, zar ne?

M. FUKO: Rekao bih: Frojd i Lakan. Drugačije rečeno, nije važna knjiga *O seksualnoj teoriji*⁸, već *Traumdeutung*.⁹

Ž.-A. MILE: To nije teorija razvoja, već logika označitelja.

M. FUKO: To nije teorija razvoja, to nije seksualna tajna iza neuroza ili psihoza, to je jedna logika nesvesnog...

Ž.-A. MILE: Suprotstavljati seksualnost i nesvesno, to je tako lakanovski. Uostalom, jedan od aksioma te logike glasi da ne postoji seksualni odnos.

M. FUKO: Nisam znao da postoji taj aksiom.

Ž.-A. MILE: To podrazumeva da seksualnost nije istorijska u smislu u kojem sve drugo jeste, s kraja na kraj i od početka, zar ne? Ne postoji istorija seksualnosti kao što postoji istorija hleba.

M. FUKO: Ne, kao što postoji istorija ludila, hoću da kažem ludila kao pitanja, postavljenog s obzirom na istinu. Unutar diskursa u kojem se smatra da čovekovo ludilo govori nešto o istini toga šta je čovek, subjekt ili um. Od dana u kojem je ludilo prestalo da izgleda kao maska uma, nego je upisano kao čudesno Dru-

⁷ Aluzija na epizodu koja se odigrala prikom posete Šarkou i o kojoj Frojd piše u *Zur Geschichte der Psychoanalytischen Bewegung, Jahrbuch der Psychoanalyse*, tom VI, 1914, str. 207–260 (*Sur l'histoire du mouvement psychoanalytique*, preveo C. Heim, Pariz, Gallimard, kol. „Connaissance de l'inconscient“, 1991, str. 25).

⁸ Freud, S., *Drei Abhandlungen zur Sexualtheorie*, Lajpcig, Franz Deuticke, 1905. (*O seksualnoj teoriji; Totem i tabu*, preveo Pavle Milekić, Matica srpska, Novi Sad, 1984).

⁹ Freud, S., *Die Traumdeutung*, Lajpcig, Franz Deuticke, 1900. (*Tumačenje snova*, preveo Albin Vilhar, Matica srpska, Novi Sad, 1981).

go koje je prisutno u svakom razumnom čoveku i koje za sebe zadržava, ako ne glavninu a ono barem deo tajni uma, od tog je dana počelo nešto poput istorije ludila, ili nove epizode u istoriji ludila. I iz te epizode još nismo izašli. Kažem na isti način, od dana u kojem je čoveku rečeno: svojim polom nećeš prosto proizvoditi užitak za sebe, već ćeš proizvoditi istinu, i to istinu koja će biti tvoja istina, od dana u kojem je Tertulijan počeo da govori hrišćanima: na strani vaše čednosti...

Ž.-A. MILE: Evo opet tražiš poreklo, a sada je to Tertulijanova greška.

M. FUKO: Samo sam se šalio.

Ž.-A. MILE: Očigledno ćeš reći: to je složenije, postoje heterogeni nivoi, pokreti odozdo nagore i obrnuto. Ali, ozbiljno, to traženje tačke u kojoj je to počelo, ta bolest reči, da li ti...

M. FUKO: Kažem to na fiktivan način, šale radi, priče radi.

Ž.-A. MILE: Ali ako ne želimo da zasmeyavamo ljude, šta bi trebalo da kažemo?

M. FUKO: Šta bi trebalo da kažemo? Našao bi se verovatno kod Euripida, uz povezivanje sa nekoliko elemenata jevrejskog misticizma, i nekim iz aleksandrijske filozofije, i sa seksualnošću kod stoika, uzevši i pojam *enkrateia*, taj način da se nešto pretpostavlja, kojeg nema kod stoika, čednost... Ali ono o čemu ja govorim jeste kako je ljudima rečeno da na strani njihovog pola postoji tajna njihove istine.

A GRORIŠAR: Govoriš o tehnikama priznanja. A čini mi se da postoje i tehnike slušanja. U većini priručnika za ispovednike ili rečnika za pitanja savesti nalazimo, na primer, član o „mračnoj nasladi“, koji se bavi prirodom i ozbiljnošću greha koji se sastoji u odlaganju užitka (to je *morositas*), u predstavi, mišlju ili rečju, o nekom prošlom polnom grehu. No, eto šta se neposredno tiče ispovednika: kako da sluša priče o gnusnim scenama a da i sam ne zgreši, što će reći, da u njima ne uživa? Te postoji čitava tehnika i čitava kazuistika slušanja, koja očito zavisi od odnosa

same stvari sa mišlju o stvari, s jedne strane, te misli o stvari sa rečima koje služe da se ona iskaže, s druge. No taj se dvostruki odnos menjao: dobro si to pokazao u *Rečima i stvarima*, onda kad obeležavaš početnu i završnu granicu „episteme predstave“. Ta duga istorija priznanja, ta volja da se od drugog čuje istina o njegovom polnom životu, koja postoji i danas, praćena je, dakle, istorijom tehnika slušanja, koje su se dubinski preinačile. Da li je linija koju povlačiš od srednjeg veka do Frojda neprekidna? Kada Frojd – ili neki psihoanalitičar – sluša, način na koji on sluša i ono što sluša, mesto koje u tom slučaju zauzima označitelj, na primer, da li se to i dalje može uporediti sa onim što je važno za ispovednike?

M. FUKO: U ovom prvom tomu je reč o pregledu nečega čije se neprestano postojanje na Zapadu teško može poreći: uređenih procedura priznavanja seksa, seksualnosti i seksualnih užitaka. Ali istina je da su te procedure duboko remećene u nekim trenucima, u uslovima koje je često teško objasniti. U XVIII veku prisustvujemo veoma jasnom urušavanju ne pritisaka ili naloga da se prizna, već prefinjenosti tehnika priznanja. U to doba, u kojem su upravljanje savešću i ispovest uglavnom izgubili svoju ulogu, vidimo kako se pojavljuju grube medicinske tehnike, tipa: hajde, napred, pričaj nam svoju priču, ispričaj nam je pismeno...

Ž.-A. MILE: Ali misliš li da, tokom tog dugog perioda, opstaje isti pojam, ne seksa, već, ovog puta, istine? Da li je ona lokalizovana i sakupljena na isti način? Pretpostavlja li se da je ona uzrok?

M. FUKO: Neprestano se prihvatilo, naravno, uz sve vrste mogućih promena, da je proizvodnja istine ispunjena učincima o subjektu...

Ž.-A. MILE: Zar nisi imao osećaj da gradiš nešto što je, ma koliko da je zabavno, osuđeno na to da mu promakne suština? Da u tvojoj mreži postoje tako velike rupe da kroz nju propadaju sve ribe? Zašto, umesto svog mikroskopa, uzimaš teleskop, i to naopako? Možemo razumeti zašto to radiš samo ako nam kažeš čemu se, pri tome, nadaš?

M. FUKO: Može li se govoriti o nadi? Reč „priznanje“, koju ja koristim, možda je malo preširoka. Ali verujem da sam joj u svojoj knjizi dao prilično precizan sadržaj. Kad govorim o priznanju, mislim, iako dobro znam da je to malo dosadno, na sve procedure kojima se subjekt podstiče da na svojoj seksualnosti proizvodi diskurs istine koji je kadar da deluje na sam subjekt.

Ž.-A. MILE: Nisam preterano zadovoljan ogromnim pojmovima koje ovde uvodiš u igru, vidim kako se rastaču čim se stvari podrobnije pogledaju.

M. FUKO: Ali oni su i napravljeni da budu rastočeni, to su veoma uopštene definicije...

Ž.-A. MILE: U procedurama priznanja, pretpostavljamo da subjekt zna istinu. Zar ne dode do korenite promene kad se pretpostavi da subjekt ne zna tu istinu?

M. FUKO: Dobro vidim na šta ciljaš. Ali, zapravo, jedna od fundamentalnih tačaka u hrišćanskom upravljanju savešću jeste da subjekt ne zna istinu.

Ž.-A. MILE: A ti ćeš dokazati da to neznanje ima status nesvesnog? Ali upisati diskurs subjekta u matricu čitanja, ponovo ga kodirati u skladu sa nekim upitnikom kako bi se saznalo po čemu je taj i taj čin grešan ili nije, nema nikakve veze sa pretpostavkom da subjekt ima znanje o kojem ne zna istinu.

M. FUKO: U upravljanju savešću, to što subjekt ne zna mnogo je drugačije od toga da li je nešto greh ili nije, da li je smrtni ili oprostiv greh. Ne zna šta se dešava u njemu. A onaj kojim se upravlja pronade svog upravitelja, i kaže mu: slušajte, evo...

Ž.-A. MILE: Onaj kojim se upravlja, upravljač, to je, naime, sasvim analitička situacija.

M. FUKO: Slušaj, želeo bih da završim. On kaže: „Slušajte, evo, ne mogu sada da se molim, prolazim kroz stanje duhovne suše zbog kojeg sam izgubio dodir sa Bogom.“ A upravljač mu kaže:

„E pa, u vama se nešto dešava, a vi ne znate šta. Radićemo zajedno na tome da ga proizvedemo.“

Ž.-A. MILE: Izvinjavam se, ali ne nalazim da je to poređenje mnogo uverljivo.

M. FUKO: Osećam da tu dodirujem, za tebe kao i za mene, i za sve, fundamentalno pitanje. Ne pokušavam da, pomoću tog pojma priznanja, izgradim okvir koji bi mi omogućio da sve svedem na isto, ispovednike na Frojda. Naprotiv, kao u *Rečima i stvarima*, reč je o tome da se bolje ukaže na razlike. Moje polje predmeta ovde su procedure iznuđivanja istine: u sledećem tomu ću, povodom hrišćanske ploti, pokušati da izučim čime se od X do XVIII veka odlikuju te diskurzivne procedure. A zatim ću stići do tog preobražaja, koji mi se čini na drugačiji način zagonetniji od psihoanalitičkog, pošto sam na osnovu pitanja koje mi je on postavio uspeo da ono što je trebalo da bude samo jedna knjižica pretvorim u ovaj sada već pomalo ludački projekat: u periodu od dvadeset godina, u čitavoj Evropi, lekari i vaspitači su se pitali samo jedno – kakva je to neverovatna epidemija koja pretila celom ljudskom rodu: dečja masturbacija. Nešto što niko živi nikad ranije nije radio!

Ž. LIVI: Povodom dečje masturbacije, zar ne mislite da ne poklanjate dovoljno pažnje razlici u polovima? Ili pak smatrate da je pedagoška institucija funkcionisala na isti način i za devojčice i za dečake?

M. FUKO: Na prvi pogled, razlike su mi izgledale slabašne pre XIX veka...

Ž. LIVI: Čini mi se da se to kod devojčica odvija na diskretniji način. Manje se o tome govori, dok kod dečaka ima veoma podrobnih opisa.

M. FUKO: Da... u XVIII veku, problem pola je bio problem muškog pola, a disciplinovanje pola sprovodile su muške škole, vojne škole... Zatim, od trenutka u kojem pol žene počinje da

dobija medicinsko-društveni značaj, sa problemima povezanim sa materinstvom i dojenjem, masturbacija kod žena izlazi na svetlost dana. Izgleda da je u XIX veku ona odnela prevagu. Krajem XIX veka, jamačno, na devojčicama su obavljani krupni hirurški zahvati, bile su to prave muke: prženje klitorisa vrelim gvožđem bilo je, ako ne uobičajeno, a ono relativno često u to vreme. U masturbaciji je viđeno nešto dramatično.

Ž. VAŽEMAN: Da li biste mogli da pojasnite to što kažete o Frojdu i Šarkou?

M. FUKO: Frojd dolazi kod Šarkoa. Tu vidi studente medicine kako daju ženama da udišu amil-nitrat, pa ih onda, tako opijene, vode Šarkou. Žene zauzimaju svakakve položaje, svašta govore. Gledaju ih, slušaju ih, a zatim Šarko u jednom trenutku izjavi kako to postaje veoma gadno. Ovde, dakle, imamo divnu situaciju, u kojoj je seksualnost zaista izvučena na površinu, izazvana, podstaknuta, zagolicana na hiljadu načina, i Šarko najednom kaže: „Dosta“. A Frojd će: „A zašto bi bilo dosta?“ Frojdu nije bilo potrebno da traži bilo šta drugo osim toga što je video kod Šarkoa. Seksualnost je bila tu, pred njegovim očima, prisutna, ispoljena, u izvedbi Šarkoa i njegovih ljudi...

Ž. VAŽEMAN: To nije baš ono što kažete u svojoj knjizi. Ipak je tu došlo do intervencije „najčuvenijeg Uha“... Bez sumnje je seksualnost išla od jednih usta do jednog uha, od Šarkoovih usta do Frojdovog uha, i tačno je da je Frojd u Salpetrijeru video kako se ispoljava nešto seksualne prirode. Ali da li je Šarko u tome prepoznao seksualnost? Šarko je izazivao histerične krize, na primer, položaj mosta. A Frojd je u tome prepoznavao nešto nalik koitusu. Ali može li se reći da je Šarko video ono što će videti Frojd?

M. FUKO: Ne, ali ja sam govorio pohvalno. Hteo sam da kažem da Frojdova velika originalnost nije počivala u tome što je ispod neuroze otkrio seksualnost. Seksualnost je bila tu. Šarko je o njoj već bio govorio. Njegova originalnost je počivala u tome što je to shvatio doslovno i na tome izgradio *Traumdeutung*,

koji nije isto što i seksualni uzroci neuroza. Budući da sam veoma pretenciozan, rekao bih da i ja radim na pomalo sličan način. Polazim od dispozitiva seksualnosti, fundamentalne istorijske datosti na osnovu koje se ne može ne govoriti. Shvatim je doslovno, ne smeštam se izvan toga, zato što to nije moguće, već me to vodi do nečeg drugog.

Ž.-A. MILE: A, u *Nauci o snovima*, nisi svestan činjenice da se između seksa i diskursa uspostavlja odnos bez presedana?

M. FUKO: Moguće. Ne isključujem to. Ali odnos koji se uspostavio sa upravljanjem savešću, nakon Tridentskog koncila, takođe je bio bez presedana. Bio je to džinovski kulturni fenomen. To je neporecivo!

Ž.-A. MILE: Ali psihoanaliza nije?

M. FUKO: Jeste, naravno, ne želim da kažem da psihoanaliza već postoji kod upravljača savešću. To bi bilo apsurdno!

Ž.-A. MILE: Da, da, ti to ne kažeš, ali ipak kažeš! Konačno, misliš li da se može reći da istorija seksualnosti, u smislu u kojem ti razumeš ovaj poslednji termin, svoj vrhunac doživljava sa psihoanalizom?

M. FUKO: Svakako! S njom se, u istoriji procedura koje dovode u vezu seks i istinu, dostiže tačka kulminacije. U naše vreme ne postoji ni jedan jedini diskurs o seksualnosti koji se, na ovaj ili onaj način, ne usklađuje sa diskursom psihoanalize.

Ž.-A. MILE: E pa, zabavlja me to što se takva izjava može pojmiti samo u francuskom kontekstu i u današnjem spletu okolnosti. Zar ne?

M. FUKO: Istina je da ima zemalja u kojima, usled institucionalizacije i funkcionisanja sveta kulture, diskursi o seksu možda nemaju, u odnosu na psihoanalizu, taj položaj podređenosti, izvedenosti, opčinjenosti kakav imaju u Francuskoj, u kojoj inteligencija, zahvaljujući svome mestu u piramidi i hijerar-

hiji prihvaćenih vrednosti, obezbeđuje psihoanalizi apsolutnu povlašćenost koju niko ne može da izbegne, pa čak ni Meni Gregoar.¹⁰

Ž.-A. MILE: A da li bi želeo malo da govoriš o pokretima za oslobođenje žene i pokretima homoseksualaca?

M. FUKO: E pa, ja sam i hteo da ukažem, u odnosu na sve što se danas govori u vezi sa oslobođenjem seksualnosti, na to da je predmet „seksualnosti“ u stvari jedno veoma davno oblikovano oruđe, koje je predstavljalo dispozitiv vekovnog pokoravanja. Snaga pokreta za oslobođenje žene nije u tome što su zahtevali osobenost seksualnosti, i prava koja pripadaju toj posebnoj seksualnosti, već što su krenuli od samog diskursa koji je praktikovan unutar dispozitiva seksualnosti. Ti se pokreti zaista pojavljuju u XIX veku zahtevajući pravo na osobenu seksualnost. Da bi stigli do čega? Do prave deseksualizacije, na kraju... do izmeštanja u odnosu na usmeravanje problema na seks, kako bi zahtevali oblike kulture, diskursa, jezika, koji više nisu ona vrsta pozivanja na svoj pol i prikopčavanja na njega, koju su, u neku ruku, politički morali da prihvate da bi se njihov glas čuo. To je ono što je kreativno i zanimljivo u ženskim pokretima.

Ž.-A. MILE: Inventivno?

M. FUKO: Da, inventivno... Američki pokreti homoseksualaca takođe su krenuli od tog izazova. Kao i žene, i oni su počeli da traže nove oblike zajedništva, sapostojanja, užitka. Ali, za razliku od žena, prikopčavanje homoseksualaca za seksualnu osobenost mnogo je jače, oni sve svode na seks. Žene, ne.

G. LE GOFÉ: Ipak su baš oni uspeli da se izbore da homoseksualnost više ne bude na spisku duševnih bolesti. Ogromna je promena to što može da se kaže: „Želite da budemo homoseksualci, e pa, mi to i jesmo“.

10 Proslavljena francuska radio-novinarka koja se u svojoj emisiji bavila popularnom psihoanalizom i „demistifikovanjem“ seksualnosti (prim. prev.).

M. FUKO: Da, ali pokreti homoseksualaca ostaju čvrsto vezani za zahtevanje prava na svoju seksualnost, za tu seksološku dimenziju. To je normalno, uostalom, zato što je homoseksualnost seksualna praksa koja je, kao takva, napadana, zabranjivana, diskvalifikovana. Žene mogu da imaju mnogo šire ekonomske i političke ciljeve nego homoseksualci.

G. LE GOFÉ: Seksualnost ne vodi žene izvan sistema priznatih orodavanja, dok homoseksualce odmah vodi izvan tih sistema. Homoseksualci su u drugačijem položaju naspram društvenog tela.

M. FUKO: Da, da.

G. LE GOFÉ: Pogledajte lezbejske pokrete: oni padaju u iste aporije kao i homoseksualci. Nema razlike, upravo zato što one odbijaju čitav sistem orodavanja.

A. GRORIŠAR: Da li ono što kažeš o perverzijama važi i za sadomazohizam? Već dugo se govori o ljudima koji traže da budu bičevani radi užitka...

M. FUKO: Slušaj, teško da se to može reći. Imaš li dokumente?

A. GRORIŠAR: Da, postoji jedan traktat, *O upotrebi biča u Venerinim poslovima*¹¹, koji je napisao jedan lekar i koji datira, mislim, iz 1665, sa veoma iscrpnim katalogom slučajeva. Na to se pravi aluzija, baš u vreme afere sa konvulzionistima iz Sen Medara, kako bi se pokazalo da se iza tih tobožnjih čuda skrivaju seksualne priče.

M. FUKO: Da, ali uživanje u bičevanju nije na spisku bolesti seksualnog nagona. To dolazi mnogo kasnije. Verujem, ali nisam potpuno siguran, da se u prvom izdanju Kraft-Ebinga ne nalazi Mazohov slučaj. Pojava perverznosti kao predmeta medicine povezana je sa pojavom nagona, koji, kao što sam rekao, datira iz četrdesetih godina XIX veka.¹²

11 Meibom, J. H., *De Flagrorum usu in re veneria*, Lion, Batavorum, 1629. (*De l'utilité de flagellation dans la médecine et dans les plaisirs du mariage*, Mercier, Pariz, 1795).

12 Aluzija na delo H. Kaana, *Psychopatia sexualis*, Lajpcig, Voss, 1844.

Ž. VAŽEMAN: Ipak, kad se čita neki Platonov ili Hipokratov tekst, vidi se da je uterus opisan kao životinja koja se u ženinom stomaku šeta po volji njenog nagona. Ali taj nagon...

M. FUKO: Da, razumete da između iskaza: uterus je životinja koja se šeta, i iskaza: možete da imate organske bolesti i funkcionalne bolesti, a među funkcionalnim bolestima ima onih koje pogađaju organe i onih koje pogađaju nagone, a među nagonima seksualni nagon može da bude pogođen na različite načine koji se mogu klasifikovati, postoji razlika, tip medikalizacije seksualnosti koji je bez presedana. U odnosu na ideju o organu koji se šeta kao lisac u svojoj jazbini, imamo diskurs koji je, ipak, drugačijeg epistemološkog sastava!

Ž.-A. MILE: E da, a na šta te nadahnjuje epistemološki sastav Frojdove teorije, upravo u vezi sa nagonima? Misliš li, kao što se, uostalom, mislilo pre Lakana, da taj nagon ima isti sastav kao onaj tvoj nagon iz 1840? Kako ćeš to čitati?

M. FUKO: O tome još nemam pojma!

Ž.-A. MILE: Misliš li da se nagon za smrću nalazi na liniji te teorije nagona koja se, kako pokazuješ, pojavljuje 1844?

M. FUKO: Da bih ti odgovorio, morao bih ponovo da pročitam celog Frojda...

Ž.-A. MILE: Ali ipak, valjda si čitao *Traumdeutung*?

M. FUKO: Da, ali nisam celog Frojda.

A. GRORIŠAR: Da predemo na poslednji deo tvoje knjige...

M. FUKO: Da, niko ne govori o tom poslednjem delu knjige. Knjiga jeste kratka, ali sumnjam da su ljudi ikada stigli do tog poglavlja. A to je temelj knjige.

A. GRORIŠAR: Artikulišeš temu rasizma na dispozitivu seksualnosti i na pitanju degeneracije. Ali čini se da je ona na Zapadu razrađena mnogo pre, naročito među starim plemstvom, ne-

prijateljski raspoloženom prema apsolutizmu Luja XVI, koji je prvenstvo davao običnom svetu. Kod Bulenviljea, koji predstavlja to plemstvo, već se nalazi čitava priča o nadmoćnosti germanske krvi, od koje je poticalo plemstvo, nad galskom krvlju.¹³

M. FUKO: U stvari, ta ideja da aristokratija potiče iz Germanije seže do renesanse, i to je najpre bila tema koju su koristili francuski protestanti, koji su govorili: Francuska je nekada bila germanska država, a u germanskom pravu postoje granice moći suverena. Tu je ideju zatim preuzela jedna frakcija francuskog plemstva...

A. GRORIŠAR: Kad smo kod plemstva, u svojoj knjizi govoriš o mitu krvi, o krvi kao mitskom predmetu. Ali mene zapanjuje to što je, pored simboličke funkcije, to plemstvo krv uvek smatralo predmetom biologije. Njegov rasizam nije utemeljen samo u mitskoj tradiciji, već i u jednoj pravoj teoriji nasleđivanja po krvi. To je već biološki rasizam.

M. FUKO: Ali ja to i kažem u svojoj knjizi.

A. GRORIŠAR: Naročito sam zapamtio da si govorio o krvi kao o simboličkom predmetu.

M. FUKO: Da, naime, u trenutku kad su istoričari plemstva, kao što je Bulenvilje, opevali plemenitu krv govoreći da je ona nosilac fizičkih osobina, hrabrosti, vrline, energije, postojala je korelacija između teorija generacije i aristokratskih tema. Ali ono što je novo u XIX veku jeste pojava biologije rasističkog tipa, potpuno usmerene na poimanje degeneracije. Bila je to naučna ideologija koja se vukla svuda, kod Morela, kao i kod nekih drugih. A politički su je upotrebili najpre socijalisti, ljudi sa levice, pre onih sa desnice.

G. LE GOFÉ: Onda kad je levica bila nacionalistička?

13 Boulainvilliers, H. de, *Abrégé chronologique de l'histoire de France*, Hag, Gesse i Neaulne, 1733, 3 toma. *Histoire de l'ancien gouvernement de la France*, Hag, Gesse i Neaulne, 1727.

M. FUKO: Da, ali sa, i iznad svega, tom idejom da su dekadentnoj klasi, truloj klasi pripadali ljudi odozgo, i da socijalističko društvo mora da bude čisto i zdravo. Lombrozo je bio čovek levice. Nije bio socijalista u strogom smislu reči, ali je uradio mnogo toga sa socijalistima, pa su socijalisti preuzeli Lombroza. Do razlaza je došlo tek krajem XIX veka.

G. LE GOFÉ: Zar se potvrda toga što kažete ne može naći u tome što su u XIX veku u modi bili romani o vampirima, u kojima je aristokratija uvek predstavljena kao zver koju treba zatući? Vampir je uvek aristokrata, a spasilac buržuj...

A. GRORIŠAR: Već u XVIII veku kružile su glasine da razvratne aristokrate otimaju decu da ih kolju i kupaju se u njihovoj krvi kako bi se podmladili. To je izazvalo pobune...

G. LE GOFÉ: Da, ali to je samo početak. Za proširenje te teme zaslužna je samo buržoazija, sa svim onim knjigama o vampirima, čije teme možemo naći u današnjim filmovima: u njima uvek buržuj, bez pomoći policije ili popa, ukloni vampira.

M. FUKO: Moderni antisemitizam je začet u tom obliku. U socijalističkoj sredini, novi oblici antisemitizma razvili su se iz teorije degeneracije. Govorilo se: Jevreji su nužno degenerisani, najpre zato što su bogati, a zatim i zato što se venčavaju među sobom, imaju potpuno nenormalne seksualne i verske prakse, dakle – oni su nosioci degeneracije u našim društvima. To se može naći u socijalističkoj literaturi sve do afere Drajfus. Prethitlerizam, desničarski nacionalistički antisemitizam preuzeće iste te iskaze 1910.

A. GRORIŠAR: Desnica će reći da se ta tema danas može sresti u domovini socijalizma...

Ž.-A. MILE: Znaš li da će se u SSSR-u održati prvi kongres o psihoanalizi?

M. FUKO: Čuo sam za to. Hoće li učestvovati i sovjetski psihoanalitičari?

Ž.-A. MILE: Ne, pokušavaju da dovedu psihoanalitičare iz inostranstva...

M. FUKO: Dakle, to će biti kongres psihoanalitičara u Sovjetskom Savezu na kojem će oni koji budu izlagali biti stranci! Neverovatno! Mada... U Sankt Peterburgu je 1890. održan Međunarodni kongres kaznenih institucija, na kojem je jedan francuski kriminolog, nepravedno nepoznatog imena – zvao se g. Leveje¹⁴ – rekao Rusima: „Svi se sada slažu da su zločinci nemogući ljudi, rođeni zločinci. Šta da se radi s tim? U našim zemljama, koje su sasvim male, ne znamo kako da ih se otarasimo. Zar vi, Rusi, koji imate Sibir, ne biste mogli da ih pošaljete u neku vrstu radnih logora, i da o istom trošku iskoristite taj izuzetno bogat kraj?“

A. GRORIŠAR: U Sibiru tad još nije bilo radnih logora?

M. FUKO: Nije! Bio sam silno iznenađen.

D. KOLA: Ali bilo je to mesto za progonstvo. Lenjin je tamo otišao 1898, tamo se oženio, tamo je išao u lov, tamo je imao sluškinju. A bilo je i kaznionica. Čehov je posetio jednu od njih na Sahalinskim ostrvima. Ogromni koncentracioni logori u kojima se radilo, to je bio socijalistički izum! Rođeni su pre svega na inicijativu ljudi kao što je Trocki, koji je ostatke Crvene armije organizovao u neku vrstu radne armije, koja je zatim uspostavila disciplinske logore koji su brzo postali mesta za proterivanje. Bilo je u tome neke mešavine volje, delotvornosti kroz militarizaciju, prevaspitavanja, prinude...

M. FUKO: U stvari, ta je ideja potekla od zakona o proterivanju koji su nedavno izglasani u Francuskoj. Ideja da se zatvorenici, dok odslužuju kaznu, iskoriste za rad ili nešto korisno stara je koliko i zatvori. Ali ideja da u osnovi, među prestupnicima, postoje oni koji su potpuno nepopravljivi i koje treba na ovaj ili onaj način odstraniti iz društva, istovremeno ih nekako iskori-

14 Lévillée, J., *Compte rendu des travaux de la seconde section du Congrès de Saint-Petersbourg*, Melan, Imprimerie administrative, 1891, str. 10.

stivši, to je bilo proterivanje. U Francuskoj je, nakon izvesnog broja recidiva, neki tip poslat u Gvajanu ili u Novu Kaledoniju, a zatim se tamo i naselio. Eto šta je g. Leveje predlagao Rusima, radi eksploatacije Sibira. Ipak je neverovatno da se Rusi toga nisu ranije setili. Da jesu, svakako bi se na kongresu našao neko ko bi rekao: „Ali, dragi gospodine Leveje, mi smo već došli na tu čudesnu ideju“. A niko nije to rekao. U Francuskoj nema gulaga, ali ima ideja...

A. GRORIŠAR: Moperti – još jedan Francuz, ali Francuz koji je bio sekretar Kraljevske akademije u Berlinu – predlagao je suverenima, u *Pismu o napretku nauka*¹⁵, da upotrebe kriminalce za korisne oglede. Bilo je to 1752.

Ž. MILE: A izgleda da je La Kondamin, sa trubicom u uhu zato što je ogluueo nakon ekspedicije u Peru, išao da sluša šta govore osuđenici na mučenje i smrt trenutak pre nego što će umreti.

A. GRORIŠAR: Učiniti osudu na mučenje i smrt korisnom, iskoristiti tu apsolutnu moć da se oduzme život u korist boljeg spoznavanja života, tako što će se, na neki način, osuđenik na smrt primorati da prizna istinu o životu, tu kao da imamo tačku u kojoj se sreće ono što si nam govorio o priznanju i ono što analiziraš u poslednjem delu svoje knjige. Pišeš da se u određenom trenutku prelazi sa moći koja se sprovodi kao pravo na smrt na moć nad životom. Mogli bismo da te pitamo: da li je ta moć nad životom, ta briga da se ovlada njenim krajnostima i slabostima, svojstvena modernim zapadnim društvima? Uzмимо jedan primer: knjiga XXIII Monteskejevog dela *O duhu zakona* nosi naslov: „O zakonima u njihovom odnosu prema stanovništvu“.¹⁶ On govori o opadanju broja stanovnika u Evropi kao o ozbiljnom problemu, pa ediktu Luja XIV u korist sklapanja brakova, koji datira iz 1666, suprotstavlja drugačije i mnogo delotvornije mere koje su sprovodili Rimljani. Kao da

15 Maupertius, P. L. de, *Lettre sur le progrès des sciences* (1725), u: *Vénus physique*, ur. Patrick Tort, Aubier-Montaigne, Pariz, kol. „Palimpsestes“, 1980.

16 Monteskeje, Š. de, *O duhu zakona*, preveo Aljoša Mimica, Zavod za udžbenike, Beograd, 2011, str. 328–349.

je, pod Rimskim carstvom, pitanje moći nad životom, discipline seksualnosti sa stanovišta razmnožavanja postavljeno a zatim zaboravljeno, da bi ponovo iskrslo sredinom XVIII veka. Da li je onda taj prelazak sa prava na smrt na moć nad životom zaista bez presedana, ili se ipak periodično pojavljivao, povezan, na primer, sa epohama i civilizacijama u kojima urbanizacija, koncentrisanje stanovništva ili, naprotiv, smanjenje broja stanovnika, izazvano ratovima ili epidemijama, ugrožavaju opstanak nacije?

M. FUKO: Naravno, problem stanovništva u obliku: „Da li nas ima previše, nedovoljno?“ već dugo se postavlja i dugo se za njega predlažu razna zakonska rešenja: porez za samce, dotacije mnogočlanim porodicama... Ali u XVIII veku, što je zanimljivo, dolazi, *primo*, do uopštavanja tih problema: svi vidovi fenomena stanovništva počinju da se uzimaju u obzir (epidemije, uslovi stanovanja, higijenski uslovi...) i da se uključuju u centralni problem. Drugo, primenjuju se novi tipovi znanja: pojava demografije, posmatranje širenja epidemija, istraživanja o dojiljama i uslovima dojenja. Treće, uspostavljaju se aparati moći koji omogućuju ne samo posmatranje, već i neposredno uplitanje u sve to i manipulisanje time. Reći ću da u tom trenutku počinje nešto što se može nazvati moć nad životom, dok su ranije postojali samo neki neodređeni podsticaji, od slučaja do slučaja, da se promeni nedovoljno poznata situacija. U XVIII veku, na primer, uprkos značajnim statističkim naporima, ljudi su bili uvereni da se broj stanovnika smanjuje, dok istoričari sada znaju da se, naprotiv, broj stanovnika strahovito uvećao.

A. GRORIŠAR: Možeš li malo da rasvetliš, u vezi sa radom istoričara kao što je Flandren, razvoj kontraceptivnih praksa u XVIII veku?¹⁷

M. FUKO: Slušaj, s tim u vezi moram da se pouzdam u njih. Oni raspolažu veoma sofisticiranim tehnikama za tumačenje belež-

17 Flandrin, J.-L., *Familles, Parenté, Maison, Sexualité dans l'ancienne société*, Ed. du Seuil, Pariz, kol. „L'Univers historique“, 1976.

ničkih registara, registara o krštenjima. Flandren ukazuje na nešto što meni izgleda veoma zanimljivo, a tiče se uzajamnog uticaja dojenja i kontracepcije, a to je da je pravo pitanje bilo preživljavanje dece a ne njihovo pravljenje. Drugačije rečeno, kontracepcija se primenjivala ne da se deca ne bi rađala, nego da bi mogla i da žive nakon što se rode. Ohrabrivanje kontracepcije u okviru politike povećanja nataliteta, to je prilično neverovatno!

A. GRORIŠAR: Ali to otvoreno izjavljaju lekari ili demografi iz tog vremena.

M. FUKO: Da, ali postojala je neka vrsta kompenzacijskog efekta, usled kojeg su se deca ipak rađala u kratkim razmacima. Medicinska i narodna tradicija kaže, naime, da žena, dok doji, više nema pravo na seksualne odnose, jer to kvari mleko. Onda su žene, naročito bogate, kako bi mogle da imaju seksualne odnose i kako bi zadržale svoje muževe, slale decu dojiljama. Postojala je jedna prava industrija dojilištva. Siromašne žene su to radile da bi došle do novca. Ali nije bilo načina da se proveriti kako dojilja podiže dete, pa čak ni da li je dete živo ili mrtvo. Tako da su dojilje, a naročito posrednici između dojilja i roditelja, nastavili da dobijaju nadoknadu za neko dete koje je već bilo mrtvo. Kod nekih dojilja je umiralo devetnaestoro od dvadesetoro dece koje bi im poslali. To je bilo jezivo! Da bi se izbegla ta bruka i uspostavilo malo reda, majke su ohrabrivane da doje svoju decu. Najednom se smanjio raskorak između seksualnog odnosa i dojenja, ali pod uslovom, naravno, da žene ne zatrudne odmah nakon porođaja. Otuda nužnost kontracepcije. Na kraju krajeva, sve se vrti oko sledećeg: da se sačuva dete kad se jednom dobije.

A. GRORIŠAR: Iznenađuje to što se među argumentima kojima se majke ohrabruju na dojenje pojavljuje jedan novi. Kažu: dojte, to, naravno, omogućuje detetu i majci da ostanu dobrog zdravlja, ali i: dojte, videćete kako ćete uživati u tome! Tako da to postavlja problem odbijanja od sise rečnikom koji više nije samo

fiziološki, već je psihološki. Kako odvojiti dete od majke? Jedan prilično poznat lekar je, na primer, izumeo neku vrstu prstena sa bodljama koji majka, ili dojilja, treba da stavi na vrh dojke. Dok sisa, dete oseća zadovoljstvo pomešano sa bolom, i, ako povećate veličinu bodlji, bude mu dosta, pa se odvoji od dojke koja ga hrani.

M. FUKO: Je li to istina?

Ž. LIVI: Gospođa Rolan priča kako je njena dojilja, da bi je odbila od sise, stavljala senf na dojku. Smejala se devojčici kad bi ova pozelenela od muke!

A. GRORIŠAR: To je i vreme kad se uvodi današnja flašica.

M. FUKO: Ne znam kad je to bilo!

A. GRORIŠAR: 1786, francuski prevod *Načina da se hrane deca rukom u nedostatku dojilja*, jednog Italijana, Baldinija.¹⁸ Doživeo je veliki uspeh...

M. FUKO: Odustajem od svih svojih javnih i privatnih funkcija! Sram me bilo! Posipam se pepelom! Nisam znao kad je uvedena flašica!

¹⁸ Baldini, F., *Metodo di allattare a mano i bambini*, Napulj, 1784. (*Manière d'allaiter les enfants à la main, au défaut de nourrices*, preveo Lefebvre de Villebrune, Buisson, Pariz, 1786).

Sva zanimljiva pitanja su sažeta u dve reči: moć i znanje. Mislim da sam *Istoriju ludila* pomalo pisao na tragu tih pitanja. Bilo mi je važno da kažem sledeće: ako pred neku nauku kao što je teorijska fizika ili organska hemija postavimo problem njenih odnosa sa političkim i ekonomskim strukturama društva, zar time pred nju ne postavljamo previše složen problem? Zar ne postavljamo previsoko lestvicu mogućeg objašnjenja? Ako, naprotiv, uzmemo neku nauku kao što je psihijatrija, zar to pitanje neće biti mnogo lakše rešiti, zato što je epistemološki profil psihijatrije nizak i zato što je psihijatrijska praksa povezana sa čitavim nizom institucija, neposrednih ekonomskih zahteva, političkih hitnosti, društvenih regulacija? Zar ne bismo, u slučaju tako „sumnjive“ nauke kao što je psihijatrija, mogli na najsigurniji način shvatiti isprepletenost učinaka moći i znanja? Isto to pitanje sam u *Radanju klinike* želeo da postavim u vezi sa medicinom: ona svakako ima mnogo čvršću naučnu strukturu nego psihijatrija, ali i ona je veoma duboko uvučena u društvene strukture. Tada me je pomalo smela činjenica da to pitanje koje sam postavljao sebi nije uopšte занимало one kojima sam ga postavljao. Smatrali su da je taj problem beznačajan u političkom smislu i neplemenit u epistemološkom.

Zašto je moć tako redovno dešifrovana čisto negativnim terminima zakona zabrane? Zašto je moć neposredno promišljana kao pravni sistem? Neko će, bez sumnje, reći da je u zapadnim društvima pravo uvek služilo kao maska moći.

Istina je, čini mi se, da je moć „uvek već tu“; da nikada nije „napolju“, da nema „margine“ za uskakanje onih koji raskidaju sa sistemom. Ali to ne znači da treba prihvatiti neki nezaobilazni oblik dominacije ili neku apsolutnu povlašćenost zakona. To što neko nikada ne može biti „izvan moći“ ne znači da je uhvaćen u zamku na svaki način.

Opšte uzev, smatram da se moć ne uspostavlja počev od volja (pojedinačnih ili kolektivnih), niti proističe iz interesa. Moć se uspostavlja i funkcioniše počev od naročitih moći, od mnoštva pitanja i učinaka moći. Upravo to složeno područje treba izučiti. To ne znači da je ona nezavisna i da bi se mogla dešifrovati izvan ekonomskog procesa i proizvodnih odnosa.

Mišel Fuko

